

IRODALOMTÖRTÉNETI
KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI

BALLAGI ALADÁR.

*

ELSŐ ÉVFOLYAM.

NEGYEDIK FÜZET.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA.

1891.

TARTALOM.

	Lap
Atila és a magyar hun-mondák. <i>Erdélyi Pál</i>	331
Egy ismeretlen magyar codex nyomai. <i>Dr. Horváth Cyrill</i>	363
Kottanner Ilona emlékiratának kútfői méltatása. <i>Kerekgyártó Árpád</i>	373
Elfelejtett írók. Péczeli és Péteri Takáts. <i>Ballagi Aladár</i>	382
Tárca: Két spanyol Atilla-dráma. <i>l+b.</i> — A régi protestáns graduálokról. <i>Kardos Albert.</i> — Nagyfalvi Gergely ismeretlen Carmene. <i>Hegedüs István.</i> — Két alapítvány hollandiai egyetemeken tanuló magyarok számára. <i>Zoványi Jenő.</i> — Magyar stipendiumok külföldi egyetemeken. <i>Ballagi Aladár.</i> — Arany János és a Hármas História. <i>Dr. l. b.</i>	400

KRITIKAI ROVAT.

Az Athenaeum kézi lexikona. Szerkeszti dr. Acsády Ignác. <i>B. A.</i>	407
A kassai püspökségi könyvtár codexének és incunabulumainak jegyzéke. Összeállította Récsei Viktor. <i>Ballagi Aladár</i>	409
A magyar irodalom története. Irta Bodnár Zsigmond. I. kötet. <i>B. A.</i>	414
Ungarische Lyrik von David Haek. <i>Lehoczky Emil</i>	422
Közhasznú idegen szótár. Irta Füredi Ignác. <i>Ballagi Aladár</i>	424
Még egy szó Horváth Ádámról. <i>Dr. Garda Samu</i>	430

ADATTÁR.

A harderwijki egyetem magyarországi hallgatói. <i>Zoványi Jenő</i>	433
Cserei Mihály néhány ismeretlen verse 1690—98-ból. <i>Ferenczi Zoltán</i>	437
Kazinczy Ferencz és a »nemzeti hála» 1832—1836. <i>Ballagi Aladár</i>	455
Színészeti reliquiák. <i>Váli Béla</i>	468
Gróf Dessewffy József önéletrajza. <i>Ballagi Aladár</i>	472
Madách Imre két levele Pajor Istvánhoz. <i>Szilágyi Sándor</i>	481
Értekezések az 1890/91-ik tanévi iskolai értesítőkből. <i>A szerkesztő</i>	482
Név- és tárgymutató	498
<i>E. Kovács Gyula</i> költeményeire előfizetési felhívás	494
<i>Horváth Cyrill</i> Nemz. irodalmunk cz. művéről jelentés	494
Szerkesztői üzenetek	494
—•••••	
Nyilt-tér	495

—•••••

Az Irodalomtörténeti Közlemények a Magyar Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából és kiadásában jelenik ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Szerk.

ATILLA ÉS A MAGYAR HUN-MONDÁK.

I.

A kérdés története. — A magyar történetírás századokon keresztül változhatatlan hittel hitte és hirdette a hun-magyar atyafiságot, s változhatatlan hittel hirdette az irodalomtörténetírás is, hogy mindaz, a mit krónikásaink Atilláról és a hunokról emlékezetben hagytak, a hun-magyar mondák maradványa. A hun-székely elmélet megdőlése magával rántotta a hun mondákat, és a scepticus történetírás eredményének biztosabb megerősítésére, bukniok kellett a hun-mondáknak is. Költői és költészeti dolgok történeti és pragmaticus nyomokon álló vizsgálatban részesültek a nélkül, hogy költői természetöknek megfelelően ítéltettek volna meg.

E kérdés története rövid és tanulságos, tanulságos különösen arra, miképen nem szabad elbánni költői darabbal és költészettel, miképen nem szabad a költői történetet a történelmi történettel összekeverni. A szempontnak ilyen módon történt megtevésztése ejtette meg Hunfalvyt és Riedlt, különösen Hunfalvyt, ki teljesen a történelmi források hitelére támaszkodott.

Az eddigi kutatások kizárólag a monda anyagára voltak irányozva, vagyis csupa oly dolgokra, melyek változandóságának nagyon is ki voltak téve, melyek rendszerint csak akkor maradnak meg, nem változtatlanul, hanem egy bizonyos gazdagságban, a mikor lejegyeztetnek, s írással megkötve átszállanak az utókorra. Mondáinknál, eddigi tudásunk szerint, a lejegyeztetés sohasem történt meg, a mi belőlök megmaradt, a véletlen útján maradt meg. Codexeink kritikája közben rátérünk arra, miként történt ez.

Toldy Ferencz, korának történeti fölfogását követve, teljesen elfogadta a krónikák hitelét, sajátunknak vallotta a mondákat, elfogadva a krónikában megmaradt anyag mondaiságát és költői értékét. «Úgy látszik, hogy kétféle úton tartatott ez fenn az utókorak; egyfelől a hazánkban visszamaradt hunok által, akár a székelyeket értsük itt, akár az Aladár némely csapatait; mert képtelenség feltenni, hogy ezek innen

az utolsó emberig kipusztultak volna; másfelől a Pontus keleti mellékeire Csaba alatt kivonult hunok egyik ága, az utigurok által, kik azt oda átültethették, s midőn utóbb Magyar királyuk alatt éjszak felé húzódtak föl, az ötödik század óta már a Volga és Don között székelt magyarokkal közölhették.»¹ E monda, szerinte idővel megcsonkult, de egyes részleteiben még fenmaradt: «ilyen az Atilla menyegzőjéről, haláláról és hármás koporsójáról való rege, mely félszázad előtt még énekben is ismeretes volt»² stb., s határozottan visszamutat a nemzeti kútforrásra. E vélemények mellé odavesszi a hun-mondák anyagát, melyet a következőképen csoportosít:

1. A hun- és magyar nemzet eredete. (Gimszarvas és a nőrablás.) — 2. A tárnokvölgyi ütközet. — 3. A cesumauri ütközet (Detre homloknyila). — 4. Etele királylyá választatása (Hadisten kardja). — 5. A cataláni ütközet (Jóslat, nyereg-máglya, Strassburg megvétele, Spanyolországi hadjárat, Rheims és Orsolya). — 6. Buda meggyilkoltatása. — 7. Aquiléja veszedelme. Ravenna megvétele. — 8. Etele utolsó menyegzője és halála. — 9. Krimhilda csatája, a hun birodalom vége. — 10. Csaba mondája.³

A mondának ilyen részeit különbözteti meg, s általok már jóformán annak vázlatát is megadja, de nem keresi a költői alakítás nyomait, hanem azt a viszonyt, melyben a mi mondáink a külföldiekkel szemben állanak. Itt azután felhasználja és apróra ismerteti Wenzel G. tanulmányainak⁴ eredményeit, s bírálja is egyúttal. Vizsgálódását a következőn zárja be: «Ekkép jóformán tisztába lévén hozva, miszerint régi magyarjainknál élve élt egy hun-monda, mely valamint mindenütt, úgy nálunk is költői alakban tartotta fent magát; továbbá, hogy e hun-monda a tizenkettődik században, midőn ismeretlen krónikásunk azt deák prózában feloldva, először iktatta be történetünkbe, megváltoztatva, megcsonkulva, teljes egészet többé nem képezett; de így is, bár folyvást fonnyadozva, némely töredékeiben a tizenötödik századig, sőt megújulva jelenkorunkig is fentmaradt.»

Toldy e mondának beczikkezője, ő hirdette létét és szabta meg s osztotta be anyagát, Wenzel inkább ama kérdést kutatta, milyen hatása volt az Atilla-mondáknak a külföld irodalmára, a külföldi Atilla-mondák alakulására és az egyes költői feldolgozásokra. Ő tényleg elfogadta és hirdette a mon-

¹ A magyar nemzeti irodalom története. II. jav. kiad. Pest, 1852. I. 42—45. l.

² A magyar nemzeti irodalom története. Pest, 1851. 31. l.

³ A magyar költészet története. II. kiad. Pest, 1867. 33—41. l.

⁴ Wenzel G.: Esmetötredékek a magyar nemzeti hősmonda történettudományi méltatására. Reguly-Album. Pest, 1850.

dák hitelét és létét, tehát, hogy e mondák éltek a magyarságnál, így Toldyval egy hajóban evezett. E fölfogását csak megerősítették Ipolyi és Thierry, amaz a *Mythologiában*, emez könyvében, melyet az Atila-mondákról írt. Mind a ketten őshagyománynak tartják a hun-mondát, és szavuk egyformán döntőnek látszott a tudományos közvélemény előtt.

Ipolyi nagyarányú műve, s Thierry tanulmányai, melyek őt a hun-történet illetékes bírójává tették, méltán látszottak döntő bizonyítékoknak, különösen abban az időben, mikor minden ily kérdés jóformán politikai háttér előtt tárgyalta: az elnyomatás korában. A mult dicsősége akkor a jelen lelkesedését tüzelte, s a nemzeti nagyság felújított képei a jövő reménységét táplálták. Akkor e kérdésnek inkább nemzeti szint kölcsönzött a multba visszanező köztudat, s nem tudományos szigorúság vezette az írók tollát. Ma már tudjuk, hogy a hun-dicsőség bennünket nem teljes fénynyel ragyog be, tudjuk, hogy előzőik nyomán Ipolyi és Thierry fölfogása sem állhat. Ma már tudjuk, hogy Ipolyi nemcsak ebben a kérdésben, hanem a magyar mythologia más szakaszaiban is meglehetősen szerencsétlenül alkotta meg elméleteit, s hogy anyagának roppant tömegét sem vizsgálta kellő kritikával. Thierry pedig, ki a nyugati világ Atila-mondáit összeszedte és magyarázta, nem fordíthatott gondot a magyar források bírálataira. Ő föltette rólunk, hogy ezt már magunk elvégeztük, s akkor a krónikák elismert hitele, kétségtelen tekintélye ellen csakugyan nem emelkedett semmi panasz.

Mikor a krónikák tekintélye megingott, szükségképen meg kellett változnia minden tudásunknak, mely azoknak őszinte hitelen alapult, megingott tehát a hun-mondákban élt nemzeti hagyomány hite, de már előbb megdőlt a hunmagyar atyafiság évszázadokon keresztül élő ereje. Mig azonban történetileg már élő kérdés volt a magyar őstörténet, a hun-rokonság, a székelység származása stb., a mondák életének megtagadása, ez a ránk sarkalatos kérdés, az újabb irodalomban is csak legújában került szőnyegre.

A Toldy tekintélye által képviselt közvéleményt Hunfalvy Pál támadta meg, mint említettem. Szerinte a hun-mondákat krónikáink német mondákból és keresztyén papok által vehették, mert nem lehet azt józanul föltenni, hogy bármilyen szóhagyományból, mint eredeti forrásból merítették volna. Hunfalvy egyenesen a Nibelungra utal. Vele egy sorban áll Riedl Frigyes és Marczali H. Riedl inkább (könyvélemény) elvont theoria, Marczalié pedig nem a mondák lényegét, hanem a hun-mondák alapját tevő historiai hagyományt illeti. E hagyományt német eredetűnek tartja, de a mondában már elismer magyar elemeket is, melyek azonban

csak később járultak hozzá ahhoz az alaphoz, mely krónikáinkba nem a néptől, hanem külföldi források útján került. Marczali a történelmi anyag vándorlásáról helyesen vélekedik. Állításai nem a hun-mondát támadják meg, hanem a hun-hagyomány eredetét, nem azt mondja, hogy a magyar nép nem ismerte, hanem, hogy idegentől kölcsönözte annak elemeit. Ő tehát Toldynak ellenében azt emelte ki, hogy krónikáink a hun-hagyományt idegen forrásokból vették, nem azt, hogy eleink nem ismertek egy élő hun-mondát. Marczali véleménye egyenesen ráutal a hagyomány eredetére, de nem bántja a mondák létét. Riedl szerint az egész monda könyvmonda, tehát, hogy nem a monda szolgált forrásul a följegyzéseknek, hanem e följegyzésekből tanulta ismerni a régi magyarság a hun-mondát.

Ez állítás nem lehetetlen általában, de a hun-mondára vonatkoztatva, egyenesen az. Részletesen itt nem foglalkozom az ellenvéleményekkel; egyet azonban már itt szeretnék tudni: lehet-e népre, nemzetre ráerőszakolni egy merőben idegen mondát, a nélkül, hogy az hajlamainak és külső viszonyainak valamiképen megfelelő ne legyen? Hagyományokat, személyeket, mesét — szóval részleteket átvehet, de egy kikerekített egész nem. Ha átvenne is, úgy alakítja át, a mint az neki és eszejárásának legjobban tetszik, de ebben a formában a monda csak úgy sajátja, mintha tanúja lett volna az alapul vett hagyománynak, melyet idegen kézből kapott.

E két vélemény támogatta Hunfalvyét, melyet Gyulai és Szász Károly s az egész magyar közönség ellen kellett támogatni. Heinrich G. is beleszólt a vitába, igen szerencsésen mutatva utat, miképen kell e kérdést eldönteni, *Ettelburg és a magyar hun-monda* című dolgozatával. Részletes összehasonlítást sürgetett a monda minden részére, minden személyére. Petz G. értékes tanulmánya e feladatot oldotta meg. A monda anyagát tehát már megállapítva, összegezi kutatása eredményét a következőkben: hogy a hun-krónikák három elem összeolvasztásából vannak alkotva, alapjuk a *történelmi tények* s az azokhoz fűződő *hagyományok*, hézagaik betöltésére a krónikás az előtte ismeretes hagyományokból merített és valódi mondai vonásokat szőtt bele, melyek magyar és német eredetűek, de ez utóbbiak nincsenek sem a Nibelungénekből, sem ismert egyéb költői forrásból véve. Ezekhez magyar mondai elemeket fűzve, alkotta meg a mondát.

«Kétségtelen tehát, hogy a magyar hun-monda, melynek létezését nem lehet tagadnunk, nem élt oly alakban és terjedelemben, a mint krónikánk a hunok történelmét előadja. De ha ez nem volt nemzeti monda a múltban, azzá vált a jelenben és nemzeti mondánk marad, mert elfogadta a nép és

költőiségénél fogva a magyar epikai költészetnek folyvást lelkesítő forrása.»*

A végeredmény határozott és világos, nem lebegő vélemény, hanem tisztán koncipiált igazság. Petznél a philologiai eljárás frappáns eredményre vezetett, s a Hunfalvy Pál fölvetette kérdést helyes mederbe terelve, helyesen oldotta meg. Ezzel egy időre be van fejezve a mondai anyagra irányuló kutatás, a részletek kellő világításban, tisztán állanak előttünk. — az *egészre* kell tehát már gondolni. Konstruálni kell a mondát lehető teljesen, lehetőleg úgy, hogy megközelíthessük azt a terjedelmet és alakot, melyben egykor a magyarság előtt ismeretes volt, a mint az élt és kialakult.

Vizsgálni kell azokat a forrásokat, melyek a mondát megőrizték, a krónikákat kell nem épen történeti, hanem a hun-mondára vonatkoztatva, mondhatnám költői szempontból megbolygatni. A história egészen mást olvasott ki belőlök, bár költői dolgokra, mint a mit mi fogunk kiolvasni.

II.

A magyar hagyomány forrásai. — A mit a hunokról s Atilláról tudunk, két forrásból merítettük, a krónikákból, s az élő hagyományból. De míg amazok eredetileg komoly történeti művekül irattak, a mondai anyagot csak elvétele, mintegy megfélekedezésből tartották meg, emez felette vékonyan adja, s így a kérdésre vonatkozó forrásaink átlag nagyon szegények. Következik tehát, hogy forrásainkban nem egy teljes mondát találunk, hanem annak csak nyomait, emlékeit, s egyes részeknek bővebb elbeszélését.

Forrásaink közül első sorban a krónikákkal kell leszámolnunk, melyek évszázadokon keresztül hűségesen ápolták a nemzet történeti érzékét, s bár latinúl, de magyar észjárás és fölfogás szerint irattak. A krónikákban kerestük költészetünk forrását, s ebből merítettük a hun-mondákat s a magyar mondakört. S a krónikák hitele századokon keresztül csorbítatlan maradt, s történelmünk ó-testamentomául tekintett. Míg ez tartott, változatlanúl hittük és hirdettük, hogy e földön első királyunk Etele volt, s Árpád örököskepen foglalta el hazánkat, hogy a székelyek a hun ősök egyenes utódai; hittük és hirdettük, hogy a krónikáink hun-mondái és magyar regéi költészetünknek drága kincsei, s a magyar epika nálok kezdődik. E hit százados hagyománynyá lett, s alig akartunk hinni az új, kritikai szellemű történetírásnak,

* Petz G.: A magyar hun-monda. Budapest, 1885.

mely megtámadta a krónikák hitelét, s vele minden addigi tudásunkat. A történetírás kritikája átragadt az irodalomtörténetre is, s a hun-magyar rokonság s a hun-székely atyafiság elméletének megingását nyomon követte az ősmondák hitének megrendülése. Az új szellem nevében megtámadták a régi tanokat, s az újító hevétől elragadva, szélsőségbe menvén: ma már a hun-mondák voltát is tagadják.

«A magyar krónikások, mondja Hunfalvy Pál, egy mesevilágban élnek, mely a valót a költeménytől nem birja elválasztani. Nem tudnak semmit a magyarok történeteiről, a mai keleti és déli európai Oroszországban, hanem egyenesen kihozzák ősi hazájokból, melyet Dentu-mogériának vagy Dentianának és Mogériának neveznek. . . . A mi krónikáink végre nem tudnak semmit az időszámlálásról, mint láttuk. Azok tehát igazán egy mesevilágban élnek, mely a valót a költeménytől nem birja elválasztani. Egyedüli forrásaik a szóhagyomány és monda, melyeknek azonban történeti alapjuk is lehet, csakhogy a krónika-írók nem bírják kiemelni.»

E megjegyzéseket szorosan magyar krónikákra vonatkoztatja Hunfalvy, de nem áll-e a hun-krónika oly közel, hogy arra is ne lehetne vonatkoztatni? Kétségtelenül; a hun-krónikát is úgy rótták össze valóból és meséből, történeti alapú hagyományból, s költői vagy mondai alapú meséből, amazt találták írott forrásokban följegyezve, emez találhatták a nép ajkán s emlékezetében.

Ismerjük krónikáinknak egymáshoz való viszonyát, mely szerint krónikáink alapja az 1150 körül készült királyok krónikája, melyet Toldy nemzeti krónikának nevezett. Ehhez volt csatolva később, az eredetileg más írótól származó munka: a hunok történetéről. Ismert krónikáinkban ez a két rész már teljesen egybeszerkesztve mutatkozik, bár határozottan ki világlik, hogy mind a kettőt külön író dolgozta. A nemzeti krónikán három más épült: az elveszett budai (I) minorita (1330 körül), Béla jegyzőjeé (1278 körül) és Kézai mesteré (1282-ben). Az elveszett budai (I) minorita hajtásai a budai (II) 1350-ből, a dubniczi és Márké, s az őt nyomon követő Thuróczié (1464 után).

Látni való, hogy Béla Jegyzőjeé s Kézaié úgyszólván testvérek voltak, s Kézaié mintegy nagybátyja a Budai (II) Márkus és Thuróczi krónikáknak. Közülök a legidősebb Kézaié (1282), utána a Budai (II) 1350-ből, Márké 1358-ból, Thuróczié 1464 utánról keltezve ily sorban következnek. Béla Jegyzőjeé nem tárgyalja a hun-históriát, így ezzel nem foglalkozunk, forrásaink különösen Kézaié, Márk és Thuróczi krónikái lesznek.

Krónistáink papok voltak, kik komoly történeti célzattal

írták műveiket, mintát keresve és találva a külföld történetíróinál, kiktől a történeti előadás módját s a stylus titkait lesegették el, őket használták forrásul és példakép. Így Jordanest, Josephus Flaviust, Paulus Orosiust, Luitprand, Reginó följegyzéseit, Ekkehardot, Freisingeni Ottót s a többit, kik sem a hunokról, sem a magyarokról nem írhattak érdek nélkül, nem írhattak elragadtatva. Dicséretökre legyen mondva, az idegen szerzők pártos ítéletét nem vették készpénznek, hanem vagy elhagyogatták vagy becsületesen megkorrigálták, a nemzeti eszmének okos sáfárai voltak. S ha merítettek is belőlök anyagot, s mintakúl tartották is könyveiket, a nemzeti fölfogás erejét, a nemzeti szellemet is érvényesítették, s ennek köszönhető, hogy, mint illetékes bírálójuk mondja, az egész Európában páratlanul állanak, a mi a fölfogás erejét és nemzeti szellemét illeti. E latin nyelven írt idegen történeti művek a magyar krónistáknak követendő példakúl állottak. Innét van, hogy félenken tartózkodnak minden esemény elbeszélésétől, melynek alapját nem találják írott forrásaikban; innét van, hogy a szóbeli hagyományak alig adva hitelt, belőle csak szükségből merítettek. S ha ezt tették is, őket csak a történet érdekelvén, csupán az eseményeket bontogatták ki a hagyományból vagy a mondából, s ridegen mellőzték, a mi nem volt történet. Innét van, hogy krónikáinkban csakis elvéve találunk mondai nyomokat, legfeljebb egy-egy vonást, vagy egy-egy részletet. Eleget sajnáljuk krónikásainknak ily módon nyilatkozó józanságát, de van okunk annak is örülni, hogy vakon hitték az írásnak; mert így menekült meg például Jornandes írásának tekintélye révén az Atilla kardjára vonatkozó hun-hagyomány, melyet Priskos is megerősít.

Krónistáink s krónika-írásunk e titkait ismerve, azon kellene csodálkoznunk, ha nem találnánk a *Getica* s a magyar krónikák elbeszélésében, anyagában és előadásában egyezéseket, annál kevésbbé szabad tehát ezeket a hunmonda megtagadásakor bizonyító erővel ruházni föl. A hunkrónika szerzője egyszerűen kiírta azt a helyet forrásából, a mi annyit jelent, hogy az elmondott eseményt egyszerűen onnét vette, nem, hogy az nem élt vagy élhetett volna a hagyományban. Így írták ki a hadak istenének kardjáról szóló részletet, pedig az nem történet, hanem monda, így vették át a hunok származásáról szóló mondát Paulus Orosiusból, melyet Kézai meg is korrigál, átvették, mert ott találták. Mindez íme annyit jelent, hogy krónikáink e részekben csakugyan *nem a mondából* merítettek, de nem jelenti azt is, hogy azért e mondák szükségképen nem is éltek. A szövegkritikusok szerint az *A* codex minden másolata

magán hordja eredetije sajátosságait, így a krónikák is, forrásaik anyagát veszik át és írják tovább. Innen vannak a köztöltők található egyezések, melyek megmutatják az utat, hol keressük krónistáink mintáit.

Krónikáinkban oly részleteket is olvasunk, melyek írott forrásaikból ma nem ismeretesek, honnan merítették ezeket? A levegőből kapták, maguk költötték, vagy átvették forrásaik hiányainak kitöltésére — a néptől. Valószínűleg a néptől, a csáscsogó dalnokrendtől, melyet különben történetírói önértékekben oly mélyen lenéztek. Vagy a Nibelungból ollózták volna ki? Petz már kimutatta, hogy a germán éposz egészen mást tud Tuhnáról, Cezumaurról, Ildikóról és főképen Atilláról stb., mint a magyar hagyomány, vagy a krónikák, melyeknek forrásuk nem lehetett a Nibelung. Vagy maguk a krónisták költötték — ez nem valószínű. Ha a hun-hagyományokat részben vagy egészben a krónisták költötték volna, azt kellene hozzátennünk, hogy oly kedves történetet írtak, melyet az egész nemzet megszeretett s élő tulajdonává tett. S köszönet illeti meg őket azért, hogy a mondai elemeket lejegyezték, hogy az írott forrás hézagainak betöltésére, átvették az élő hagyományokat a néptől, a dalnokrendtől.

Valószínűleg a néptől, s nem a germán époszból kölcsönöztek, semmi esetre sem vették pl. a Nibelungból a Dunamelléki csaták, Potentiana, Tuhn, Cezumaur helyekhez kötött hagyományait. Mert a Nibelung egészen mást tud az utóbbiakról, mint a magyar monda, s Potentianát a külföldi krónikások nem ismerték, ez a részlet kétségen felül sajátunk. A geográfiai helyzet, melyről e városok megnevezése után Petz jól tájékozta magát, még mást is megmagyaráz, azt t. i., hogy a rájuk vonatkozó hagyományok minden valószínűség szerint a Duna mellett éltek, még pedig a Dunának keletibb fekvésű völgyeiben. Mert mikor a hagyomány a hunok *fölfelé* haladó irányát pontosan megszabja, önkénytelenül adja a kiindulás irányát is, mely délkeletre utal, Keveháza és Potentiana felé. Ha e földirati fekvés a hagyományt föntartó nép földirati helyzetével nem lett volna megegyező, okvetlenül változást szenvedett volna; mivel pedig nem történt az, nyilvánvalónak tetszik, hogy a hagyományt föntartó nép azon a területen élt, mely Tuhn-Cezumaurtól lefelé esik, mely Tuhn és Sicambria között, a Duna keleti völgyében ütött tanyát. S e föltevés annyival valószínűbb, mert tudjuk más oldalról, hogy a két Ausztriában, tehát a Duna felső völgyében, a XIII. század elején, még éltek azok a dalok, melyekből a Nibelungen összeszerkesztett. Tudjuk, hogy a X. században Pilgrim itt jegyeztette le e szóhagyományban élő, s Atillára vonatkozó mondai részeket. A határokon sűrű és kölcsönös

az érintkezés a középkorban, mert a magyar határ gyakorta belenyúlt Ausztriába, s a magyarok előtt a két vidék jóformán egybetartozott. Így tehát, ha a felső völgyben a XIII. század elejéig még éltek, miért ne élhettek volna az alsóbb völgyben is, melyet jóformán egy nép lakott, vagy legalább a terület lakosai alig voltak egymástól hermetice elzárva.

Krónikáink, merítvén az irott forrásokból, s pótolván annak hiányait az emlékezetben élő hagyomány elbeszélésével, iratásuk korának hatását nem tudják eltitkolni, magukon hordják szereztetésük korának bélyegét. Visszavisznek a mult ködös világába, de koruk viszonyai és fölfogása szerint rajzolják azt. A XIII. század geographiai tudását és reális viszonyait alkalmazzák, beléjük írják a keresztyén vallásos fölfogás egész erejét és mélységét, s Atilla és Buda testvérharczában mintegy szentesíteni akarják a magyarság egyik politikai vétkét: a három százados testvérharczot. Az Árpád-házi királyok idejének egész folyása alatt testvérháborút folytattak öseink, a vegyes háziak korában is pártokra szakadtak egymás ellen; de míg ott egy nemzeti dynastia, itt egy idegen király érdekében folytatták az ádáz harczt, mely a nemzetnek oly nagy kárára volt. Mintha az első testvérharczcal igazolni akarnák a nemzet politikai átkát, a pártoskodást, melynek tüze annyi vizzályt gyulasztott ki öseink között.

Ezzel a hun-krónikát már erősen nemzetivé tették, de egyébként is minden nyomon találkozunk ily törekvéssel. A magyarok bejöttét minden krónikánk *secundus introitus*-nak írja, elsőül a hunokét tartván, megkészítették a két nemzet genealogiáját, s benne föltüntették testvéri köteléken alapuló atyafiságukat; Csabát visszaviszik az Ázsiában elhagyott rokonokhoz, s Árpádot Csaba egyenes utódjául származtatják, ki Atilla örökét keresni jó a Duna-Tisza közé. Mind e tények kétségtelen bizonyítékai annak, hogy a krónika erősen hangsúlyozza a két nemzet rokonságát, hogy neki ezzel célja is lehet. Nem valószínű, hogy minden érdek nélkül kötötte volna oly szorosra a magyar-hun atyafiságot, de micsoda érdek volt hát az, mely szívét úgyszólván kötelezőleg nyomta. Lehetett politikai: hogy a honfoglalás, az örökösödés jogán (úgy szóljak) nemzetközileg el legyen ismerve; lehetett vallási: hogy István király áttérése Atilának már előre lett volna jószolva, s lehetett talán más is, mit nem feladatomban fejtegetni. Úgy gondolom, e fölfogás, e nemzeti szellem nem egyenesen a krónistától ered, hanem a lenézett hegedősöktől, vagy az élő hagyományból, honnét Potentiana s egyéb más részletek kerültek bele krónikájába. A krónista nem tehette magát az uralkodó fölfogással ellenkezésbe, nem

írhatott másképen, mint a hogyan a hagyományok, a mondák tanították. Hogy vallásos fölfogását belevitte a krónikába, meg tudjuk magyarázni papi állásából; hogy korának reális viszonyait, földrajzi tudását, közjogi fogalmait az előtte rég letűnt kor ismertetésébe szövi bele, meg tudjuk fejteni tudományából, képzettségéből, hogy anyagát honnan vette, meg tudjuk nevezni forrásait: de hogy e nemzeti, e szorosan *magyar fölfogást* honnan merítette, azt sem papi, sem tudományos, sem forrástanulmányából nem fejthetjük meg. Vagy erős nemzeti érzést kell krónistánkban feltennünk, vagy a körötte élő hagyományban kell annak okát keresnünk. Ott is keressük, legjobban ott is találhatjuk meg, mert a krónistában megnyilatkozó nemzeti fölfogásnak alapja is a nemzeti tudatban és szellemben gyökerezik. E tiszteletre méltó alakok, sem historikusok, sem költők nem valának, hanem külföldi tudománnyal, s nemzeti érzéssel dicsekvő, magyar szívű papok, kik híven szállították át ránk azt az általános fölfogást, melyet koruk a hun-népre vonatkozó hagyományai-ban kifejlesztett.

Krónikáink mind a XIII—XV. századot magában foglaló időközből valók, akkor pedig az írás-olvasás tudománya, sem a közlekedési viszonyok nem voltak kedvezők, így nem tették lehetővé a krónikáknak széles körben való ismeretét. Nehéz tehát elképzelni, hogyan hathattak volna e ritkaság gyanánt őrzött krónikák oly módon a magyarság zömére, hogy belőlük tanulta volna el a hun-mondákat. Ha pedig e mondák a XVI—XVIII. századokban, a könyvnyomtatás felvirágzása idején terjedtek volna el a népnél ama történeti művek által, melyek, mint Oláh Miklós stb. művei a hun-krónikával is foglalkoznak, melyek az első, itt szóban forgó krónikák fölhasználásával készültek: hogyan lehet magyarázni azokat a részeket, melyek Kézai és társainak írott forrásai hiányainak pótlására szolgáltak, s egyenesen a hagyományokra, egyenesen a mondákra utalnak? Könyvből nem veszen át költői alkotást a nép, ha nincs elfogadására kellő alapja, akár a históriában, akár az áthonosuló költemény természetében. Hogyan is vehette volna át a hun-mondát írott könyvből, midőn az nem anyanyelvén szólt, midőn a könyv ritkaság számba ment, s nem hatolhatott a nép minden rétegébe? Ha pedig a XVI—XVIII. század történetiratait tekintjük, róluk csak egyet gondolhatunk, hogy azok elevenítették föl a nép tudatából esetleg kiesett mondát, mely előbb már élt, sőt épen anyagot is adott történeti földolgozásra.

Ime, tehát a mondái anyag kérdése, általánosságban. Részletesen majd később fogom megvizsgálni. És most idézem a krónikák eredeti, egymás mellé állított, szövegét, hogy

megtessék, milyen alakban maradt ránk a hun-hagyomány anyaga. Három párhuzamos helyet idézek.

Kézai. II. 8.

In istis itaque consiliis et tractatibus Ditrico Macrinoque residentibus, noctis silentio super utres huni Danubium in Sicambria transierunt, exercitum Macrini et Ditrici quem capere Potentiana non potuit in tentoriis campis commorantem crudeliter trucidarunt. Pro qua enim invasione Ditricus acerbatus in campum Tawarnoucweg exiit cum Hunis committens prelium cum suorum et Macrini maximo interitu ac periculo, fertur tamen Hunnos in hoc loco potenter devicisse.

Budai.

In istis itaque consiliis et tractatibus, Detrico Matrinoque residentibus, huius super utres noctis in silentio in Sicambria Danubium, transfretantes Matrini et Detrici exercitum, quem civitas Potentiana capere non poterat, in campis commorantem crudeliter trucidarunt. Ex qua enim invasione Detricus acerbatus exiit contra Hunnos in campum Tawarnokulgy pugnaturus, qui committendo prelium, Hunos fertur devicisse.

Márk. III.

In istis itaque consiliis et tractatibus Detrico Macrinoque residentibus huius super utres noctis in silentio in Sicambria Danubium transeuntes, Macrini et Detrici exercitum, quem civitas Potentiana capere non poterat, in campis, in tentoriis commorantem crudeliter trucidarunt. Ex qua enim invasione Detricus acerbatus exiit contra Hunos in campum Tarnukuolg pugnaturus, qui committendo prelium hunos fertur devicisse cum suorum interitu et periculo.

Ilyen idegen nyelven megmaradt, históriai czélt szolgáló történeti elbeszélésben keressük a hun-mondák nyomait. Kissé szokatlan, de nem hiábavaló. Mert az egyszerű krónika a mondai történet anyagát kereste, s abból hüvelyezte ki a maga históriai anyagát, tehát van okunk azonban nem minden, — a latin szövegből nem fogjuk megállapítani tudni azokat a kérdéseket, melyeket e tárgyhoz fűztek: hogy pl. versben volt-e írva; hogy a hagyomány csak egyes énekekben volt-e költőileg földolgozva vagy ezek az énekek összeforrottak-e egységes époszszá? E kérdések jók, de feleletet adni rájuk nem lehet, csak véleményképen lehet hangoztatni egyes, igen is ingó alapon nyugvó föltételeket.

Elég tudnunk, hogy a költői erő hatalmába veszi a nyelvet, s nyomot hagy rajta. A költői lélek megolvasztja a szókat, megmelegíti, áthévíti a nyelvet, mely így lágygyá és engedékenynyé, a költői eszme hordozására alkalmassá válik. E tünemény a nyelv költői kifejezéseiben mutatkozik, idővel állandósul s oly zománczot, mondhatnám patinát nyer, mely vele egybe forr, tőle elválaszthatatlan. S ha már most a nyelvnek e zománczát konstatáljuk, nem állapítottuk-e meg egyúttal azt is, hogy mögötte ott kellett lennie az olvasztó erőnek, a költészetnek, mely a hun történet anyagából mondát csinált?

Csakugyan így van, e nemes patina, még a latin szöveg burka alatt is, ki-kiüti magát s az egyszerű krónikák egyszerű beszédét ügyszólván megnemesíti. A kifejezések bájában és erejében nyilatkozik a költői előadás nyoma, me-

lyet meg nem ismerni, lehetetlenség. A krónikák stylusán néhány helyütt megérzik a költői előadás e rejtett heve és ereje, bár a XIII. századi barát józansága jóformán egészen letörülte a hun-história anyagának költői hamvát.

Kézai rövid vonásokban szerkesztett előadása egyáltalán nem alkalmas arra, hogy a monda epikai természetét a latin átírásban is megőrizze, s bár önfeledten is, megmentsen egyes részleteket. A hozzája legközelebb Márk és a Budai krónista valamit engednek ridegségökből, szakadozott mondatok helyett numerosusabb beszédben, gazdagabb mondatszerkezetekben s némi stylbeli ügyességgel írnak. E különbséget észre lehet venni, pedig szövegek majdnem egyezik. Thuróczi terjengőbb, s bár anyagát tekintve, jóformán megegyező, bár az elbeszélés menete jóformán azonos. Thuróczi szabadon dolgozott, neki a krónika csak anyagot adott, nem egyúttal szöveget is, ő inkább feloldja magát az eredeti alól, sem mint lenyűgözteti, szabadabban dolgozik, s észre lehet venni rajta a renaissance emberét, s hajlamát. Így hosszabb lélegzetűvé válik előadása — talán fecsegővé válik Kézaihoz mérve, s még sem mond eleget, hogy kibővítsé az előző krónikák eseményét. A történetíró szemére vetheti, hogy bőbeszédűvé lett, mi azt sajnáljuk, miért nem ír bővebben. Kézainak ezek szerint majdnem ellentéte, kinek krónikája valóságos kivonat, csak a legfontosabb eseményekre vigyáz, erősen fegyelmezi tollát, hogy mondai hagyományok ne csúszszanak alá, szigorúan ragaszkodik forrásaihoz, s ő hallgat legkevesebbet a csácsgó lantosokra. A két szélső határ között, Kézai felé hajolva, állanak a budai s a bécsi képes krónika, melyet Márk mesterének nevezünk.

Krónikáink első részében van meg a hun-történet, az a szöveg, melyből a hun-mondák anyagát merítettük; mely Marczali véleménye szerint, egy 1230 táján készült hun-krónikán alapul. Annyi bizonyos, hogy krónikáink első része egy teljes egész, feldolgozásban megegyezőt, felfogásban egyformát mutat, a mely jelenség arra enged következtetni, hogy az alapul szolgáló eredetinek öltétlen tekintélye volt. Talán szabad e tény mögött érvet keresni, s nem kell ridegen elhaladni mellette. Az a tény, hogy a hun-krónika teljesen önálló s a nemzetitől független volt, talán jelent valamit. Jelenti azt, hogy a kor, melynek a krónista szolgálni kívánt, ismerte a hun-hagyományt, s mintegy szükségét érzé annak, hogy a történet számára megőrizze.

Feltűnő s krónikáinkra jellemzők tehát a következő észrevételek: hogy krónikáink a külföld írott forrásainak anyagából és mintájára készültek, egymásnak átírásai s latin nyelven írtak; hogy használtak oly anyagot is, melyet írott

forrásaikban nem találtak, s a nekik ismeretlen viszonyokra koruk fölfogását alkalmazták; hogy összeforrasztván a hun és magyar történetet a hun-historiát nemzeti szellemben fogták fel és dolgozták ki; hogy a XIII—XV. században készülvén, még nem befolyásolhatták a magyarságot; hogy így tehát külső körülményeikben a legkedvezőtlenebbül alakultak a mondai kincs megőrzésére és emlékezetben tartására. E történeti célból készült krónikák s a költői alkotású monda épen ott térnek el egymástól, a hol a történet és a költészet, a tudás és a hit, mert nem szabad elfelejteni, hogy a költészet ha valótlan és meg nem történt eseményeket csoportosít is, épen úgy hiszi azt, mintha valóban való és megtörtént eseményekből alkotta volna egybe meséjét.

Másik forrásunk az élő néphagyomány, melyet a legújabb följegyzésektől kezdve Oláh Miklóson keresztül maguk a krónisták is meg-megszólaltatnak, mely ezen kívül még ma is él, különösen Erdélyben, hol a székelyek, magukat Atilla unokáinak tartják. Ott Rika hegyét és erdejét, ott ismerék Csabát, Csaba fűvét (Csabaire), a Hadak útját, ott emlegetik Csaba hagyását, ott várják vissza a hun királyfit Görögországból.

III.

A monda anyaga. — A monda anyagát krónistáink elbeszélései s a hagyományok lejegyzett és élő emlékezései teszik. Említettem, hogy a hun-mondák kérdésében az eddigi kutatások jóformán csak az anyagra irányultak, s a krónistákat is kiváltképen az anyag pozitív meghatározására bírálták meg. Egyetlen kivételt Arany János tett, ki az egész anyagot költői szemmel vizsgálta és látta. Ő tehetségének legkiválóbb vonásáról győz meg bennünket: történeti intuítiójáról, ama vázlatokban, melyeket a Csaba-trilogia tervrajzaként készített. Ő mint költő kiérezte a hun-hagyományokból a költői mozzanatokat. E kérdést későbbre tartva, még vizsgálnunk kell a krónisták és hagyományok megszólaltatása után előteremtett anyagot, a föltételezett monda anyagát.

Krónikáink elbeszéléseit vizsgálni Petz után fölösleges, de célomra röviden összefoglalni Petz eredményeit szükséges, s a mellett adnom kell a szóban forgó anyagot, mely későbbi tárgyalásomhoz megadja a szükséges alapot. Nincsenek, a miért el ne fogadhatnám alapul a krónikáknak, kiváltképen Kézainak, elbeszélését. Időrendi tekintetben ő áll legközelebb az eredeti hun-krónikához, s mert Szabó Károly toliból jó fordításban birjuk, im egygyel több ok arra, hogy

öt kövessem. Egyébként az esetleges eltéréseket kijegyzem, Kézai kiegészítéseül s mondám anyagának teljesebbé tételére.

A hunok eredete. — Paulus Orosius . . . azt írta ugyanis, hogy Filimer a nagy Aldarik gót király fia, midőn Scythia hatáira haddal támadt, a mint beszélük, seregével számos asszonyt vitt magával, kiket alirumnáknak nevezett. S ezeket, minthogy a katonáknak igen alkalmatlanok voltak . . . a sereg társaságából kiverte. Kik is a pusztákon kóborolva, végre a Mæotis tava partjain szállottak meg, s midőn ott férjeik vigasztalásától elesve hosszasan tartózkodtak, említett Orosius állítása szerint lator ördögök jöttek hozzájuk s ölelkeztek velök, s ebből eredtek, mint mondja, a magyarok.

Egyenesen gót eredetű, Jornandes a hunokról, Paulus Orosius a magyarokról jegyzi fel, tőle vette át krónistánk, s a Szentírás tekintélyével czáfolja meg: «a mi testből van test az, a mi lélekből van lélek az».

E mondának semmi köze a magyar mondához. Kézai Orosiustól átveszi, hogy visszautasíthassa, ő maga s a többi, a bibliai genesiset adja elő, egészen mellőzve Jornandes-Orosiust; kit Thuróczy még bővebben czáfolgat. A bibliai származás leírása a következő:

Jáfettől eredt Menróth (egyéb krónikában Nemroth) óriás *Thana* fia, ki népségeivel egy újabb özönvíz ellen megépítetett a Babel tornyot, de felsőbb végzés összekeveré nyelvöket, hogy el kellett széledniök, Így került Menróth Eviláth földére, melyet ez időben Persia tartományának neveznek, és ott nejétől Eneth-től két fiat nemze, Hunort tudniillik és Mogort, kiktől a hunok vagy magyarok származtak.

Eviláth földe, Eneth (Enach) bibliai elemek, s az egész nemzedékrend középkori barát-műveltségéből s azon előszere-
tetből iratott, melylyel nemcsak nemzetek, hanem egyesek is a bibliához fűzték eredetöket.

S minthogy Hunor és Mogor elsőszülöttek valának, atyjoktól megválva külön sátrakba szállnak vala. Történt pedig, hogy a mint egyszer vadászni kimennek, a pusztán egy szarvasünőre bukkannak, melyet, a mint előttök futott, a Mæotis ingoványaiba kergetének. S midőn az ott szemök elől tökéletesen eltűnt, sokáig keresék, de semmi módon nem találhaták. Végre is az említett ingoványokat bejárván, azon földet baromtartásra alkalmasnak szemlélék.

Onnan visszatérve, engedelmet kérenek atyjoktól s vagyonnakkal együtt a Mæotis ingoványaiba költöztek, melyet öt évig nyugodtan laktak. Hatod évre véletlenül kimenvén a pusztában, Belár fiainak nejeire, kik férjeik nélkül sátrak alatt tanyáznak, bukkantak, s őket magukkal elragadták.

Történt pedig, hogy azon gyermekek közt az alánok

fejedelmének Dulának két leányát is elfogták, kiknek egyikét Hunor, másikat Mogor vevé nejl, tölök származtak a hunok és magyarok, kik idővel annyira elszaporodtak, hogy kénytelenek voltak kivándorolni Scythiába, melyet kémeikkel előbb kikémltek. Miután az alpzúrokat és pruthénokat megverték, elfoglalták az egész területet. A krónika ezután Scythia leírását adja, a XIII. század geographiai tudása szerint.

E részletekben két fontos momentum van, a szarvasmonda és a leányrablás, különösen az első értékes, mert a névtelen jegyző magyar krónikájában két rokon helyre utal. Szerinte Bors vezért is szarvas kalauzolja arra a hegyre, a hol később Bars várát alapítá. Gejza és Szt. László is szarvas után vonzatva akadnak arra a helyre, melyen a cinkotai győzelem emlékére a váci egyházat építék. A leányrablás szintén egyenesen mondai eredetre mutat, s nemcsak a magyar mithoszbán, hanem a nyugati s különösen a keleti népeknél. A hagyomány nem támaszkodott szükség szerint idegen forrásra, mint Petz G. gondolja, keleti szokás ma is, hogy a legény rabolja meg a menyasszonyát, s minálunk is meg van még helyenkint a népnél. Sőt talán épen e hagyomány alapja és forrása a még maig is dívó szokásnak. Hogy az alirumnákra gondoljunk, egy kicsit meg kell erőltetni akarátunkat. Valószínűnek tartom, hogy oly anachronismus ez, melyet a magyar (keleti) hagyományból vittek át a hun nép őstörténetére. Sokkal biztosabb alapja van a szarvasmondának. Jordanes Priskosra hivatkozva már közli, s Procopius is átveszi, jelölve annak, hogy e hagyomány egyenesen a hunoktól eredt.

A mi a *Bereka* Toldy-féle magyarozatát illeti, hogy az nem személynév, hanem egy berek vagy berkes tartományhoz van kötve, nem fogadjuk el mi sem, mint Petz sem. Ez is csak etymologia, valamivel jobb, mint a középkori barát szokás alkotásai. Petz mint személynevet egy Berig = Berich nevű gót király nevében találja meg.

Szembetűnő e mondai tények mögött az elburkolt történeti esemény. A baromtenyésztéssel foglalkodó nép alkalmas hont talál (kivándorlás Mæotisba) és családi életet alapít (leányrablás), a mi már a megállapodásnak s így a nomád élet abbahagyása jelének látszik. A Scythiába való kiköltözés talán a rokon nemzetek elválását jelenti, de mindenesetre egy fontos mozgalom emlékeül tekintendő.

Érdekes a szarvas csodás szereplésében az a hátul leelkedő gondolat, hogy a testvérek istenök választott népei, kiknek sorsáról magasabb hatalom akarata, ilyen csodálatos módon megjelenve rendelkezik. A zsidók is választott népe Jehovának, s a *magyarok istenébe* vetett hit maig fönmaradt.

Scythia részletes leírásában Hunfalvy értékes emlékeket vél találni. «Krónikásaink a régi szóhagyományból vevék a távol országok neveit. (Togat, Dent, Jória) és leírását, mert másunnan nem vehették» — írja, ha tehát e nevek megmaradtak a hagyományban, megmaradhattak az események emlékei is, megmaradhattak az ősz történelem jelentékeny változásait őrző mondai hagyományok. Scythia geographiája egybevág a Magna Hungaria s egyéb efféle emlékek (Plan Carpinus stb.) leírásával.

A mondai felfogást híven mutatja a krónikák leírása a külföldi történetírókkal szemben. Ezek a csodaszarvast Scythiába vivő kalauznak írják, holott a krónikák szerint Mæotis fölfödözésére van kiszemelve. A magyar krónikák tudósítása hasonlíthatatlanul jobban megfelel a mondai és népi észjárásnak.

Pannónia elfoglalása. — A hunok Scythiában *mint a fővény úgy megszaforodtak*, egybegyülekezvén s vezéreket választván, kiszemelvén a hadra erőseket mind a 108 nemzet-ségből, megindultak s különféle vándorlások után a Tisza vizéig jutának. Az ezt tárgyazó fejezetek teli vannak a magyar mondára való reminiscenciával, hét vezért választanak, s tudják azok neveit is, hivatkoznak Gyeics és Taksony idejéig fenmaradt törvényes szokásokra, s a hunokat ugyanazon az úton vezetik be Pannóniába, melyet később a nemzeti krónikák szerint a magyarok tettek meg. Itt a magyar monda hatása félreismerhetetlen. Tegyük még hozzá, hogy mitsem tudnak Balamirról (Jornandes); a hiteles kútfők meg a vezérek választásáról hallgatnak. Itt a történeti tudás hiányos, a hagyomány nem beszél, a krónista tehát komponál — és pedig a magyar monda anyagából, melyet csekély különbséggel megint fölhasznál a secundus introitus előadásában.

A történeti nevek érdekes discussiókra adtak alkalmat, de azokat mellőzöm, mert nem vetnek nekünk való fényt.

Pannóniát ez időtájt, Makrinus tetrarcha kormányozta, követek által segélyt kér a rómaiaktól a hunok ellen. Az aleman nemzetbeli Veronai Ditrik *szíves jó lélekkel* vitt segítséget neki, Százhalomig juta, míg Makrinus Potentiana alatt gyűjté össze hadseregét. Tanácsot ülének, vajjon a hunokat, a Dunán átkelvén tanyájokon vagy más alkalmas helyen kellene-e támadniok. Míg hát Ditrik és Makrinus ebben a tanakodásban veszteglettek, a hunok csendes éjszaka a Dunán Sicambriánál tömlőkön átkelének, és Makrinus és Ditrik seregét, mely Potentiánába nem fért, s kint a mezőn sátrakban tanyázott, kegyetlenül öldöklék. Detre e vereség után Tárnok völgyébe vonul, a hunokkal megütközik, őket megveri, itt esett el Keve kapitány, de Detrik is seregében nagy veszteséget szenvedett,

Makrinussal egyesült, s Tulna felé nyomult. A hunok ezt látva, összeszedték halottaikat, s azokat és Keve kapitányt eltemetvén, ellenségök után nyomultak Tuln felé. Cesumaur városa alatt történt az eldőntő ütközet, melyben a hunok drágán fizették meg győzelmüket, itt veszték el a reggeltől délelőig tartó ádáz harcban Béla, Réva és Kadocsa kapitányukat s 40,000 jó vitézt. Az ellenfél megszaladt vagy elfogatott, Makrinus maga is elesett s Detre, kit ezért *halhatatlan Detrének* neveznek mind mai napig (Thuróczi), nyilat kapott homlokába, melynek szárnyas felét letörte s úgy ment vissza Rómába. A hunok halottaikat s vezéreiket Keve kapitány mellé eltemetvén, oda kőbálványt raktak. E temető helyét őrzi a Keveháza s a Százhalom név.

E részlet fölötté érdekes. Megértésére csupán a kész eseményeket mutatom be. Az egész részlet hagyományon alapul, legteljesebb epizódja a magyar hun-mondának. A történet nem ismeri a Duna mellett vívott honszerző csatákat, csak a szereplők neveit, de nem ilyen viszonyok között, ismeri a helyneveket, de későbbi időből, vagy más területről. Különösen azt kell kiemelnem, hogy Hunfalvy elméletének súlya Tuln, Cesumaur, Ditrík — nevekre van helyezve. Petz kimutatta, hogy krónikáink másképen és jobban ismerik az említett helyeket, mint a Nibelung, hogy nem abból vettek át, hanem ez is hagyományon alapszik, hogy Detrét sem vették a Nibelungból, hanem az egész élő mondai anyagból, mely Theodorik alakja körül a német népek tudatában általános vala. Makrinus valószínűleg Martianust, a keletrómai birodalom uralkodóját jelenti, ki Atillának történelmileg is kortársa volt.

Tárnok völgyében ma is Tárnok, Keveháza (Kevevölgye) helyén ma is Kajászó nevű helyek vannak. Ők is ősei mintegy a hun hagyománynak. Százhalom, Batta és Érd között, nem hun-temető ugyan, vagy nem kizárólagosan hun-temető. E tény a hagyományt gyengíti, de nem rontja le teljesen; a fődolog, hogy a száz halom csakugyan temető, bár kelta halmok, s mint ilyen alkalmasnak mutatkozott arra, hogy a hagyomány hozzáfűzze a hun-csaták emlékét. Detréről s homloknyíláról még a XVI. században is élt a monda (Oláh tanúsága). E honszerző csaták magát a honfoglalást jelentik, s ha a történelem nem tud róluk, a monda és hagyomány hiszen bennök.

A dunamenti csaták után a hunok elfoglalták Pannóniát, s római módra Atillát királylyá tevék, ki megosztá bátyjával a birodalmat, őt a Tisza és a Don között élő népek fejedelmévé tette.

Atilla és Buda Mundzukus fiai és uralkodótársak voltak,

miként a történelem tanítja s 434-ben foglalták el a hun fejedelmi széket, melyet Buda megöletése után a testvérgyilkos Atilla egymaga birt. Krónikáink hallgatnak a hatalom-megosztás okáról, csupán Thuróczi említi. Szerinte Atilla hadjáratra készülvén, nehogy távollétében ellenséges kéz valami bajt okozzon, Béla testvérét a Tisza és Don között meghódított barbarok fölött kormányzóvá és fejedelemmé tette. Maga pedig Moesia, Achaja, Makedonia és Thrákia ellen hadba indult, mely országok Makrinusnak ellene segílyt adtak. A krónikás minden eseménynek okát adja, s oly részletességgel, a mint másutt ezt elmulasztja megtenni. Moesia s a többi tartományok Makrinusnak segílyt adnak ellene. Atilla nem felejt, s miután megállapítja hatalmát, ellenök indul, hogy megfenyítse őket. De Atilla bölcs uralkodó volt, gondoskodott előre arról, hogy Budát fejedelmi hatalommal fölruházva birodalma örül hagyja hátra. E szorosan követett motivatio megyen tovább; Buda meghal. A krónika magyarázza e tény, melyet a történelem csak említ. A monda e történeti tény megtartotta s kibővítette, vétkesnek, uralomra törőnek jellemzvé Budát, ki Atillától önkénytes adományból nyerte hatalmát. Buda-Bledát ismerék a német források is, benök szintén alárendelt szerepet játszik, csak halála árán leszen emlékezetessé. *Ó-Buda* etymologia, nem szokatlan középkori írónál, de valószínűen népies hagyományon keletkezett.

Atilla. Követem az eseményeket, s még egyelőre sem Atillával sem Budával nem vesződöm. A történet és krónikáink előadása a galliai háborúra visznek. — Ethele király megtére népe táborába, s néhány nap ott tanyázék tiszántúli szállásán. Aztán Szevényben ünnepélyes udvart tartata; melyre Németország fejedelmeivel Veronai Ditrik is megjelenvén, Ethelének és a hunoknak, mint mondják teljesen meghódola és rávevé a királyt, hogy a nyugoti tartományokat támadja meg. Kinek tanácsát Ethele elfogadván, tüstént parancsolá, hogy hirdessék a hadjáratot. — S megindult a nagy emlékü hadjárat, melynek eseményei az idegen hagyományt táplálták, számos mondai részlettel gazdagítva azt. Ilyenek Strassburg bevétele, a catalauni ütközet, a nyereg-máglya, a remete jóslata, a spanyol kirándulás, Troyes és Lupus, Reims és az Orsolya szüzei. Visszatérve Eisenachon keresztül Budára tért s hatalomra vágyó bátyját saját kezével ölte meg. Viselt hadjáratot még éjszak felé, s le délnek Itália ellen, ez utóbbinak kiemelkedő epizódjai Aquiléja, Ravenna és Róma. E hadjárat után hazament megint, s hölgyei közé vette Mikoltot, a braktiaiak királyának leányát.

Ez események hőse mindenütt Atilla: körötte forog a világ. Atilla a monda főereje, mozgató hatalma, de a tömén-

telen részlettől majdnem agyon van nyomva. E részletek nincsenek egymással semmi összefüggésben, mint abban, hogy egy-egy hódító hadjáratnak fonalán esnek meg, ahhoz fűződnek.

E mondák alapja, az egy Budára vonatkozót kivéve, mind az idegen hagyományban volt, s krónikáink idegen források nyomán vették át. Inkább a latin népek emlékében élhetett, a keresztyénség szent hagyományaiban maradhatott meg az az Atilla, ki theologizált Ravenna alatt, isten ostorának hirdeté magát Troyes püspökének kérdésére, ki visszafordult Róma alól és megöleté a tizenegyezer hajadont. Aquileja helyi hagyomány, történeti értékkel bír, s a gólya-monda nagyon becses, akármilyen eredetű. Strassburg neve és keletkezése története, valamint Velenczéé meg a többié értéktelenek ránk, csak a mondák és hagyományok számát szaporítják. Bennök nem látok semmi nemzeti vonást, mindent idegennek nézek, száraznak, valószínűtlennek, legföljebb elmésnek, mint Lupus maga feltalálását és Marullus poeta kigúnyolását. A gólya-monda költői s a mi földolog, egészen népies, Jordanes úgy látszik friss hagyományból merítette.

E részletek között figyelemre méltó kettő van, Atilla thüringiai tartózkodása, melyet hiteles történetírók nem említettek, s Buda halála, melyet Marcellinus és Jordanes is említenek. Az első valószínűleg német hagyományból, vagy annak régebbi lejegyzéséből talált bejutni krónikánkba, tehát ez is idegen; a második ellenben a hun történetnek egyik tragédiája, melynek sem okait, sem körülményeit nem ismerjük. Hozzá helyi hagyomány is van kapcsolva Sicambria nevének Etzelburgra, Budára történt változása. Mellékesen jegyzem föl, hogy a krónika szövege itt nagyon jellemző. Atilla meghagyta, hogy Budát a maga nevééről nevezék el, senki ne merje jövőre másképen híyni. A magyarok nem törődtek a tilalommal s folyvást csak *Ó-Budának* hitták, ellenben a németek Etzelburgnak hívták, mert a tilalomtól féltek. Ez jellemző vonás a magyar és német nép ismeretéhez.

Etzelburg neve csak annyit jelent, mint Ethele városa, csak köznév, nem tulajdonnév, mely a Duna-Tisza között épített városa, Ethele székhelyére vonatkozott. Nem is jött az idegen époszból, megfordítva hamarabb mehetett oda át, a mi hagyományunkból, mely végre is élt.

Atilla halála. — E közben azonban a braktai király emberi alaknál sokkal gyönyörűbb Mikolt nevezetű leányát viszik hozzája szeretőül, kit is mint mondják annyira megszeretett, hogy nem győzött betelni szerelmével. Azon éjjel

ugyanis, midőn vele menyegzőjét ülte, az ivásba szokásánál jobban belemerüle, s hanyatt fektében orra vére megerede, torkára ment, megfojtá. Mikolt aztán álmából fölserkenvén, a mint urát föl-fölrázogatva ébresztette, de csak meg sem mozzanthatta, látván hogy dermedt testéből az élet melege kifogyott, a királyi ajtónállókat sikoltozásával magához hívá, kiáltozá, hogy ura a minden test útjára elköltözött. Kinek rettentő kiáltozására az egész őrség a palota ajtaihoz riadva nyargalásza. S eltemették őt a főntebb említett helyen, Béla, Kadocsa s a többi kapitányok mellé.

Igy beszéli el a krónika, egyszerűen és igazán. Előadásában van valami láthatatlan igazság, melyet pontról-pontra bizonyítani nem lehet, — de éreznie kell mindenkinek, kinek a mondai való iránt érzéke van. A kutatás megerősítette ezt a sejtett igazságot, legalább néhány pontban.

Priskos és felhasználói után tudjuk, hogy Atilla több feleséget vett, Jordanes szerint épen igen sokat, ezek közül különösen kettő neve maradt meg a történetíróknál, Kerka és Ildiko. A mi krónikáink Mikoltot ismerik, s még kettőt: Honoriát, Csaba anyját és Krimhildet, kitől Aladár születék. Mikolt és Ildiko palæographiai különbség, e két név egy személyt illet. Krimhild a német hagyományból való, Honoria történeti alak, Theodosius unokája, de soha sem lett Atilla feleségévé, csak jeggyűrűjét küldötte neki. De a krónikás, mint Thierry mondja, nem mellőzhette el a görög császár leányát és kizsákmányolta Honoria ajánlatát. Mikolt végzetes szereplése legközelebb áll az *Edda* előadásához. «Ez az egyezés, írja Petz G., mely részletekre is kiterjed (Atilla részegsége, a nő jajgatása) a végső forrás közöségén alapszik. Ez mindkét előadásra a történet, a magyar krónikáé írott történeti munka, az *Eddáé* a még élő történeti hagyomány». Atillának több felesége volt, közülök az emlékezés csak azokat tartotta fenn, kiknek Atillára és a történetre fontos eseményekben nyilatkozó hatásuk volt, mint a pártoskodó testvérek szülő anyjai. Bennünket legalább az a tény érdekel, hogy Atilla halála *egy asszony közbejárásával* történik, a magyar krónikákban és az eddai hagyományban.

E részlet előadásában szinte látni lehet a szerelmében büszke nőt, a mint a veszteségtől megrémülve jajong, látni lehet a halál hírének roppant hatását, mintha mindenki fejét veszve, a kétség és bizonytalanság hatalmában, azt sem tudná mit tegyen, riadva nyargalász. Ez az igaz előadás hirtelen megszakad, s tompa egyszerűséggel mondja el hová temették Atillát. Magyar krónikáinkban is olvashatjuk, hogy Atilla halálának éjszakáján, Marcianus császár Atilla nyilát eltörve

látta, így értvén meg halálát. Ez egy idegen hagyomány, de a monda egyik elemét, a csodást viszi bele az elbeszélésbe.

Ugyanilyen természetű Callimachus tudósítása, hogy Atillát csodás jelek eleve figyelmeztették már veszedelmére. Mikor Itáliából hazatért, a Licius folyónál egy őrjüngő nő bekapaszkodva lova zablájába, háromszor kiáltja rá: vissza Atilla; násza napján kedves lova hirtelen megdöglik, menyasszonya a hálószobába lépve, megbotlik a küszöbben, s a végzetes éjt megelőző három héten üstökös mutatta magát. A krónikák előadását a hagyomány pótolja ki, mely részletesen adja Atilla temetését, a hármaskoporsót, a Duna mélyén levő ismeretlen sírt, a temető rabszolgák megöletését. Atilla is a Duna fenekén lelé sírját, mint áldozata, a meggyilkolt Buda, kit öcscse a Dunába vettetett (*cadaverque eius t. i. Budæ fratris in Danubium projecit*).

Csaba. A mint Atilla halála híre elterjedt, azt hitték, hogy utána valamelyik fia fog uralkodni, de Veronai Ditrik álnoksága miatt a hunok pártokra szakadának, némelyek Csabát, Honoria fiát, mások Aladárt, Krimhild fiát kívánják fejedelmöknek. A hunok Csabával, az idegen népek Aladárral tartanak, s mind a két fejedelem uralkodni kezd. Ditrik álnokságából háborúra kerül a döntés. Az első ütközetben Csaba győz, a másodikban, mely két hétig tart, Csaba hadát úgy legyőzik és szétverik, hogy Etele fiaiból s a hunokból igen kevesen maradnak. Ezt az ütközetet nevezik a hunok Krimhild csatájának. «Mely ütközetben — írja a krónika — annyi vér ömlött, hogyha a németek szegényből nem titkolnák és tisztán meg akarnák vallani, a Duna vizét néhány nap sem ember sem barom nem ihatta, minthogy Sicambriától Potentia városáig vérről volt áradva.» A vesztes Csaba visszatér ipához Görögországba, míg a hunok egy része Sziklamezön települ le, s félve a nyugati nemzetektől, magát székelynek nevezi. Csaba nem maradt ipánál, hanem Scythiában lakó rokonaihoz ment, s ott egy korozmén nőt vévén, nemzette Ed és Edömén nevű fiait. Azon közben folytonosan unszolta rokonait, hogy menjenek el a Tisza-Duna közére, s foglalják el másodsor is Pannoniát.

Átadom a szót Petz Gedeonnak.

«Krónikáink ez elbeszélése eltér a külföldi történetírók előadásától. E mellett lehetetlen észre nem venni benne a *mondai elemeket és az epikus alkotás nyomait*. Egészen mondai s epikus az az eljárás, hogy e küzdelem személyes ügyként van fölfogva. Csaba és Aladár közt már némi faji különbség van, részben ez okozza ellenségeskedésüket s e körülmény magyarázza meg a népek kettéválását és pártfoglalását is . . .

Az elbeszélés kifejlésén is meglátszik az epikus alakítás hatása. Az első, kedvező ütközet, mely a hunokat reménynyel kecsegteti, mintegy a cselekvény peripetiája, ezután következik be a tragikus katasztrófa, a két álló hétig tartó népcsatában a hatalmas hun-birodalom rombadőlése. Krónikáink száraz elbeszélése is valóságos éposz in nuce, bár meglátszik, hogy az író e hagyományt a történeti kútfők előadásához közelebb hozni törekszik, vagy pedig megfordítva: történeti keretbe illesztette be a mondai alkotást.»

E vélemény mellé még kijegyzem, hogy Hunfalvyval szemben Petz e rész forrását nem a Nibelungban találja meg, hanem a német hagyományban jelöli ki.

Feltűnő Csaba alakja. Ez egészen sajátos, nemzeti hagyomány hőisévé lett. Már születése jobban édes anyja Honoria is ebből a hagyományból való, fia egészen a mienk. Nemcsak az itt elbeszélte történetben, hanem maig élő hagyományban is egészen mondai alak. A Csabaír s a Hadak útja, e két szó és a vele összekötött fogalom, itt a mondai értelem, újabban szintén kérdés tárgyává lett. Bárhogyan döntötték volna el e szók etymonját, azt a tényt nem változtathatták meg, hogy a székely hagyomány Csaba vitézeinek csodás életrekeltését hiszi, hogy várja vissza Csabát és hazamentő seregét, vagy hogy a Hadak útjának talán idegen eredetű mondája egyenesen Csabához van kötve. Ha *Poterium sanguisorba*, ha *Sanguisorba officinalis* is a fű neve, ha a magyar neve idegenből származott, ha botanikus író készítménye is — de van a hagyományban egy fűről említés, melylyel Csaba holt embereit föltámasztá. S nekünk a reális tétel mellett, ez a csodás esemény látszik fontosabbnak. De már a XIV. században dívott az a közmondás, mely Csaba eltűnésére vonatkozik. Akkor tér vissza, mikor Csaba Görögországból, miként krónikáink is írják.

S az a székely hagyomány, mely megőrizte a hun atyafiságot, a Rika erdeje, Rika vára elnevezést, megőrizte Csabát, mintegy nemzeti hőisévé tette, E szórványos hagyományokból megismerjük jellemét és a krónikákból történetét, hagyomány és krónika kiegészítik egymást. Csak emlitem Anonymus Soba mogera-ját, mint egy jelét annak, hogy ez az alak és mondai tudat élt a nemzetben.

A hun hagyományok részletes összehasonlítása után már Petz is világosan meghatározta a kérdés lényegét. Ez eredményeit a következőkben vonja össze. A hun és magyar nemzet rokonságának tudatát nem hozták Árpád és társai Ázsiából, hanem idegen nép közvetítésével vehették a hagyományokkal együtt, s így krónikáink is nem a Nibelungból, hanem a történetíróktól és a már élő hagyományból vették,

sőt még a német hősmundai elemeket sem a Nibelungból kölcsönözték.

IV.

A krónikáinkban megmaradt hun-história anyagának rendszeres kritikája kiderítette, hogy az eredeti hun-krónika három forrásból merített. Ismerte és használta a hiteles történet eseményeit, — a német nyelvű mondák készletét, — és a magyar földön élt hagyományt, melyet egyes helyekhez fűzött és személyekhez kötött a nép emlékezete. A történet eseményeire forrásul, valószínűleg a nyugati történetírók művei szolgáltak, legfőképen Jordanes. A német monda elemeit nem a Nibelungból, hanem a hazánk területén élt német nyelvű lakosságtól vehette; s ha a magyar hagyományt nem hozta eredeti lakóhelyéről, ősi hazájából a nemzet; itt, az új hazában, Atilla hajdani dicsőségének színhelyén tanulta el. Tanítója valószínűleg itt talált szláv és német lakosság, vagy az iderekedt s teljesen el nem pusztult hun-maradék lehetett. Tőle tanulta ismerni Atillát, tőle vehette át a róla szóló hagyományt, melyet idők multával egészen sajátjává, s mindenekfölött nemzetivé tett. Kétségtelen tehát, hogy Pannoniában a német lakosság megőrizte a magyarok bejöttéig az Atilláról szóló hagyományokat; valószínű, hogy a szlávok is tudtak még Atilláról regélni; valószínű, hogy a hunok nem pusztultak ki egy lábíg hajdani birodalmuk területéről, s így bizonyos, hogy az itt talált hun, szláv és német lakosságtól kölcsönözte a magyar azt a hagyományt, mely Atillát és hunjait illeté, melynek kétségbe vonhatatlan megvoltát épen az bizonyítja, hogy krónikáinknak egyik forrásul szolgáltak.

Ezzel a hun hagyományok kérdése el lenne döntve, de a mondáé még nincs. Mert a hagyomány csak egy alkotó a monda-keletkezéséhez: a történelmi alap a költői anyag, míg a másik alkotó, a monda-teremtő költői tehetség, e hagyományokból nincs bebizonyítva. Ha tehát eredeti hagyományunk volt, már eleve föl kell tennünk, hogy volt hun-mondánk is. Mert alig lehetne föltenni, hogy a költői tehetségben gazdag keleti faj, a magyar, hazájával azonnal jellemet és lelki tehetségeket is cserélt volna, hogy elvesztette volna képzelő erejét. Lemondok az eleve hozandó ítéletről, vizsgálom tovább e hagyományokat, keresem rajtok a mondai alkotás nyomait. Úgy tekintem e részleteket, mint a műépítő egy régi templom kiasott romjait, egy-egy sarokkövet, egy-egy alapfal vonalát, — talán sikerül rajtok észrevenni valamit, hogy visszaállithassam a mondát, az egészset, e részekből,

mint visszaállítja az építő művész a templom néhány részletéből az egész templomot.

A történeti események, a mondai elem s az élő hagyományok szálai összekuszálódásából támadt a kérdés csomója, melyet eleintén nem igen bontogattak, utóbb meg nagyon is bontogatva s vele nem birva, szét akartak vágni. Minden szálat külön kell bontogatni, s ha már eddig a történeti és hagyományos elemek szálaait sikerült legombolyítani, talán a költői szál sem lesz en makacsabb, s ki lehet bogozni irodalomtörténetünk ez egyik csomóját.

A krónikák elbeszélésében Atilla életének különösen három szakasza mutat állópontot, mely köré a többi események úgyszólván önkénynt és szükség szerint, tehát ösztönszerű belső törvény következtében csoportosulnak. Három szakasz adja az egész elbeszélés főeseményeit, melyek együttvéve a történet vázát vagy csontját teszik. Rájok rakódnak le az epizódok, hozzájuk fűződnek a mellékes események, velök kapcsolódnak a szereplők, s általok élnek a járulékos elemek. E három pont: Atilla királylyá választása, Atilla viszálya (megöli Budát) és halála. E három esemény adja a történet kiinduló és befejező részét, és a középső egy nagy jelentőségű tett, mely Atilla életének minden tekintetben egyik legfontosabb eseménye.

A mondaalkotó népet csakugyan e három nagy esemény érdekelte a legjobban, hozzájuk fűződik legtöbb eredeti emlékezése, róluk marad meg krónikáinkban a hun-históriának eredeti hagyományon alapuló részlete közül a legtöbb oly esemény, melyek a hiteles történetírók műveiben nem találhatók meg. E részletek tehát nem a történelem, hanem a hagyomány meséiben fordultak elő, s ha megtörtént eseményre vonatkoznak is, más jellemző viszonyokra utalnak. S e részletek oda csoportosulnak Atilla királylyá választása, viszálya és halála, e három történeti tény köré. Első pillanatra föltűnő, hogy itt nemcsak a történelmi, hanem a mondai mese is készen kapta a kezdetet és a véget, s közből egy testvérküzdelem katasztrófáját, melyek maguktól alakultak ki a költői compositio csomópontjaivá. A hiteles történetírók e három eseményről kevesebbet beszéltek, vagy tudtak, míg a monda és a hagyomány bővebben szóltak rólók. Innen van, hogy krónistáink a források szükségzavúságát pótlandó, a hiányok kiegészítésére, a megszakadt részletek összekapcsolására, a homályosabb helyek megvilágítására, a hagyományból merítették, szigorú történeti szerepet adván krónikáinkban e hagyományon alapuló, s a monda eseményeit jellemző költői eredetű elemeknek, Így találjuk azokat krónikáinkban különösen két csoportban az Atilla életének kezdetét és végét

tárgyaló elbeszélésekben. Amott a hun birodalom megalkotása, és Atilla trónra emelkedése, emitt Atilla halála és a hun birodalom megdőlése van előadva.

E két pont eseményei mind helyi hagyományhoz vannak kötve; Szászhalom, Tárnokvölgye, Keveháza (helyesen Kevevölgye), azután Potentiana, Tuln, Czesumaur, e helyeken történt a hun birodalom megalapítása s Atillának kiemelkedő szerepe. Helyi hagyományhoz van kötve Buda sorsa, helyi hagyomány őrzi Atilla halálát, és temetőjét. Ide tartozik Sicambria, Buda és Etzilburg, a hol a két testvér küzdelme lejátódott s katasztrófában tört ki, ide ragyog vissza Atillának dicsősége; itt bolyong Buda véres árnyéka és öcscsének szomorú násza is itt borong.

Úgy látszik ezekből, hogy a mondott események színtere a mai Buda környéke, vagyis, hogy a hun-tragédia legnevezetesebb történeteit Buda vidékéhez kötötték a hagyományok; épen úgy, mint a görögök Trója körül csoportosították az egész költői és mondai történetet; miként a Nibelung is egy helyhez (Worms) köti meséje szárait, miként a mondák mindenkor hajlandók egy, (habár fiktív) helyre központosítani az események színterét, és helyhez kötni elbeszéléseiket. Abban, hogy a kritikailag megrostált hagyományok szerint a hun-tragédia Budát ismeri színteréül, kétségtelen nyomot találok e hagyományok életére, hogy a mese kiindulója, befejezője és katasztrófája mind amaz egy Budához van fűzve, onnat kiindítva, ott lejátzatva és befejezve, kétségtelen nyomát látom a mondai alakításnak.

A Buda környékén lejátászó eseményekben egy nép története van adva, emelkedése és tüneményes nagysága, bukása és siralmas elpusztulása. Ez a történet dolga. De a krónikák a hunok dicsőségét és siralmát Atilla alakjához láncozták, általa emelték és ejtették el a hunságot, melynek csak akkor lett, addig volt története, a meddig Atilla állott az élén. A királylyal együtt bukkott a nép, a király halála után nem volt a népnek története. E fölfogás a mondáé, mely szeret egyéníteni, egy hősré ruházni a történelmi felelősséget, egy fejedelem sorsában rajzolni egy nép sorsát, egy alakra bízni rá azokat a feladatokat, melyeket a valóságban többen végeztek, egy ember kezébe tenni le a tömeg szerencsését. Ím az achivok annyi sok derék hőse hiában ostromolja Tróját, míg haragszik a büszke Achilles; ím a burgundok vígan mennek Krimhild bosszúja alá, mert velök van Hagen; ím a nép megbízza kiválasztott hőseit eszméinek képviselőivel, érdekeinek őrizésével, sorsának intézésével. Így teszen a naiv költészet a maga hőseivel, midőn rájuk bízta, (bennök megegyéníti) az egész népet, az egész nem-

zetet. Hogy Atilla személyéhez volt kötve a krónikák fölfogásában a hun nemzet fénye és süllyedése, hogy általa élt és pusztult el a hun nép, ez nyilván ráutal a népi eljárásra, mely nemzeteket hőseiben egyénít, a mi a mondai költészet sajátja.

Atilla személye körül forog hát minden, vele emelkedik és vész a hun nép. Az elbeszélés szorosan Atillához fűződik, s Atilla története, vele az egyénben élő nép sorsának elbeszélése kerek egész. De a hun *történet* nagyon száraz elbeszélés, nagyon szintelen vázlat. Nem kapunk benne mást, csak az egyszerű eseményeket, a mint egymásután megtörténtek; nem látunk benne élő alakokat, csak bábokat, kiket a krónista keze mozgat. A kapitányok meghalnak, eltemetik őket, szobrot emelnek nekik; Atilla győz és győz, utóbb meghal és eltemetik, Buda él és öcscsétől részt kap az uralkodásban, majd egyszerűen gyilkosság áldozatává lesz stb. Íme ezek a ridegen elmondott történetek mégis érdekelnék bennünket, érdekelnek a komponálás összetartó, láthatatlan ereje által.

A krónikai vázlat kereksege éles ellentétben áll azzal a befejezetlen történettel, melyet a Klage ad, az Atillával foglalkodó német éposz. Mi történik Atillával? Semmi — az epizódikus alakok sorsa iránt nem szoktunk érdeklődni; a statisztika, még ha fejedelmet játszik is, dolga után eltűnik a színpalak mögött, és senki sem kérdi, hova lett. Ilyen epizódikus szereplő a német emlékekben Atilla, kinek hősül kellene szerepelnie.

Ellenben a magyar hun-történetben Atilla alakján mindenkor bizonyos végzetesség árnya borong, őt eleve is epikus hőssé akarván mintegy kijelölni. Ebben a mondai alakítás nyoma félreismerhetetlen. Istenének kegyeltje, választott embere volt, ki neki csodás módon jelentette küldetését: legelőből kinövő, fényes kardot ajándékozott neki; hatalomra emelte, megtartotta életét a honalapító és szerző csatákban, körülvette a legszebb nőkkel, s elküldte, hogy megfenyítse vele az egész világot — s megbuktatta, midőn nem volt szüksége rá.

Különösen érdekes, mi ejti meg ezt a nagy alakot? Csekélység, egy véletlen orrvérzés, mely nászuján érte. Észre kell venni a véletlen csodás játékát — az isten kardjával hadakozó Atillát földi hatalom le nem dönti, harcban el nem vész, kard nem fogja, saját magában rejtett romlásának oka — féktelen szerelmi szenvedélye ölte meg. Érdemes megkeresni a krónikák helyét, a hol Atillának részletező jellemrajzát olvashatjuk. «Ethele király ugyanis barna színű, fekete s villogó szemű, széles mellű, büszke járású, alacsony

termetű vala; szakállát, mint a hunok, megeresztve hordja vala. Vakmerőségében maga mérséklő, csatákban ravasz és ügyelő, testéhez illő erejű, akaratjában nagylelkű, fegyvere csinos, sátra s öltözete tiszta és *szérföltött buja is vala.*» A leírás egyik fele a király külsejét illeti, a második lelkének rajza, s e rajz vonásai között van egy, mely nem illik bele az isteni rendeltetésű hős jellemébe — *és szérföltött buja is vala,* mint írja krónikám. A rajz egészben az erős és okos fejedelmet, a hadvezért és uralkodót illeti, ez az egy vonás az embert, ki buja lett volna, ha megmarad közkatonának, s buja volt, mint fejedelem. A szó mögött ott rejtőzik a szenvedély, mely annál erőszakosabb, mert épen Atilláé, ezé a hatalmas alaké. Ezen a szenvedélyen kellett megtörni Atillának, mert nem tudott rajta uralkodni. Számptalan felesége mellé magához vette még Mikoltot, «kit is annyira megszeretett, írja Kézai, hogy nem győzött betelni szerelmével». Ez a megjegyzés híven talál jelleméhez, ő akaratos és erőszakos vala, céljaiban nem kímélt senkit és semmit — milyen lehetett hát szenvedélyében. A katasztrófa leírásában meg van említve, hogy az ivásba szokásánál jobban belemerült, újabb adat féktelenségéhez. Szenvedélyében nem tudott mértéket tartani, mint vakmerőségében maga mérséklő vala, — innét magyarázható veszedelme. A hatalmast, a nagyot földi ellenállás soha sem tudta volna meggyőzni, istene kedveltje ellen égi hatalom sem mert volna föltámadni: benne csak az ember ronthatta meg őt, a mint megrontotta a féktelen, a szenvedélyes szerelem. Ez az ellentét már magában véve is mondai, naiv, azaz a nemzet őskorára mutat vissza, midőn még nem keresték a hatást mesterkedésben, hanem megvolt az alkotás igazságában. Atila meggyőzött mindenkit, csak magát nem tudta meggyőzni, elkevélykedett sikereiben és erejében, önbizottságát és szenvedélyét kihagyta a számításból, — innen eredt katasztrófája, — hirtelen és megdöbbsentő halála.

Ez a magát nem mérséklő nagy Atila, kinek a végzet rendelést adott, egy teljes character, kivel szemben a németek (egy jó fejedelem típusa) és latin hagyományok Atillája (majdnem a keresztyénség hőse), szintelen, vértelen alakok. E különbség az élt hagyományok gazdagságára utal, melyből a magyar monda az előbb jellemzett egyént, a hős és kiváló hun fejedelmet alkotta meg, az egyén jellemének e kidolgozása azonban csak az alakuló monda költői hevében történhetett.

Ennek az Atilának története van, mely kíváncsiságunkat fölkelte és egyre izgatja. Lépteit azzal az érdeklődéssel kíséjük, mint a költői művek hőseit kísélni szoktuk. A tör-

ténet szerint Buda és Atilla mint uralkodó társak kerültek a hunok fejedelmi székére. A hagyomány e tényt kibővíti, s ez által Atilla kiválóságának, nagyságának, mintegy Istene választott emberének, alapját adja meg. A hunok hét kapitányt választanak. A Duna mentén vívott honszerző csatákban egymásután esnek el Keve, Béla, Réva és Kadocsa, együvé temetik a négy kapitányt s bálványkövet emelnek sírjok fölé. Atilla kiállja e vezérvesztő csaták veszedelmét, s római szokás szerint királylyá választatik az idősb bátya mellett, talán ellenében, e választás Atilla kiválóságát akarja jelölni, de már elhinti a testvér-viszály magvát, midőn a testvért a testvér miatt mellőzi. A mag kikél. Atilla egyre emelkedik, Buda egyre sülyed, amaz önérzetében gyarapodik, emez keserűségében. S midőn Atilla a birodalom biztonságára társául veszi és otthonn hagyja Budát, míg maga megboszuló hadjáratára indul, Budának alkalmá van megízlelni a hatalom ingerét és fölizgulni csábjaitól. Enged az ingernek, nem tud ellenállani a csábnak, széttöri korlátolt hatalma lánczát, s egész merőben élesedik ki kettejük közt az ellentét. Buda meghal, elejtve a testvér kezétől; Atilla még magasabbra emelkedik, hogy annál mélyebbre sülyedjen alá. Hirtelen halálában egy nőnek jut szerep, s letűnik a történet színpadáról. De oly mélyen véste bele magát népek emlékébe, hogy a hagyományokban újra születik és fiával, Csabával, kire halála után a történet ingere átszökkent, örök életet él a költészet világában.

Ime a hagyományok, a mint Atilla történetét kiegészítik, a históriai nyomok hézagait betöltik.

Atilla tragikumát rendszerint úgy fogják fel, a mint azt Arany a *Buda halálában* megérzékítette, eképen tehát igazi forrásuk Arany éposza, fölfogásuk Aranyé. Ez a fölfogás helyes Arany költeményének kitűnő hősére, de nem válik be a mondai Atilla elemzésekor. Egy pontban találkoznak, a szenvedélyben, de hiszen minden tragikum a szenvedély elhatalmasodása, kitörése és büntetése. A mondai Atillát a szerelem féktelensége, az époszi Atillát testvért is fölláldozó hatalmi szenvedély ejtette meg.

Ime az époszi hős következetes jelleme, s vele együtt az epikus alkotás kerekisége. Míg Atilla végzetessége és határozottan rajzolt egyéni caractere nyilvánvalóvá tesz, hogy a mondai alkotás nyomait találtuk meg a nemzetieknek ismert hagyomány-törödékekben, a kereken kidolgozott mese egyenesen a mondára utal. Mert lehetetlen föltenni és elhinni, hogy az említett két vonás, t. i. Atilla egyéni caractere, s a vázlat kerek alkotása, a véletlen műve legyen.

Atilla történetének legfontosabb epizódjai, hatalomra ju-

tása és halála, krónikáink legeredetibb részletei, részint olyanok, melyek a szóhagyomány felhasználásával kerültek beléjük, részint olyanok, melyek a hiteles történetíróknál vagy egészen másképen vagy csak más változatban maradtak ránk. Míg ellenben e két pont között történtek egészen a külföldi írók és fölfogások nyomát viselik. Ez tehát oda mutat, hogy azok, t. i. a külföldi hadjáratok, a magyar mondában szükség szerint másféle módon lehettek kidolgozva.

A magyar monda eredeti alakjának vázlata tehát körülbelől a következő lehetett: A hunok hét kapitánya közül Atillát szemelte ki a végzet, hogy általa betöltesse akaratát, s így egymásután ejti el Kevét (Potentiana), Bélát, Révát és Kadosát (Cezumaur) úgy, hogy csak hárman maradnak, Bendeguz két fia, Ethele és Buda, és a Torda nemzetségbeli Kádár.

Ez az utolsó azonban csak politikai hatalom, igazságosztó bíró vala, a hadi berendezésű alkotmányban az igazi hatalom a kapitányok kezében, a hódító hadjárat befejezése után csak a két testvérében volt. Buda és öccse: Ethele, ketten osztottak az elfoglalt birodalmon, melynek királyává római szokás szerint (monarchia) Atilla lett, ki viszont testvérbátyját maga mellé emelve, a Don és Tisza közötti rész urává tette, hogy, miként Thuróczinál olvassuk, legyen a birodalomnak védője, míg ő maga kintjár, idegenben hadjáratain. Buda, mint idősebb (s talán a hadban sem alábbvaló, mint öccse), sértve érezte magát, áthágta uralkodása korlátait, s míg öccse távol volt, kéretlen-hivatlan beleavatkozott Atilla dolgaiba, sőt elsőbbsége tudatában Etele várát is saját nevére hívatta Ó-Budának. A hazatérő hős méltán látta magát és tekintélyét sértve Buda önkényű intézkedései által s elhatározta, hogy meg fog tőle szabadulni. Törbe csalta tehát (a krónikák szerint cum dolo), és saját kezével ölte meg. Atilla útja eddig folyton emelkedés, — immár a történet legnagyobb birodalmának lett korlátlan urává. E roppant hatalomra volt szüksége, hogy betölthesse végzetét: megbüntesse a romlott ó-világot. Róma ellen megy, megfenyíti Itáliát, s itt már betöltötte hivatását. Még tovább ragadta őt szenvedélye: a keresztényiség fővárosa és büszkesége ellen támadott: Rómát akarta lerombolni. Egy főpap kegyessége visszatérítette útjából. De már ezzel átlépte rendeltetése határát: már nem büntet, hanem rombol. A végzet megalégtelte szereplését és útjába vetette Mikoltot, hogy megszabaduljon tőle. Innét már sorsára bízta, s ő saját sorsának nem tudott kovácsa lenni.

Az isteni gondviselés nem tűrhette, hogy az legyen a világ ura, a ki nem tud magán uralkodni. Kezében Atilla a világ vesszeje volt, eltörte abban a pillanatban, mikor nem

volt rá szüksége, miként megjósolta neki a catalauni ütközet előtt az erdőben elfogott remete.

A hun történet rémítő befejezése, a hun nép pusztulása és Csaba menekülése teszik a tragédia utolsó jeleneteit. Csabával új alak lép a mondába, kinek tetteit és emlékét a hagyomány jobban megőrzi, mint a világverő atyáéit; míg erről az írás szól nekünk, Csabáról mély költészettel és bizonyos rajongó szeretettel maig emlékezik a székely nép.

E vázlat különösen azokból a részletekből van szerkesztve, melyekben a hazai hagyománynak legeredetibb nyomait véltük fölfedezni. Etele körül csoportosúlnak az egyes epizódok, s alakját emeli ki ebben minden esemény. Vajjon nem volna-e helyesebb, ha Atilla nevéhez fűznők mi is e hagyományokat, miként a bennök elbeszélte események mind Atilla alakjához vannak fűzve? Talán jogosabban hívhatnók *Atilla-mondának*, mint hun-mondáknak, krónikáink elbeszélését, ezáltal is szorosabban meghatározva a hőst, a kire a népi költészet ilyen szép emléket alkotott?

Atilla mellett, még egyedül Csaba a mi mondánk igazi hőse. Atilla bűneiért fiai, köztük Csaba, lakoltak, de Csabát a nép költőisége felemelte, mintegy kivette a bibliai tanítás szigorúsága alól. E különös kedvezést arra lehet magyarázni, hogy Csaba alakja sokkal nagyobb tért töltött be a régi mondák világában, mint a krónika és hagyomány ismeretes részeiben, hogy szerepe a nemzeti fölfogásnak tetszett, miként láttuk is, hogy őt tekintette kapocsnak a hunok és magyarok, Pannonia kétszer történt meghódítása között.

Kérdés, miért foglalkozik Csabával a krónikás olyan keveset, míg ellenben az élő hagyomány ma is sokkal többet tud róla, s valóságos népies hőssé avatta? A krónikásnak csak arra volt szüksége, hogy összekösse a magyarok bejövételét és a hunokkal való rokonságát. Erre a szerepre volt Csaba kijelölve, a krónista Csaba életéből csak azokat a mozzanatokat vette át és tartotta meg, melyek épen erre a szerepre tartoztak, a többi rá nézve fölösleges, mondhatnám, hiába való volt. A nép ellenben, melynek érdeklődését és képzeletét hősének minden tette és szava megköti, regélt minden tettéről s bizonyosan többet tudott róla, mint a mit a krónikás átvett, s a mostanig élő hagyomány megőrizett. Innen a Csaba-hagyomány szegénysége, mely egy valószínűleg gazdag anyagnak meggyérült, megfogyatkozott maradványa.

Krimhild és Detrik a német hagyományból valók, szerepök a krónikában egészen lényegtelen, a mondában talán lényegesebb lehetett. Ők egészen a germán mondák hősei, jellemök és tetteik onnan ismeretesek, a mieinkből alig fejt-

hetünk ki egy vonást. Krimhild Aladár anyjaként van megnevezve, s a sorsdöntő ütközetet maig Krimhild csatájának nevezik a magyarok — mondja tovább krónistám. Tehát Krimhild és Aladár s velök az idegen nemzetek szállanak síkra az egyenes utódok, a hunok ellen, kiknek vezéreül a nemzeti hősként fölfogott Csabát ismerjük. A nemzetek harczának emléke ez a mondai részlet, s egy bizonyosság arra, hogy a monda csakugyan élt.

Detre, a történeti Alarich, mondai alakja, egészen a phantasia alkotása. A csodás nyíllövés, s a haláltalan Detre elnevezés a leghatározottabban mondára utalnak, ilyet történetíró nem írhat, csak népi phantasia képes alkotni. A vázlat fő hősei és mellékes személyei világosan költői teremtésre utalnak; elárulják még torsojukban is a művészi kéz vésőjét, töredékekben az alkotó szellem költőiségét.

Szinte kérdéses, megkísértsem-e a krónikák styljének szorosabb vizsgálatát? Bátran mondhatnám, hogy a hun-krónika előadása és stylje különbözik az idegen historikusok előadásától és styljétől, hogy míg amazok nyugodt, komoly írók, ezek könnyebb elbeszélők, azok csakugyan történetírók, ezek csakugyan elbeszélők. Kiemelhetnék néhány helyet, melyekben valóban meglepő a leírás élénksége.

Föl lehetne említeni, hogy a következő leírások nagyon is költői színezetűek, mint a catalauni ütközetet, s a Krimhild csatáját követők: Vala pedig a két sereg között egy patak, oly kicsinyke, hogy ha valaki egy hajszálat vetett volna belé, a víz csendes folyása alig bírta volna tovább vinni; ez a csata beálltával állatok és emberek vérével oly sédde nőtt, hogy kocsist szekereستől, s fegyvereseket sodrott el, és a seregben e séd által igen nagy pusztulás lőn. — A Krimhild csatájában annyi vér ömlött, hogy ha a németek szégyenből nem titkolnák, s tisztán meg akarnák vallani, a Duna vizét néhány nap sem ember, sem barom nem ihatta, minthogy Sicambriától Potentia városáig vérrel volt áradva.

Ezek nem a komoly történetíró tolla alól kerültek ki, hanem a csácsogó regősök előadásában véletlenül benne maradt, benne felejtett helyek.

Hozzájok hasonló jelenséget mutat a krónikák egy saját-sága, a mely szintén a népies előadás természete, szeret nagyítani és kicsinyíteni. A belinderi csatateren olyan kis patak volt, mely egy hajszálat sem tudott volna megmozdítani, s mily nagyra nőtt. Ilyen nagyított Atilla hatalmának áradozó leírása, s az őrség, mely a világ négy tájára hirdette a király akaratát; ilyen nagyítás van Mikolt leírásában, ki emberi alaknál sokkal gyönyörűbb vala, s a hun királyfiak ütközetének rajzában. — Ezek is a regősök beszédjéből kerül-

tek a krónikába, valamint az a néhány részletező rajz, mely határozottan mondai előadásra utal.

A krónikák csodás elemeire is figyelniük kell, azok is a népies fölfogás emlékei, ilyenek a catalauni remete jóslata, noha ez talán nem magyar, az Atilla nászát megelőző jelek, s Marcianus látománya, mely Atilla kezijának eltörésével symbolizálja a hun király halálát, kinek eljövételét a kard csodája, s az égi jelek föltünése jelentette be. Ilyen a Csabafü varázshatalma, s a Hadak útjához fűződő hagyomány.

Íme a komponálás és jellemzés titkainak bontogatása, s azonkívül külsőségekre irányult figyelmünk megerősítenek abban a véleményben, hogy a hun história költői alakban élt őseinknél, s hogy e költemények romjai a latin krónikák alá vannak temetve. Miként a magyar keresztyénség első templomai csak átépítésben maradtak ránk, úgy e hűn- jobban Atilla-monda is átírásban jutott el korunkra. Éneke volt-e az foglalva? Valószínűen. Mindazok a kérdések, melyek ezzel összefüggenek — nagyon problematicusok, s egyenesen alig oldhatók meg. Megmaradnak tehát egyelőre a hypotheticus kérdések között. A dalnokrend léte és működése, a krónikák egyes helyei, melyekből a régi magyar ének ki-kivillan, s az a néhány följegyzés, hogy e dalnokrend az ősök tetteit énekelte, kedvező feleletre látszanak följosgósítani. Egyetlen adat tanúsítja, hogy e vélemény megállhat. Egy történetíró szava dönti el a kérdést, midőn megemlíti, hogy a magyarok Atilláról szerettek énekelni. Cuspinianus* korholá a németeket, hogy őseik vitézségét nem dicsőítik énekel, mint a magyarok, kik *leginkább Atilláról szerettek énekelni*.

Íme e tudósítás megerősíti föltevésünket, — de nem ad semmi közelebbi feleletet azokra a kérdésekre, melyek természet szerint kapcsolódnak hozzá. Milyenek voltak ezek az énekek, alkotásuk, szövegük, verseik, s sok más efféle.

Egyelőre azonban be kell érniünk azzal a tudattal, hogy a világ pörölye, a hun király emléke és hagyományai éltek ezen a földön is, mely nyögte hatalmát, mely látta dicsőségét; be kell érniünk azzal a tudattal, hogy e nagy alak nem hagyta illetetlenül a magyar nép költői tehetségét; be kell érniünk azzal a tapasztalattal, hogy bár két-három századdal későbbben, de őseink is énekeltek Atilláról, mint dalba foglalták tetteit és nevét Európa népei: a latin és germán fajok.

ERDÉLYI PÁL.

* Erdélyi J. Kis. Próz. I., 37 l.

EGY ISMERETLEN MAGYAR CODEX NYOMAI.

Volf György a Lobkowitz-codexhez írt soraiban* többek közt a következőképen szól: «Több darabja a codexnek más régi írott nyelvemlékünkben is megvan; így «zent Bonaventura kőnve az tekeletes eletrvl» a Weszprémi Codexben, «zent elekeznek zentsleges elete» a Peer, Érdy, Tihanyi, Kazinczy Codexben, «embernek három ffew ellenfege» és «a halálrul» a Bod Codexben, imádságainak legtöbbje a Peer, Winkler, Gyöngyösi, Thewrewk, Gömör, Teleki, Pozsonyi Codexben».

Az itt elősorolt adatok azonban, épen nem tarthatnak számot a teljességre. A derék tudós figyelmét egy egész csoport jelenség kerülte meg, talán épen olyan, mely a magyar codex-írásra igen jellemző.

A Lobkowitz-codexnek 38—48. lapjain levő elmélkedés «az halálnac: meg: emlekezetiről» megvan a Debreczeni codexnek 238—246. lapjain, s hasonlókép a Lobkowitz-codexnek 49—51. lapjain olvasható példa az «igön zep abrazv leianzó»-ról is odakerült a Debreczeni codex 249—250. lapjára, noha itt aztán — egy levél hiányozván a codexből — csonkán maradt.

A Lobkowitz-codexnek 61—76. ll. található Imitatio-részlet «az Iteletrvl es. az binölökrvl: minemv. kenockal. kenzattatnak» egyazon a Debreczeni codexnek 275—283. ll. álló «Iras»-sal «az Iteletrel es az bineseknec ó kennocrvl». A Lobkowitz-codexben e darabot követő oktatások és példák a Debreczeni codexben hiányoznak ugyan; de ismét a Lobkowitz-codexben a 86—94. lapokon levő «iras» «az lelky. megvigasztalafrol» nem egyéb, mint a Debreczeni codex 283—291. ll. olvasható oktatás «az Lelki naiafkodafrvl. es a habo-rofagocnac elzevedeferel.»

Épen így a Lobkowitz-codexnek 111—121. lapjain szent Bonaventura művéből — «De perfectione vitæ, ad sorores» — van egy részlet. A Debreczeni codexnek 231. lapján csonkán induló darab, mely a 236. lapon végződik, ugyanezen

* Nyelvemlék-tár XIV. k. XIV 1.

részletnek a fordítása, megtoldva egy, szent Ferenczről szóló példával, mely másutt (60—61. l.) a Lobkowitz-codexben szintén előtalálkozik.

Tovább menve: a Lobkowitz-codexnek 122—123. ll. levő részlet — ugyancsak Bonaventura művéből — «az zent Alazatossagrvl» — nem ismeretlen a Debreczeni codexben sem, s megtalálható a 251—264. lapokon.

Vége a Lobkowitz-codexnek 153—174. ll. «Oluaftatic az iras: zent: Bonauentura: at'iannac kónveböl: az cristus: iefufnak: kenzevedefenec: meg: gondolafarvl», s ez megint azonos a Debreczeni codex 305—326. ll. álló csonka elmélikedéssel.

E tényeknek bizonyos ismert dolgok különös érdekességet kölcsönöznek.

Tudva való, hogy a Debreczeni codex hat kéz munkáját egyesíti, még pedig úgy, hogy

- az I. kézre az 1—228. ll.,
- a II. « a 229—326. ll.,
- a III. « a 327—490. ll.,
- a IV. « a 491—557. ll.,
- az V. « az 559—624. ll.,
- a VI. « a 625—631. ll.

írása esik.

Ezzel szemben a Lobkowitz-codex három kéznek a munkája, még pedig úgy, hogy

- az I. kézre az 1—30. ll.,
- a II. « a 31—174. ll.,
- a III. « a 175—184. ll., s ismét
- az I. « a 185—220. ll.,
- a III. « a 221—264. ll., majd újra
- az I. « a 265—352. ll.

írása számítandó.

Már most mindenki észreveheti, hogy a megjelölt azonos részletek a Debreczeni és a Lobkowitz-codexben, amabban a 229—326., ebben a 31—174. lapokra esnek, vagyis a II. számú kezeknek munkái. E szembeszökő dolgot még felötlőbbé teszi aztán, hogy a Lobkowitz-codex utolsó szakaszának — a 265—352. l. — szintén van egy megfelelő codexe, a kis Bod-codex, mely jóformán szóról-szóra való mása e résznek.

Ily jelenségek nyomán «a priori» talán nem látszik valószínűtlennek, hogy e codex-részletek ismeretlen összeírói vagy egymás műve után dolgoztak, vagy közös archetypussal, vagy végre közös magyar ős-szövegnek másolataival éltek.

A dologra igazi fényt csak a részletesebb összehasonlítások áraszthatnak, legyenek azok akár külső, akár belső természetűek.

Első sorban nem érdektelen tudni a Lobkowitz-codex II. kezének (31—174. ll.) azon részleteit, melyeknek megfelelői a Debreczeni codexben hiányoznak. Ilyen a Lobkowitz-codexnek 31—37. lapja, mely az *Imitatio Christi* I. fej. 1—3. versének (Lobk. 31—32. l.), továbbá ugyanazon hely 3—5. versének fordítását tartalmazza (35—37. l.); ilyenek:

- a 48—49. lapon: a példa az egyszeri gazdag emberről;
- az 52—59. l.: az *Imit. Chr. I. k. 22. fej. 1—7. v.* fordításával;
- a 65—68. l.: egy önkényesen beszúrt helylyel;
- a 76—86. l.: beszótt elmélkedéssel és példákkal;
- a 95—103. l.: az *Imit. Chr. III. k. 3. fej. 1—7. v.* fordításával;
- a 104—110. l.: az *Imit. Chr. III. k. 6. fej. 1—5. v.* fordításával;
- a 111. l.: a másoló ajánló levelével, s végül
- a 136—153. l.: Bonaventura munkájából vett részletekkel.

Viszont a Debreczeni codexnek II. részéből (229—326. l.) a következő részek nem fordulnak elő a Lobkowitz-codexben:

- a 229—230. l.: az egyszeri leány példájával;
- a 265—274. l.: asszonyunk Máriának ő életéről;
- a 292—296. l.: az *Imit. Chr. II. k. 10. fej.* fordításával;
- a 297—304. l.: egy példával.

E külső adatok tanúsága szerint a Debreczeni codex a Lobkowitz-codexnek Kempis-tartalmából négy egész fejezetet nélkülöz s annak Bonaventura-féle három szakaszából is csak kettőt mutat fel.

Bajos volna azonban ebből azt következtetni, hogy a Debreczeni codex II. számú írója egyszerűen a Lobkowitz-codexnek II. számú íróját compilálja. A Debreczeni codex II. számú írójának oly Kempis-fejezete is van, melyet a Lobkowitz-codexben nem olvashatott. Hozzájárul ehhez még egy jelenség, melyet azonnal körvonalozni kell.

A Lobkowitz-codexnek 61—86. lapján levő *Imitatio Christi*-részlet megvan a Debreczeni codexnek 275—283. ll.

is. Figyelemre méltó azonban, hogy a Lobkowitz-codex az eredetinek — Lib. I. cap. 24. — 4. versében a következő szavakig eljutván: «Ibi superbi omni confusione replebuntur et avari miserrima egestate arctabuntur», «Mert oth az az pokolba az kevelioek mindön nemv zydalmaffágál be thelie-födneec. es az főfvenók nag legenslegre foritatnac» (65. l.), — három oldalnyi kitérést teszen s csak a 69. lapon kerül vissza eredetijéhez. E kitérés a Debreczeni codexnek megfelelő helyén teljességgel hiányzik.

Hasonlóképen a 69. lapon a Lobkowitz-codex írója e szavakat szúrja be a magáéból: «No azért vedd eszödben magadat, mert parasztul is szokták mondanía: Bódog embör, ki másen tanul», s ezeket újra hiába keressük a Debreczeni codex 278. lapján.

Ismét: a Lobkowitz-codex a 77. laptól kezdve elmélkedéssel és példákkal bővíti fejezetét; a Debreczeni codex végező ott, hol az eredetinek vége van.

A példákat nem szükség tovább szedegetni. A Debreczeni codex II. számú írója bizonyára nem egyszerű compilator a Lobkowitz-codex II. kezének. Kettő lehetséges csupán, vagy az, hogy a Lobkowitz-codex II. kezének munkája mellett az eredeti latin szöveget is kezében tartotta, vagy, ha ez nem áll, oly magyar szövegnek volt birtokában, mely a Lobkowitz II. szövegével testvér, vagy épen ennek is archetypusa volt.

A kérdést ismét csak a kérdéses codexek szemügyre vétele dönti el.

Tagadhatlanúl a Debreczeni codexnek II. számú írója többször hű marad az Imitatio Christi eredeti szövegéhez, a hol a Lobkowitz-codex II. keze egyetmást beszúrogat; azonban más alkalommal történik amannál is bővítés. Sőt a 249—250. lapon az Imitatio fejezetéhez odafűzi az egyszeri «igön szép ábrázú leányzóról» készített példát is, mely a Lobkowitz-codexben a megfelelő helyen olvasható. És bizonyára nem szabad elhanyagolni a két codex-részlet tartalmának egyezését sem. Az, hogy az Imitatio Christi és Bonaventura, s ezekből is az egyazon részletek kerüljenek össze két írónak kis terjedelmű munkáiba, szintén nem igen mondható a véletlen játékának; itt egyik író a másik után dolgozik — a mi jelen

esetben ki van zárva, — vagy közös, legfeljebb rokon forrásokból merítenek.

Aprólékosabb összevetések a tárgyalt részletekre nézve bizonyossá teszik ez állítást. A gyakori eltérésekkel, mint megannyi egyedi sajátosságokkal szemben épen nem hiányoznak azokban a közös apróbb vonások sem, a közel rokonságnak jegyei.

Mindjárt az Imit. Christi I. k. 23. fejezetének bekezdése a legcsattanósabb bizonyítékok egyikét szolgáltatja e részben. Sem a Lobkowitz-, sem a Debreczeni codex írója nem ragaszkodik itt mindenestül az eredetihez: mindegyik bevezetéssel látja el fordítását a halál keserűségéről és hatalmáról, a miknek az eredetiben semmi nyoma. De másrésről a két magyar codex toldaléka igen is szembeszökőleg egyezik. Az Imit. Christi említett fejezetének kezdete ez: «*Valde cito erit tecum hic factum*»; a Debreczeni codex így szól: «*Ó halál, mely igen keserű a te megemléközeted; mert bizonyával soha nem volt, sem lesz en oly erős, kinek által ne kelljen menni az te kapudon. No azért, szerető atyámfia, bizon igen hamar léssen te veled ez dolog.*» — A Lobkowitz-codex pedig a következőket mondja: «*Ó halál, mely igön keserű a te megemléközeted. Mert nem volt oly erős, sem lesz en, hogy kinek által ne kelljön menni a te kapudon. Azért igön hamar lésszen te veled e tétemény avagy ez dolog, azaz a halál.*»

Egyéb jelenségek összemérésére érdekes alkalmakat nyújthatnak a következő példák:

Imitatio Christi.

Valde cito erit tecum hic factum; vide aliter, quomodo te habes: hodie homo est et cras non comparat. Cum autem sublatus fuerit ab oculis, etiam cito transit a mente. O hebetudo et duritia cordis humani, quod solum praesentia meditatur, et futura non magis praevidet! Sic te in omni facto et cogitatu deberes tenere,

Lobkowitz-codex.

Azért igön hamar lésszen te veled e tétemény avagy ez dolog, az az a halál; lássad azért, miképpen vallod te magadat. Imma embör vagyon és holnap nem tetszik, nem jelönik. Mikoron kedig a halálnak meg gondolatja- emléközeti embörnek szömei elől elvetetendik, az elmeből is hamar elme gyön. Ó azért emböri szívnek

Debreczeni codex.

Bizon igen hamar léssen te veled ez dolog; lássad azért, miképpen vallod avagy tartod te magadat; mert ime, imma ember vagyon és holnap nem jelönik. Mikoron kedig elvetetendik az szömnnek előle, az elméből is hamar kimegyen. Ó azért az emberi szívnek vaksága és tompasága, hogy csak ez jelenvalókat gondolja és az

Imitatio Christi.

quasi statim esses moriturus. (I. k. 23. f. r. v.)

Cum mane fuerit, puta te ad vesperum non perventurum. Vespere autem facto mane non audeas tibi polliceri. Semper ergo paratus esto et taliter vive, ut nunquam imparatum te mors inveniat. Multi subito et improvise moriuntur. Nam hora, qua non putatur, Filius hominis venturus est. Quando illa extrema hora venerit, multum aliter sentire incipies de tota via tua præterita. (II. k. 23. fej. 3. v.)

In omnibus rebus respice finem, et qualiter ante districtum stabis iudicem, cui nihil est occultum; qui muneribus non placatur, nec excusationes recipit, sed quod iustum est, iudicabit. O miserime et insipiens peccator, quid respondebis Deo, quia omnia mala tua scienti; quia interdu formidas vultum hominis irati? Ut quid non provides tibi in diem iudicii, quando nemo poterit per alium excusari vel defendi, sed unusquisque sufficiens

Lobkowitz-codex.

vaksága és kemény volta! hogy csak ez elmulandó-rul gondolkodik és az jövődökhöz inkább nem lát. Akképen kellene temagadat tartanod mindön gondolatodba és tétéményökhben, oly mint ezönléöld volnál meghalandó.

Mikoron *hollal* lejend, gondolkodjad te magadat estvére nem jutnod. Estve kedig lévén, a második napot, azaz a *reggelt* ne merésködjél te magadnak igérnöd avagy fogadnod. Mindön koron azért kész légy és akképen élj, hogy soha tégödet az halál késztelennek ne leljön. Mert igen sokak egy szöpillantásba ez világból kimúlnak-meghálnak. Mert az órába, kibe nem alíttatnék, embörnek, *azaz szüz Máriának*, fia eljövendő. És mikoron az utósó óra eljövend, igön kezdesz gondolkodnia mind a te teljes elmulandó életidről.

Minden nemü tétéményödbbe és mivelködetödbben az véget megtekintsed és nézjed és miképen az szoros ítélöbörönak elötte állasz, kinek semmi elnincsen titkoltatván; ki ajándékokkal meg nem engeszteltetik, sem magamentésöket nem veszön, de a mi igaz, azt ítéli. Ó nyavalyás hitt binös, mit felelsz-mondasz az úr istennek, mindön gonosságidat tudónak, ki némikoron rettegöd és félöd az megharagudt embörnek szömélyét és orczá-

Debreczeni codex.

jövendökhöz inkább nem lát. Vaj bizonyával atyám-fia, úgy kellene temagadat tartanod minden te gondolatodba és tétéményökhbe, oly mint ezen meghalandó volnál.

Mikoron azért *reggel* lejend, alíhad, hogy estvét nem éröd, estve kegyig lévén, ne merésködjél te magadnak az *hollali* napot igérnöd. No azért mindenkoron kész légy és az képen élj, hogy soha tégödet az halál késztelennek ne leljön. Mert igen soka(k) hertelesen meghálnak. Mert az órába, kibe nem alíttatnék, embernek fia eljövendő. Mikoron azért az utósó óra eljövend, igen kezdesz más képen értened mind az te teljes elmúlt életidről.

Minden te dolgaidba és tétéményeidben az véget megnézjed és gondoljad, miképen állasz az szoros ítélöbörön elötte, kinek semmi nincsen elenyésztetvén, és titkoltatván; ki ajándékokkal meg nem engeszteltetik, sem magamentésöket nem veszön, de a mi igaz, azt ítéli. Ó szegény nyavalyás hit(t) binös. [NyT: *bizös*], mit felelsz az ur istennek, minden te gonosságidat jól tudónak, ki lám némikoron félöd az megharagudt embernek orczáját? No-

Imitatio Christi.

onus erit sibi ipsi? Nunc labor tuus est fructuosus, fetus acceptabilis, gemitus exaudibilis, dolor satisfactorius et purgativus. (I. k. 24. fejt. I. v.)

Lobkowitz-codex.

ját? Mire tehát, hogy nem látsz, nem gondolsz magaddal az ítélet napjának előtte, mikoron senki egyébnek miatta meg nem mentethetik, sem meg nem oltalmaztathatik de kiki mind elég teröh léssen ő magának? Mastan a te jóságban való mu(n)kád gyümölcsös és használatos, az te könyhullatásod és sírásod kellemetös az áldott istennek előtte és az te fohászkodásid meghallgatandók és az te bűneidről való bánkódásod - keserűségöd megtisztító és elégtévő.

Debreczeni codex.

tehát mire hogy nem látsz, nem gondolsz magaddal az ítélet napjának előtte, mikoron másnak miatta senki meg nem oltalmaztathatik, sem meg nem mentethetik, de inkább kiki mind elég teröh leszen önnönmagának? Ó én szerető atyámfia, mastan a te munkád használatos, a te siralmad foganatos, a te fohászzkodásod az ur istenhöz meghallgatandó, a te bűneidről való keserűségöd mastan a te lelködnek megtisztítója.

Regnum Dei intra vos est, dicit Dominus. Converte te ex toto corde ad Dominum et relinque hunc miserum mundum et inveniet anima tua requiem. Disce exteriora contemnere et ad interiora te dare, et videbis regnum Dei in te venire. Est enim regnum Dei pax et gaudium in Spiritu sancto, quod non datur impiis. Veniet ad te Christus, ostendens tibi consolationem suam, si dignam illi ab intus paraveris mansionem. (II. k. I. fejt. I. v.)

Úgymonda az áldott Jézus ez emböri nemzetnek, mondván: Istennek országa tibennetök vagy. No azért teröhed avagy fordóhad temagadat mind te teljes szíved szerént az úr istenhöz és hadd el ez nyavalyás gyarló velágot és lel az te lelköd nyugodalmat. Tanulj és igyeközzél ez velágiakat megutálnod és az lelkiekre magadat adnod és meglátod istennek országát te reád szállania. Mert az áldott istennek ő szent országa békeség és vigaság szentlélökben, ki nem adattatik az kegyötlenöknek és rágalmazóknak. Eljő tehozzád az Krisztus Jézus, megmutatván teneköd az ő megvigasztalását, hogyha belül a te lelködben méltó avagy kellemetös lakodalmat szörzendesz ő neki.

Az ur istennek országá tiközöttetek vagy, mondja az áldott ur isten. No azért térötsed te magadat mind te teljes szíveddel az ur istenhöz és hagyjad el, utáljad meg ez nyavalyás gyarló velágot és bizonyával lel a te lelköd nyugodalmat. Tanulj minden ezvilági kívánságokat megutálni és az lelki jó mívelkedőkre te magadat adnia, és kétség nélkül meglátod istennek országát te rejád szállania. Az ur istennek kedig országa békeség és öröm szentlélökbe, ki nem adattatik az kegyötlenöknek, Eljő az áldott Krisztus Jézus, atyámfia, tehozzád, megmutatván teneked az ő megvigasztalását, hogy ha méltó való lakodalmat szörzendesz ő neki belül a te lelködbe.

Imitatio Christi.

Sustine cum Christo et pro Christo, si vis regnare cum Christo.

Si semel perfecte introisses in interiora Jesu, et modicum de ardenti amore eius sapiisses, tunc de proprio commodo vel incommodo nihil curares, sed magis de opprobrio illato gauderes; quia amor Jesu facit hominem se ipsum contemnere. Amator Jesu et veritatis et verus internus et liber ab affectionibus inordinatis, potest se ad Deum libere convertere et elevare se supra se ipsum in spiritu ac fructive quiescere. Cui sapiunt omnia, prout sunt, non ut dicuntur aut aestimantur, hic vere sapiens est et doctus a Deo magis, quam ab hominibus. Qui ab intra scit ambulare et modicum ab extra res ponderare, non requirit loca, nec exspectat tempora ad habenda devota exercitia. Homo internus cito se recolligit, quia nunquam se totum ad exteriora effundit. Non illi obest labor exterior aut occupatio ad tempus necessaria, sed sicut res eveniunt, sic se illis accommodat. Qui intus bene dispositus est et ordinatus, non curat mirabiles et perversos hominum gestus. Tantum homo impeditur et distrahitur, quantum sibi res

Lobkowitz-codex.

Szenvedjed azért az háborúságokat az áldott Jézusért, ha akarsz ő vele országlanod. *Mert bizonyával nagy sok háborúságoknak miatta szükségünkünk bemennünk menyneknek országába. Azért mondja az szent Bernát:* vajha, úgymond, csak egyszer az áldott Jézus Krisztusnak belsőiben bementél volna és valami keveset az ő buzgó szeretetiben érzöttél avagy kóstoltál volna, tehát semmi nemű rajtad tett bosszúsággal nem gondolnál, []. Mert az Jézusnak szereteti teszi embört ő magát megutálni [].

És továbbá még úgymond: valaki az ő lelkébe jól meg lejend szöröztetvén, nem igön sokat gondol emböröknek csodálatos és visszavivő járások-

Debreczeni codex.

No azért szerető atyámfia, szenvedj te az Krisztussal egyetembe és az ő szeretetiért szenvedj háborúságot, hogyha ő vele egyetembe akarsz országlania.

De vajha csak egyszer bementél volna tökéleteséggel az áldott Jézusnak ő belsőjébe és az ő felgerjedött nagy buzgóságos szeretetibe valami keveset érzettél volna, tehát bizonyával nem igen sokat gondolnál a te tulajdon kellemetességgeddel, avagy hogy emberektől megutáltatol, de inkább a te rajtad tett bosszúságon vigadnál. Mert az áldott Jézusnak ő bizony szeretete teszi, hogy ember önönmagát bizonynyal megutálja. Mert az édes Jézusnak bizony szeretője és az tekéletes lelki ember, és ki mindennemű szertelen szeretettől lejend elszakasztatván, ez szabadot térítheti ő magát az áldott istenhez és ő benne édeskedhetik úgy annyira, hogy lélekbe fölemelkedhetik önnön magának fölötte. Mely lelki embernek ízesek mindenek, miképen vagnak, nem miképen mondattatnak avagy állíttatnak ez velági emberektől, ó mely igen bölcs ember ez! és inkább az ur istentől taníttatott meg, hogynem mint emberektől. Ki belül az lelkiekbe tud járnia és keveset gondolnia ez velági elmulandó hitvánsá-

Imitatio Christi.

attrahit. (II. k. 1. fej.
5-7. v.)

Lobkowitz-codex.

kal. Mert annyira bántatik és vontatik embör, mennyire ő neki az állat vontatik, azaz kívántatik.*

Debreczeni codex.

gokkal, no bizonyával nem keres ez féle ember helyöket avagy időket nem vár az ajtatos imádásoknak avagy dolgoknak tevésére. Mert az lelki ember igen hamar egybegyűjti ömagát, az az ő érzékenységit, mire, mert soha ömagát mindenestel fogván ez velági hitvány kívánságokra ki nem önti. No nem bántja meg, sem meg nem háborítja őtet ez ily lelki embert az községnek ő munkája, ki ideiglen szükséges, és valami ő neki parancsoltatik az ő fejedelmétel, minden(t) nagy alázatossággal megtészen. És valamely ember jól meg lejend szerzettvén az ő lelkébe, no nem igen sokat gondol az fellelt embereknek ő szeretlenjárásokkal Mert ember annyira bántatik meg, mennyire ő neki az állat, a kít kíván, inkább szerettetik.

Nem maradhat végül számbavétel nélkül a Debreczeni codexnek 305. lapján kezdődő csonka szöveg sem, a melynek bevezetését a Lobkowitz-codexnek megfelelő darabjában lehet olvasni. E sorok elmékedést foglalnak magukban Krisztus kínszenvedéséről.

Lobkowitz-codex.

Valaki kívánja az malasztnak vízét, ajtatosságnak, könyhullatásoknak vízét, ez merítsen idvezítőnek kútfejéből, az az a Krisztus Jézusnak őt mély sebeitől. Járulj azért te, Krisztusnak ajtatos, az te lábaidnak kívánságival az megsebösült Jézushoz, az töviskoronával megkoronáztatott Jézushoz, az ma-

* A Lobkowitz-codex írója az *Imitatio Christi* szerzőjének szent Bernátot tartja, mint ezt a II. kéz első *Imitatio*-darabjának címe is elárúlja «Vrnac: Neuebe: Kezdetic: Az aytatos: zent: Bernardnac. könué ez: vilagnac: meg: vtlasarol: es Cristosnac: köueteservl: ekkeppen.» A kezdődő szakasz pedig az *Imit. Christi* I. k. 1. fej. 1. v. — Hasonló fajta dolgok találkoznak a Debreczeni codexben is.

Lobkowitz-codex.

gas keresztfára *felfeszített* Jézushoz és az bódogságos szent Tamás apastallal nemcsak nézjed az ő szent kezeibe az kemény vas szegeket, nemcsak bocássad bé a te kezeidet az édes Jézusnak oldalába: de mindenöstül fogva menj bé az áldott Jézusnak oldalának ajtóján, mind az ő szíveiglen és ott az megfeszültnek buzgóságos szeretetivel megszegeztetvén, szív szerént való belső szeretetnek képével által üttetvén, belső könyörületességgel megsebesültetvén, semmit egyebe(t) ne keress, semmit egyebet ne kívánj, semmibe egyébbe ne akarj megvigasztaltatnia, hanem hogy te is az édes Krisztus Jézussal az keresztfán meghalhass. És tahát akkoron az szent Pál apastallal felkajáts, mondván: az áldott Krisztussal feszítetem az keresztfához . . .

Debreczeni codex.

. . . feszített Jézushoz és az szent Tamás Apastallal ne csak csak nézjed az ő szent kezeiben az kemény vas szegeknek helyeit, és ne csak bocássad be az te kezedet az ő oldalába, de mindenestül fogván menj be az ő oldalának kapuján az áldott Jézusnak mind ő szíveiglen és ott az megfeszültnek buzgóságos szeretetivel az Krisztushoz egyesülvén, az isteni szeretetnek szegeivel által verettetvén és ő rajta való könyörületességgel megsebesültetvén, semmit egyebet ne keress, semmit egyebet ne kívánj és semmibe egyébbe ne akarj megvigasztaltatnia, hanem hogy te is az Krisztus Jézussal az keresztfán meghalhass és az szent Pál apastallal felkajáts, mondván: Krisztussal feszítettetek az keresztfához . . .

Ezek s hasonló más példának a kijelölt részekben találkozó tömege minden kétséget kizárólag mutatják, hogy *a szóban forgó két nyelvemlék-darab — legalább végelemzésben — egy magyar őszövegre utal.*

Mi volt ez őszövegnek sorsa? — legalább ma, megoldhatatlan kérdés. Annyi bizonyos, hogy a Lobkowitz-codex ferenczrendiek munkája, az a Debreczeni codex is: az őszöveget sem kereshetni másutt, mint a ferencziek szerzetében.

Ép ilyen bizonytalan a kor is, melyben az archetypus készült. A Lobkowitz-codexet minden valószínűség szerint 1514 előtt írták; a Debreczeni codexben Pelbárt-darabok is találkoznak, tehát ez sem igen lehet korábbi eredetű a XVI. század elejénél. Azonban ismét nem feltűnő-e, hogy ebben a codexben is éppen a II. kéz tulajdonosa semmit sem ír Pelbártból? — Nem vitatjuk; annyi bizonyosnak látszik, hogy a XV. század végén volt egy Imitatio- és Bonaventura-fordításunk, mely teljességre, különösen Kempis-szövegek dolgában, fenmaradt emlékeinket túlszárnyalta.

Dr. HORVÁTH CYRILL.

KOTTANNER ILONA EMLÉKIRATÁNAK KÜTFŐI MÉLTATÁSA.

Ezen kis történeti mű a Hunyadiak kora kezdetével, az 1439 és 1440. évekkel, foglalkozván, több teljesen nem tisztázott kérdésre derít világosságot. Ilyenek pl. a sz. koronának Visegrádra vitele őriztetés végett; a budai magyar polgárok zendülése idejének meghatározása; Garay Lászlónak koronaórré neveztetése Erzsébet királyné által; az özvegy királynénak föltételes megegyezése I. Ulászló választatásába; a korona elvitele Visegrádról az őrség kijátszásával; V. László születésének körülményei; a csecsemő koronázási szertartásának közlése. Ez a magyar történelemben az e neműek között az első részletes rajz.

Az Emlékirat czíme. Aus den Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin. 1439, 1440. Lipcse, 1846. A címlapon és az egész kötetben hiányzik a kiadó neve, kit Szalay László ekkép ismertetett meg velünk: «Kottannerné emlékiratainak kiadója és tudós jegyzetekkel kísérője Endlicher István László volt, míg élt, hű fia a hazának, s méltó, hogy halála után kegyelettel említették; az élőnek jutalma félreismerés volt.» Magyarország története. III. köt. Lipcse 1853, 5. lap.

Tartalma. Az Emlékirat 11—49. l. — 108 jegyzet 50—79, lap. — Függelék. Az egykorú írók tudósításai a korona eltulajdonításáról 80—83. l. — Albert király származása 86. l. — Kortani átnézet 1439. Oct. 27 — 1440. Aug. 8-ig. 87—97. l. A tulajdonnevek jegyzéke 98—100. l. Elavúlt német szók. 101—102. l.

A kiadó előszavából. A közölt elbeszélés egy régi kézirat töredékeiből vétetett, mely váratlan felvilágosításokat nyújt László királynak születése és koronázásáról, melyek az egykorú írók hiányos tudósításai mellett eddig homályosak maradtak. Egy nevezetes asszony emlékirataiból egy részlet van előttünk, ki fel nem tűnő állásában, mint a négy éves Erzsébet herczegnő dajkája, a legbizalmasabb viszonyban a királynéhoz, a korona eltulajdonítását elősegíti, László király születésénél jelen van, a síró királyi gyermeket a koronázásnál karján tartja; és később Győrre s onnan Sopronba kíséri.

Ez oly asszony műve, ki, az átélteknek följegyzése által, korának ritka jelenségei közé tartozik; ő még inkább felfogásának módja és előadása által egészen szokatlan személyiség. — A kiadó több mint 20 év óta bírja ezen emlékiratok *másolatát*, de közzétételére, bár gyakran felszólított, soha sem szakíthata elég időt. Most, miután kedves barátai iránt kötelességet vállalt, hogy a sokáig elodázottat többé el nem halasztja, még kevésbé van azon helyzetben, hogy ezen följegyzéseket és a történelem részére belőlök szerezhető nyereséget méltassa. Azzal kell megelégednie, hogy a sok év előtt észrevételek alakjában összeállított gyűjtelékét ezen elbeszélések felvilágosítására az azóta ismeretessé lett oklevéli forrásokból szűken kiegészítse, másokra bízván Kottannerné emlékiratainak körülményes földerítését és méltatását.»

Az irat külső tulajdonságai. Feltűnő, hogy Endlicher, ki már évtizedek előtt magyar történeti forrásmű bírálatával behatóan foglalkozott, ez alkalommal Kottannerné dolgozatának méltatását másokra bízta, de az e célra szükséges és részben rendelkezése alatt is állott adatok közlését elmulasztotta. Az első kérdés az, hol létezik Kottannerné kézírata? eredeti-e vagy másolat? Ki és mikor másolta? — A munka elején, közel 80 sornyi terjedelemben fogvatkozás van, a sorok szélei hiányoznak. Elégett, leszakadt vagy elmállott-e ezen rész? Épen ily kérdések merülnek fel az előttünk befejezetlenül álló munka végén, hol a mondat így van félbeszakítva: «darumb daz die sigl und die slos noch an den» Ezen nehézségeket a kiadó előszavában tett következő nyilatkozattal el nem oszlatta: «A közlött elbeszélés egy régi kézirat töredékeiből vétetett.» És ismét: «A kiadó több mint 20 év óta bírja ezen emlékiratok másolatát.» — Ha összehasonlítjuk Kottannerné munkáját Windeck Eberhard, Zsigmond király udvari számtartójának, szintén az 1440-es években készült s a magyar történelemben gyakran idézett dolgozatával, azonnal szembetűnnek az előbbinek nyelvezete előnyei. Csak egy nehézség maradt még fenn, az elavult német szók értelmezése. Ezek megfejtésére Endlicher, ki szép német munkát írt sz. István törvényeiről, mint arra hivatott nyelvész, könnyen vállalkozhatott, de ezen fogvatkozást csak részben pótolta 70 s néhány szó értelmezésével, mert közel

épen annyinak megfejtését mellőzte. Ilyenek pl. parig, varib, sarig, puerd, belai, phrünt, erber, sus, verr, pewtt, wueten, ferrist, stb. — Végre közelebbről kell ismernünk szerző egyéniségét; de e tekintetben sem ad Endlicher 108 észrevételében felvilágosítást. Sopron város levéltára bir Türs Vilmostól, a bécsi sz. István bazilika prépostjától, 1432 január 2-án kelt eredeti levelet, melyből kitetszik, hogy Kottannerné előbb Gelusch Péter soproni tanácsos neje volt, a kinek halála után Kottanner János bécsvárosi kamaráshoz ment férjhez. Horváth M. Magyarország tört. Pest, 1860. II, 331. — Kottannerné munkájából kiderül, hogy ő előbb Albert király leánya Erzsébet hercegnőnek és később a kisded királynak V. Lászlónak száraz dajkája volt, nem származott Magyarországból s igen keveset értett magyarul, s hogy férje, úgy szintén Katalin nevű leánykája Erzsébet királynénál voltak alkalmazva. — Az érdekes munka magyarra fordítva nincs, közöljük tehát velős kivonatát, hogy azon szolgálatot, melyet a magyar történelemnek, több fontos kérdés megvilágításával nyújtott, kellően méltányolhassuk.

Kottannerné Emlékiratai kivonata. Az 1439. év elején Erzsébet királyné férje elé ment Pozsonyba, ott volt a kis Erzsébet hercegnő is Kottanner Ilonával, s mindnyájan együtt jöttek le Budára, hol nem sokára zendülésben a németeket fosztogatták. Akkor halt meg Peloczy (Palóczy) esztergomi érsek, kinél a sz. korona őriztetett, melyet a király hitvese által vétetett át. A díszjelvény Visegrádon magyar urak jelenlétében gr. Bazini György őrizetére bízott. Jelen volt Kottanner Ilona is, karján hordozván Erzsébet hercegnőt. Azután a király nejével a szegedi táborban volt, hol őt verhas fogta el, s midőn Bécs felé vitette magát, oct. 27-én Neszmélyben meghalt.

Azon jelentésre, hogy a korona Visegrádról elvitetett, Erzsébet királyné a bazini grófok és magyar országnagyok jelenlétében vizsgálatot tartott, melynél Kottanner Ilona is jelen volt. A koronálását a boltból felhozatták, és mindent rendben találtak. Ezen napon a királyné azon teremben halt, hol a koronálása állott, mely a királynénak éjjel eldőlt égő viaszgyertyájától majdnem tüzet fogott, melyet Kottanner Ilona oltott el. Másnap a koronálását a boltba helyezték és

Erzsébet az urak kívánságára Garay László bánt nevezte ki koronaórré.

A sok gonddal terhelt királyné leányát Erzsébetet, Kottanner Ilona gondviselése alatt, ily ajánlattal: «Kedves hű Kottannerné, önnek ajánlom leányomat, senkit se bocsássanak a kamarába, mint leányomat és önt», Visegrádon hagyván, az urak kíséretében Budára utazott, mert ezek azt kívánták, hogy férjhez menjen vagy Ulászló lengyel királyhoz, vagy a szerb despota fiához; de a királyné vonakodott, mert az orvosok azt mondták neki, hogy fiat fog szülni. Ekkor a királyné ismét Visegrádra jött és utána Cillei Ulrik gróf, s midőn ezt a magyar urak megtudták, szintén utána jöttek és sürgették őt, hogy menjen a lengyelhez. Ezentúl azon tanácsot nyerte, hogy egyezzen meg a férjhezmenetelbe a lengyelhez, időközben törekedjék arra, a mi neki legjobb, majd fog módot találni, hogy szabaduljon. Így cselekedett ő, és megegyezett, de három föltétel alatt, melyekről tudta, hogy azt sem a lengyel király, sem a magyar urak nem fogják megtartani. Így akart házassági ígéretétől szabadulni. Ezt a magyar urak nem értették és örültek ígéretének.

Ez időtől fogva a királyné arra gondolt, mikép szerezhetné hatalmába a sz. koronát, hogy ha fiat szülne, az a királyságtól meg ne fosztassék. Nagyon kért engem, hogy a sz. koronát hozzam ki, mi akkor végbevihető nem volt. Egyelőre két intézkedést tett: a fellegvárból, hol biztonságban nem érezte magát, Erzsébet herczegnővel, velem és két udvarhölgygyel az udvarba leköltözött és engem megbízott, hogy az ő házi koronáját és egyéb ékszereit a szent korona előcsarnokából lehozzam, mit szerencsésen véghez is vittem.

Miután a magyar követség a levéllel a lengyel királyhoz elutazott és a magyar urak Visegrádról Budára tértek, a királyné leányával Erzsébettel útra készült Komárom felé, előbb Cillei Ulrik gróffal a felett tanácskozáván, mi módon lehetne a fellegvárból kihozni a sz. koronát. A kegyelmes asszony hozzám fordult, hogy tegyem meg azt, mert ismerem a helyiséget és bizalma van hozzám. Ez megdöbbenett, mert azt magamra és kis gyermekemre súlyos következményű merényletnek tartottam. Némi fontolgtatás után megegyeztem, de a kivitelre segédet kértem, kinek választása rám bízott.

Nekem úgy tetszett, hogy kegyelmes asszonyomhoz egy horvát teljes hűséggel viseltetett, ki a titokba beavattatván, félholtta lett és lóra kapva haza utazott.

Utóbb az ég egy magyart nevűt,* ki nem sokat tudott németül, küldött nekünk, ki a dologban híven, okosan és bátran járt el. Ez a segédeszközöket, a ráspolyokat és a lakatokat fekete bársony köntösébe és botosaiba rejté, én meg a kegyelmes asszony kis pecsétjét és a három külső ajtóhoz való kulcsokat vettem magamhoz, tudtára adatván Pöker Ferencz és Vajdafi (Tamássy) László által a fellegvárban levő udvarhölgyeknek, hogy készen legyenek hozzá Komáromba utazni.

Kottanner Ilona segédje, a magyar úr, meghitelt szolgáját, ki ura keresztnevét viselte, s a kit . . . néven hittak,** vette magához és ezek ketten a farsang utolsó szombatja (Febr. 20.) éjjelén fogtak a zár- s ládafeltörési munkához. Kottanner Ilona egész éjjelen át majd imádkozva remegett; majd ide-oda hallgatózni sompolygott, mert a kopogás, zörögés és ráspolyozás erősen hallatszott, de szerencséjökre a várnagy betegeskedvén, nem feküdt a koronához vezető ajtó elé. Miután a koronát a kápolnán át, hol sz. Erzsébet nyugszik, kihozták és azt Ilona segédje, a magyar úr, egy vörös selyem boritékú párnába a tollak közé rejtve szolgájának vállára tette, ki tehénbőrt borítván föléje a járműre vitte, szánon a fellegvárból az udvarba jutottak le.

Innen vasárnap (Febr. 21.) szintén szánon a 12 mérföldnyi útra keltek Komárom felé, kocsin vivén magokkal a fellegvárban még visszamaradt udvarhölgyeket. A párnában levő korona Kottannerné szeme elé helyeztetett, így útközben a szálláson is, hova étkezés véget tértek be. A két jármű sötét éjjel érkezett Komáromnál a Duna jegére, hol a hölgyek kocsija feldőlt, beszakadván alatta a Duna jege, de a bajból, ijedtséggel és apró dolgok elvesztésével könnyen menekültek. A segéd, a magyar úr, a párnát a sz. koronával a királyné szállására vitte. A kegyelmes asszony — mond Ilona — igen szépen fogadott engem, mert tudta, hogy jól

* A kéziratban a név számára hézag van hagyva.

** A szolgálta nevének helye szintén üresen van hagyva a kéziratban.

jártam el a megbízásban, de a korona kihozatalának viszontagságait haláláig sem tudta meg, mert rövid együttlétünk alatt nem volt alkalom annak sorát részletesen közölni.

A kegyelmes asszony ágyban fekve fogadott engem és tudtomra adta, hogy napközti Budáról két özvegy polgáraszony látogatta meg, hozván magokkal egy bábát és egy szoptató dajkát. Céljok volt a királynét Pozsonyba kísérni és őt a gyermekágyban ápolni, mely végből a másnapi utazásra a kocsik már készen állottak. Minthogy azonban a királyné említé, hogy aznap őt a vendégpolgárnők megfürösztötték, minek következtében állapota súlyosabb lett, Kottannerné megvizsgálta a királynét és mondá: Kegyelmes asszony, ön nem fog holnap Pozsonyba utazhatni, mert közel a szülés ideje s ezzel Margit asszony udvarmesternőt egy udvarhölgygyel a királynéhoz rendelve, a Schaumburg grófné által küldött bábáért futott, ki mély álmából nagynehezen ocsudván fel, némi késedelemmel épen kellő pillanatban érkezett, mert fél óra múlva a királyné fiut szült, a korona odaérkezésének órájában. A királyné nagy örömeiben kezeit az égre emelvén, adott hálát Istennek, Ilona pedig letérdelve mondá: Kegyelmes asszony, ön nagy hálával tartozik a mindenhatóknak, hogy a király és a korona ugyanazon órában jutottak egymás mellé. A király születése híre elterjedvén, Cillei Ulrik örömtüzeket gyújtatott.

Másnap a fölkért esztergomi érsek, Dénes, a királyné kívánsága szerint Lászlóra keresztelte a csecsemőt. Azonnal követek vitték külföldre és a lengyel királyhoz ment magyar követekhez a hírt, hogy térjenek vissza, mert örökös ura született az országnak, de ezek nem akartak engedni. A közügyek és a sűrűn érkező hódolók igen nyugtalaníták a gyermekágyast. A veszprémi püspök és az öreg Rozgonyi István felajánlá szolgálatát természetes urának. Eljött Hederváry nádor is hitvesével, ki a szoptató dajkának négy aranyat adott; a nádor pedig így szólt a bölcsönél levő Kottanner Ilonának: «jól őrizze, mert itt Magyar- és Csehország királya, Ausztria hercege és Morva örgrófja együtt van»; de ő képmutató volt, mint utóbb kitűnt.

Sok gond terhelt a királynét: óvták őt, vigyázzon fiára, mert életére leselkednek. Én Kottanner Ilona, éjjel-nappal a

bölcsönél voltam és ruhát sem válthattam, míg a kegyelmes asszony gyermekágyban volt. Az urak közül többen hű szolgálatokat teljesítettek, mint gr. Cillei Ulrik, Széchy Tamás, a királyné híve annak haláláig, a Frangepán testvérek és más urak és püspökök. Ketten jöttek a lengyel követségből is, Vajdafi (Marczaly) Imre és Matkó (Thallóczy) bán és jött egy cseh úr is, Smikoszky, ki letérdelve László király bölcsőjénél, két újját az égre emelte, s neki és anyjának hűséget esküdött. A királynénak, ki Vajdafi és Matkónak természetes urok királyuk iránti érzelméről tudakozódott, e követek így feleltek: «Kegyelmes asszony, bár 10 éves volna is fia, azt sem fogadnók el urunknak, ha tőlünk a törököt el nem távolítaná.» Azt kívánták, menjen férjhez a lengyelhez. Erre a királyné hívei tanácsára, a két követet elfogatta, a gyanúsított Garay Lászlót pedig kérdezte, nem adná-e ki a koronát, hogy fiát megkoronáztassa? Ő késznek nyilatkozott, a két követ szabadon bocsátásának föltétele alatt.

A királyné ezt komoly nyilatkozatnak tartván, a koronát őrhelyére visszajuttatni szándékozott, és azt ekkép adta tudtomra: «Kedves Kottannerné, mit javasol ön, László bán úr kész nekem kiadni a koronát, mikép eszközöljem, hogy az ismét Visegrádon legyen?» Erre megdöbbsentem s minden tagjaimban reszkettem, s neki mérgesen válaszoltam: «Asszonyom, hagyja azt abba, én meg nem cselekszem, és életemet annyira többé nem kockáztatom és nem is tanácslom.» A királyné hallgatva távozott tőlem, és ez ügyről említést sem tett többé.

Hír érkezőn a lengyel király közeledéséről Buda felé, sürgősen s titokban intézkedni kellett az ifjú király koronázásáról. A csecsemő öltönyeit Zsigmond cs. ruháiból Kottannerné a kápolnában titokban varrta. Midőn minden készen volt, a királyné kancellárja a veszprémi püspök által Garay Lászlót magához hívatta, hogy vele Fejérvárra a koronázáshoz vonuljon, tudtára adván, hogy nála van a korona; de Garay nem jött, a királyné pedig Matkót és Vajdafit Sopronba vitette fogságba és az esztergomi érseket a koronázásra meghívatta.

Csütörtökön pünkösöd előtt (Maj. 12.) a királyné kíséretével, Hederváry nádor, Cillei, a Frangepánok és a Széchyek-

kel átkelt a Dunán. A csecsemőt a bölcsőben négy pánczélos vitéz vitte, mely mellett Kottannerné lovagolt. A gyermek sokat sírt és nem akart a bölcsőben maradni. Kottannerné leszállott lováról és karján hordozva csittította őt, de majd ismét záporosó zavarta őket, s így nagy sárban gázolva, éjjelre érkeztek Tatába. Másnap, miután a nádor őket elhagyva Budára ment, éjjeli szállásra egy vadászdudvarhoz jutottak, hol alig találtak táplálékot. Harmadnap, az eddigi nehézségekkel küzdve érték el Székesfejérvárt, hol Vajdamiklós (Ujlaky) 500 lovassal jött eléjük. A lovagok leszállva, kivont karddal övezték a kisdud királyt, kit Kottannerné karján vitt a városba a prépost lakására. A királyné még aznap szemlére tetette ki a koronát.

Pünkösöd napján (Máj. 15.) Kottannerné korán fürösztötte és öltöztette a csecsemőt. A koronázó templomba a chorusba vezették az anyát kis fiával, melynek ajtaja zárva volt. Itt magyar nyelven szót váltottak a polgárok és a királyné és miután ez az esküt fia helyett letette, az ajtó felnyílt, s természetes urokat anyjával bebocsátották. A nagy mise kezdetén a királyt megbérmálták. Ujlaky Miklós pedig Kottannerné karján a Cillei által ajándékozott széles ezüst karddal lovaggá avatta. Látván a királyné, hogy Ujlaky erős csapásra készül, rákiáltott: «is temere nem miserten»; mi annyit tesz németül: «az Istenért, meg ne sértse». Az esztergomi érsek a szentelt olajjal a gyermekkirályt fölkenete és a sz. koronát fejére illeszté. Mindezek a csecsemőt tartó Kottannerné karján mentek végbe, ki nem volt képes a csak 12 hetes és hangosan síró gyermeket csilapítani. Aranysarkantyús vitézeket László király helyett Ujlaky avatott. A nagy mise után a koronázott fejedelmet bölcsőben sz. Péter templomába vitték, hol ősi szokás szerint székbe ültették. Innen a nemesség gyalog kísérte őt szállására. Elől haladtak az apostoli kettőskeresztrel, a koronát magasra tartva Cillei, az arany almát Frangepán Bertalan, a jogart Széchy Tamás és a kardot más egyen vitte. E közben filléreket szórtak a nép közé. A szertartásnál Albert osztrák herczeg is jelen volt.

A szálláson egyedül voltam — mond Kottannerné — a királynéval, s letérdelve előtte, fölemlítém a szolgálatokat, miket gyermekeinek és különösen az ifjú királynak tettem.

A kegyelmes asszony kezét nyujtá nekem, mondván: keljen föl, ha az Isten jó végre vezeti a dolgot, önnek egész nezetségét fel akarom emelni, azt ön kiérdemelte, mert oly dolgot művelt, mit én nem tehettem volna.

Ulászló Budához közeledvén, a királyné környezete arról tanácskozott, hova szállítsák László királyt és miután Veszprémet ellenséges érzelműnek találták, alkalmas helyül Győrt választották, melyet jelen volt püspöke természetes urának és asszonyának készséggel felajánlott. Az elindulás előtt a királyné Kottannernétől kért tanácsot, hova rejtsek a koronát, hogy az ellenség kezébe ne kerüljön. Kottannerné előbb a prépost kertjébe javasolta elásni és miután azt a kegyelmes asszony helytelenítette, Ilona tanácsára a bölcső szalmájában helyezték el. Számos gyalog és lovas övezte a királyné kocsiját, mert Győr felé az Ulászló pártjabeli urak birtokain át vezetett utjuk. Most is a gyakori záporosó zavarta őket, s a csecsemő sírása alig volt csillapítható. Ilona őt hol a kocsiban a királynénál, hol a bölcsőben helyezte el, vagy a lóról leszállva karon vitte a királyné kocsija mellett.

Másodnap éjjelre értek Győrbe, hol a püspök a királyi ház tagjait némely urakkal a várba bocsátotta. Rövid idő múlva megjelentek a cseh urak is, kik természetes urokat látni óhajtván, a Kottannerné által nekik párnán bemutatottat örömmel és hangos nevetéssel fogadták, mi a kisedet igen megríkasztotta. — A királyné udvara mintegy három hétig időzött itt, hol Cillei és Albrecht hg., Ujlaky mellőzéssel és bosszúságára, gyakran tanácskoztak a felett, hogy a kir. család tagjai, a nagyobb biztonságért, különféle városokban helyeztessenek el. László király részére Sopront választották, rendelvén melléje három urat, két kamarást, négy nőszemélyt, kiknek egyike Ilona volt és 24 lovast, kiknek vezérletét Eiczinger Ulrikra bízták. Ilona férje, Kottanner János és leányuk Katalin a Győrött maradt Erzsébet hercegnő udvarához osztattak be, a királyné pedig Pozsonyba vonúlt.

László király és udvara esőszakadásban érte el Sopront. A városiak a király elé ereklyével vonultak ki és őt úgy fogadták, mint természetes urokat. Itt vették a hírt, hogy Cilleit Győrött, az esztergomi érseket pedig és Garayt Budán

elfogta Ulászló pártja, mely kételkedett, vajjon a sz. korona Visegrádon van-e, miután a pecsétek és a lakatok

Befejezés. Az 1439. évi 12. t.-cz. és ugyanezen decretumnak a rendek által Albert király és Erzsébet királyné számára készült zárszava kijelentette, hogy Erzsébet Magyarország örököse, ő Magyarország természetes urasszonya, kit a királyi szék mindenek felett illet meg. — A magyar rendeket Albert király halála után a szükség, a töröktől félelem arra bírta, hogy a trónt megüresedettnek nyilvánítsák, és ezért Ulászlót választották királylyá. Így mily nagy igazságtalanságot követtek el Erzsébet ellen, azt ezen Emlékirat is czáfolhatlanul igazolja. — Az 1811/2. évi országgyűlési rendek is azt vitatták, hogy a törvényt nem a szükség, hanem csak a törvényhozás változtathatja meg.

Történetiróink: Teleki, Szalay és Horváth Mihály gyakran éltek ezen hitelesnek ismert Emlékirattal és a Hunyadiak kora történetének írója dícsérettel emlékezett róla. «Ezen becses munkácska», mond, «az ifjú Erzsébet, Albert király kisebb leánya, udvari hölgyének tollából, sok világot vet az 1439 és 1440. évi eseményekre, és nemcsak természetes előadása, hanem azáltal is különösen magára vonja figyelmünket, hogy mindaz, mit a szerzőnő egész szendeséggel elbeszél, az ő szeme előtt és nagyrészt egyenes befolyásával történt.» I. köt. 73. l.

KERÉKGYÁRTÓ ÁRPÁD.

ELFELEJTETT ÍRÓK.

— *Péczei és Péteri Takáts.* —

Átvételekkel, kölcsönzésekkel, fordításokkal kezdődik minden nemzeti irodalom. Egyik sem a maga lábán, hanem mindenik idegen szellemre támaszkodva, tette első lépéseit.

A kezdet kezdetén szolgai fordításokkal találkozunk, melyek typusára nagy hatással volt a dolog természete. Mert a biblia áttétele, a modern nemzetek irodalmi működésének első tárgya, megkívánja, hogy betűhöz tapadjon a fordí-

tás, — hiszen a szent könyv megváltoztatása szentségtörés lenne!

Azután a szabad átdolgozás vagy *imitatio* kora következik, mely idegen minták után indul, s így értéke azon fordul meg, minő mintákat választ?

Mult századi íróink közt jóformán mindenik előtt nyitva állott az ó-classicai irodalom, «a tudás és az élet amaz örök forrása». Bessenyei, ki nem tudott latinúl, elszigetelt példa. A «bihari remete» a modern nyelvekben való alapos jártaságával igyekezett pótolni abbéli hiányait. S így ő már nem a latin, hanem a francia s német irodalomban kereste s találta meg mintáit. Csak igen kevesen voltak, kik a kezdő irodalmakat irányzó idegen mintaképeket félre vetve, megpróbálták kiszabadítani a magyar szellemet ősidők óta tartó «babiloniai fogságából». Leszállottak a néphez, annak nyelvétől, eszejárása ellesésétől, faji jellemző tulajdonai kifejtésétől várva, remélve a nemzeti irodalom igazi megindulását.

Így alakult meg az összes mult századi irodalmunkat magába ölelő három nagy iskola, t. i. a classicai, a francziás és a népies-iskola. Mindhárom egyoldalú, korlátolt, mint a hogy korlátolt az illető írók ismeretköre.

Csak egyetlen írónk mentes abban a korban az egész irodalmunkat jellemző egyoldalúságtól. Péczeli Józsefet tartom én ily kiválóságnak, bár mindent rendszerező irodalom történetírásunk őt is az egyoldalúak, a francziás-írók sorába osztja be. Ámde Péczeli nem csupán a franczia irodalom ösvényén haladt. Ő sokoldalú eclecticus: pillangóként járja be idegen nagy irodalmak hímes virányait s onnan gyűjti az anyagot műveihez. De a hazai irodalmat s népnyelvet is behatóan ismeri, s ezek kalauzolása mellett dolgozza föl a külföldi mintákat. Saját egyéniségét is, mely töről metszett magyar, úgy a hogy bele tudja vinni a kölcsönzött anyagba.

Péczeli élettörténete, származása, neveltetése s ismeretköre magyarázza ki ama kiváltságos állását.

Református ároni család gyermeke. Debreczenben, Varjas professzor lábainál tanult, ki idejekorán figyelmezteti a magyar nyelv tanulmányozására. A népnyelvét azonban, — igen helyesen — nem állítja föl bálványképpül; mert már az is meg van mételyezve. Csak jól megválogatva, szeméttől, ide-

gen járulékoktól megtisztítva, lehet a nép nyelvét irodalmi használatba venni; hiszen már Debreczenben is így beszélnek: «eredj a flajsbankba, végy két font prátlit.»*

Péczei Debreczenből Németországba megy akadémiákra, hol Gellertet tanulmányozza. Aztán Genfben tanul, hol Saus-sure fiának nevelője, s megismerkedik a francia irodalommal. Utrechtben zsidó, arab, görög és latin nyelven vitatkozik, nagy ámulatára a jámbor hollandusoknak, kik absolutoriumában ily dicséretekkel halmozzák el: «eximias, quibus ornatus est animi dotes, vastum ingenium iudicium acre, memoriam tenacem, accuratamque rerum divinarum scientiam, non potuimus non mirari.»

Hazatérve, a sokat sanyargatott, de éppen akkor, a türelmi pápens értelmében szintén újjászervezett komáromi egyház választja meg prédikátorául, s ő attól fogva ott él holtáiglan, kedves élete párjával, Varjas professzor leányával.

Ím ezek életének főbb vonásai. A classicaik és a modern nyelvekben való teljes jártasság, valamint Debreczen és Komárom szakadatlan befolyása — megjelölték szerepét, melyre hivatva volt irodalmunkban. S meg kell vallani, hogy abban a korban ritka, mert rendszeren csak a világban forgott, világlátott embereknél jelentkező clairvoyance-al ítélte meg helyzetét és hivatását. Innen az az öntudatosság, melylyel munkájához látott.

Mikor Kazinczy a németiséghez csatlakozásban látja irodalmunk panacéáját, azt mondja neki: «E jó lenne, ha csak eddig menne, de a németek se szerették volna ezelőtt ötven esztendőkkel, ha a francziák úgy világosították volna fel őket, hogy született nyelveket elnyomták volna; azért is a francia remek munkákat német köntösbe öltöztették, s úgy tanulták a jó ízlést. Nekünk is sokba lesz a megvilágosodás, ha az által nemzeti nyelvünk és bélyegünk (character) eltöröltetik.

* Már Bod Péter is panaszkodik, hogy «most (1756-ban) a katonaságot viselt magyar nemességből való ifjak úgy kezdték *attakirozni* a magyar nyelvnek tisztaságát». Sőt a parasztokhoz is «igen bement a deák szókkal való élés a vármegyei tisztektől, már ők is a *contributiót norma* vagy *planum* szerint *administrálják* a *regius commissariusoknak* és a *computuson* tesznek *demonstratiót* az *inquisitio* szerint». S azért szeretné Heltai verseit kiadatni, «hogy az aféléknek olvasásokkal egyenesednének a megdeákosult s francziásult szólások módjai». Abafi: Figyelő I. 176.

Fordítsuk le mi is a német, francia, angulus remekeket, azután igyekezzünk írni hasonlókat, e lesz a jó út a megvilágosodásra.» E nyilatkozatát mintegy kiegészíti meséinek francia mottója, mely szerint «a ki idegen nyelvre adja magát, s elhanyagolja a magáét: hasonló ahhoz, ki mások javát értékesíti, de a sajátját ugaron hagyja».

Valóban, számot tevő íróink közt ő volt az egyetlen, ki amaz elvek pusztá szavainak tartalmát adhatott. Akkori szegény kis irodalmunk körében ő az egyetlen, ki egyeztetheti a különböző irányokat, ő az egyetlen, ki mindenikből kiválogathatja a legszebbet, mert kulcsa van mindenikhez. La Fontaine mondását bizvást vonatkoztathatta volna önmagára:

Egyaránt olvasom a mit észak s dél ad . . .

De válogatok ám legszebb műveikből.

Azt lehetett volna várni, hogy ama kiváló tulajdonok birtokosa, elsőrendű írónkká fog válni. Ez azonban nem következett be. Péczeli mindvégig úgyszólván csak az maradt, a minek Bulwer nevezte volt Sir James Mackintosh-t. Róla is szóról-szóra elmondható, hogy «életének kezdetétől végéiglen *az ígéretek embere maradt*; míg végre, azon remények közt, melyeket nagy kiterjedésű és változatos képzettsége, csodálatos emlékezete, velős szónoklati tehetsége s az erélynek futólagos nyilvánulásai tápláltak: úgy halt meg, hogy egyetemesen bámulták és sajnálták, bár sem valami nagy hírt s nevet, sem valami nagy művet nem hagyott hátra.» (Historical Characters.)

Számos okát látom annak, hogy Péczeli nem is lehetett más, mint csak az ígéretek embere. Lássuk ez okokat egymásután.

Péczeli első sorban idegen irodalmak kiváló műveinek magyar tolmácsa volt. Igen hasznos functió, melyet kivált kezdetleges, a világtól elmaradt társadalmak rendesen szerfölött nagyra becsülnek. A 40-es évektől a 60-as évekig, közönségünk szemében számosan váltak első rendű íróvá csupán azzal, hogy német, francia és angol szemlék czikkeit fordították és átdolgozták.

De az írói, főkép a költői művek értéke nem a *hasznosság* sarkán forog. Az csak ideigvaló érték, ép úgy, mint

a puszta verselő ügyesség. Költői műveknek maradandó becsét egyedül a képzelem alakító ereje kölcsönözhet, a mennyiben birtokába veszi az igazság birodalmát.

Péczelit saját kora tán érdemén felül magasztalta. Henriásában Gvadányi «oly síma, csinos, igaz, tökélyetes» magyarságot talált, melynél szebbet lehetetlen kívánni. De az utókor visszavonja a magasztalást uzsora-kamattal, tán a másik túlságba esve.

Péczeli kortársai túlzásának okait az elébbeniekben próbáltam kimagyarázni. A mai világ azt hiszem, más okból eshet vele szemben az ellenkező túlságba.

Műfordító és átdolgozó, ha maradandó helyet akar biztosítani magának az irodalomban: mindenkéül nagy gondot fordítson a verselésre. Műfordításban a forma a lényeg. S Péczeli e részben pongyola, mondhatni szeles. Csak írói routineja van, de a «múgond», mely majdan Kazinczy iskoláját és saját műfordításait jellemzi, ismeretlen fogalom ő előtte.

Irodalmi s általán közviszonyaink magyarazzák ki eme sajnálatos fogyatkozását. Már Scaliger csodálta, hogy a századok viharai között, fenn tudott maradni a magyar nyelv, rideg egyedülvalóságában. Most Herder és társai hirdetik hangos szóval közel való voltát az idők ama teljességének, midőn a magyar nyelv eltűnik az élők sorából. Az 1790-ben kezdődött nemzeti föllendülés volt hivatva megczáfolni Herderék jóslatát. A hosszas tespedésből felocsudó, öntudatra ébredő nemzet tehát, hónapok alatt évek, sőt évtizedek mulasztásait szeretné kipótolni. S ekkép a lehetetlennel száll birokra. Így Péczeli korában a Magyar Hirmondó 1794 tavaszán azt a különösnek tetsző felhívást tette közzé, hogy «minden hazabeli literaturát szerető magyar írjon, valakitől csak mi telik, mivel a literatura az *együgyű munkák* által is nevekedik, valamint az épülethez is sokszor polyva és szalma is kívántatik».*

Ugyanaz az eszme van ebben kifejezve, melylyel Arany-nak 1853 márcz. 2-án — vagyis az erős vérvétel után elbágyadt nemzeti lét éveiben — Ercseyhez intézett levelében találkozunk: «A Délibáb — úgymond — követni látszik Jó-

* Magyar Hirmondó. 1794. I. f. é. 953. lap.

kai elvét: tuskét (sic!), bogarat, akármit, csak *sok legyen!* mert irodalmunknak extensiv terjedésre van szüksége.»*

Jókainak igaza volt, ép úgy, mint a Magyar Hirmondónak — a nemzeti irodalom, *mint politikai tényező* szempontjából. Azonban az emberi munka bármely ága, valahányszor megfosztatik attól, hogy önczél legyen, s csupán rajta kívül eső idegen célok előbbrevitelére szolgáló eszközzé lesz: maradandó termékeket soha, míg a világ, nem fog producálni.

Péczei a szükségleti irodalom munkásává lett. Dolgozott minden képzelhető irodalmi ágban, hasábszámra forgácsolva el erejét. Mindössze *nyolcz* évig szerepelt az irodalmi téren, mert 1784-ben jelent meg első műve, Voltaire Zayr-jának fordítása, s 1792-ben, alig negyvenkét éves korában már elhunyt. S ama *nyolcz* év alatt egy könyvtárra menőt, több mint harmincz kötetet írt össze. Zayrt Voltaire Henriása követte, mely két kiadást ért: 1786 és 1790-ben. Voltaire volt az irodalom egén uralkodó planéta,** reá vonatkoztatták Addison szavait:

Cedite Romani scriptores, cedite Graji!

Péczei műfordításai gyorsan követték egymást. 1787: Young éjszakái s egyéb munkái; három kiadást ért. 1788: A haza szeretetéről; levelezés Philopatros és Commodus között. 1789: Francziából fordított szomorújátékok. 1790: Hervey sírhalmi és elmékedései; továbbá: Álzir vagy az amerikai-musok, Voltaire szomorújátéka.

E fordításokban Péczei általában a legszabadabb elveket követi. A dolgot fordítja s nem a szavakat. Helyesen, főkép irodalmunk akkori viszonyait véve szemügyre, igen helyesen cselekedett, hogy megfogadta d'Alembert bölcs intelmeit: «les traducteurs font très mal de se borner à être les copistes plutôt que les rivaux des auteurs, qu'ils traduisent. Superstitieusement attachès à leur original ils se croiroient cou-

* Ercsey: Arany életéből. 73. lap.

** A Voltaire-cultusra vonatkozólag ez az érdekes egykorú, eredeti följegyzés van birtokomban: «NB. Hasonlíttatik a Voltair (!) írása a Láma köpéséhez Láma fő áldozó pap az ázsiai Tatárországban Barandolában, a kit halhatatlannak tartanak, nyereségeknek tartják a fejedelmek, ha az excrementumát és nyálát egy pixisben kaphatván tisztelhetik s reserválhattják.» Csernátóni Wajda Sámuel kiadatlan *külföldi uti-naplója* 1776—1778; eredeti példánya gyűjteményemben.

pables de sacrileges s'ils l'embellisoient même dans les endroits foibles. — Le traducteur trop souvent forcé de rester au dessous de son auteur, ne doit il pas se mettre au dessus quand il le peut?» Annyival nagyobb érdeme Péczelinek, hogy oly józan és igaz nyelvek nyomán járt, mert Bacsányi, valamint Horányi és Földi, ép akkoriban hirdette elavult, a szolgál fordításokat dicsérő elméletét. «Jeles a fordítás — így szólt Bacsányi — akkor, ha az eredetit szóról-szóra teszszük át, ha csak lehet, ugyanazon rendben fejezve ki; mert a jeles fordításnak hasonlóknak kell lenni a festmények másolásához, melynél a legcsekélyebb vonást sem szabad elhagynunk vagy megváltoztatnunk.»*

Péczeli Meséi szintén a szabad átdolgozások rovatába tartoznak. Phædrus és La Fontaine meséi nyomán halad; de kölcsönöz Gellerttől, sőt a Gesta Romanorumból is. Eredetieknek látszanak a «juhász, bakok, juhok» című, egyébként igen gyöngye mese, melyben valamint a «vadász és kopó» címűben, a magyar kálvinista papmarasztás szerepel mint tanulság; hasonlóan eredetiek: a «szarvas és borjai», a halotti tor, «a majom és vadak», a címkórság, a «bagoly és héjja», a «bú belé Balázs» (sic!) módjára házasulók ostorozója.

Egyéb eredeti versei is aránylag csekély számúak, s kivétel nélkül alkalmiak. Megverseli II. József halálát, a szent korona hazahozatalát stb. Francia nyelven írt eredeti verse mondhatni ugyanannyi, mint a magyar.** Ezek már csak kuriózumok, melyeket akkor *megbámultak*, ma értéktelen holmik. Ilyenek: Vers hongrois et français pour la fête du couronnement de Leopold II. Vers hongrois et français pour la fête du couronnement de François I. roi de Hongrie.

Történelmi munkái merőben szükségleti compilációk. II. József életének rövid leírása s A magyar korona rövid historiája, voltaképp nem egyebek alkalmi tárczáknál. Szándékosan használjuk e szót, mert Péczelit mint hirlapírót tünteti föl. Valóban az is volt. Nemcsak azért, mert tényleg szer-

* Magyar Museum. Kassa, 1789. III. negyed, 274. l.

** Még Orczy Lőrinczczel is francziául levelezett. Ld. három francia levelét Orczyhoz, Abaú: Figyelő. XI. 135—137.

kesztője volt az első magyar tudományos folyóiratnak: a *Mindenes Gyűlöteménynek* (sic!), nemcsak azért, mert munkatársa volt a kassai Museumnak, az Orpheusnak: hanem leginkább azért, mert irodalmi nomádeletet élt, mint a journalisták. A napi események, alkalmi dolgok irányozták lelkét, melyektől nem is akarta azt függetleníteni.

Mint politikus, vezére lévén a dunántúli magyarságnak, lelkes röpiratokban szent buzgalommal védte, istápolta a magyar nyelv ügyét. Mint egyháztörténész, Maisonet után *öt* kötetben fordította Az ó-testamentomi ekklezsiának históriáját. Mint theologus és predikátor írta A szentírás theológiáját, Erkölcsi prédikációit stb. stb.

Valószínűnek tartom, hogy az öreg Ráday épen Péczelire gondol, mikor ennek halála évében, 1792-ben, ekkép fordul Édes Gergelyhez: «Legfőbb tanácsom az, hogy az úr *ne a munkái sokaságában*, hanem azoknak megkülönböztető jóságában helyeztesse jövődöbeli, azokból reménylhető hírét és nevét.» Ráday tisztában volt azzal, hogy nyolcz év alatt annyi mindent, oly különféle szakokban, oly méretű tehetség, mint Péczeli, nem állíthatott elő máskép, mint úgy, hogy első sorban a mennyiséget nézte, keveset gondolva a minőséggel.

Már pedig a nemes fajok átalában szaporátlanak. Ott van a francia és az angol irodalom; extensive, aránylag mindenik szegényebb, mint a német, de mindenik azon arányban művésziebb a németnél.

Mert az irodalomban a *sok* és *bő* termelés, rendesen le szállítja a termelés benső értékét. Választani kell az írónak ama «vagy-vagy» között: vagy egy mázsa (különben igen hasznos) vasat szállít, vagy egy szemernyi tömör aranyat. Egyidejűleg nem dolgozhat a két bányában. Szaporán termelő írók műveiben, alig kivétel nélkül, terjengés, áradozás, fölösleges reflexiók, sallang és cikornya fődözi a tátongó ürességeket. Bonczolgassunk csak pl. egy-egy hirlapi cikket, s tapasztalni fogjuk, hogy a legtöbb csak — mint a hólyag, melyet nem tart össze más, mint egy hártýaboríték — a «semmi» takarója.

Péczeli többet dolgozott, mint a mennyit tehetsége megbírt. S ezzel lemondott arról, hogy műveit az idő hatalma ellen biztosítsa. Meg is rágta azokat az idő vasfoga úgy,

hogy bár a maguk korában hézagpótló, hasznos munkák valának: ma már, alig száz évvel iratásuk után, csak mint múzeumi ritkaságokat, mint hasznavehetetlen műemlékeket tekinthetjük, a kegyelet bizonyos nemével.

Dr. Takáts Sándor a műrégész szakértelmével, a régiségbűvár kegyeletes érzelmeivel fogott hozzá Péczeli élete ismertetéséhez.* Hangyaszorgalmú, becsületes munkát végzett. Széleskörű, levél- és kéziratárakba is behatoló kutatásokkal derítette föl Péczeli életét és műveit. Túlásoktól mentes ugyan, de azért nála is itt-ott felötlik az életírók közös hibája. Egy emberrel foglalkozva, annak minden hagyományát pietással tekintve, a történetíró részrehajlatlan birói ítélete helyett, nem ritkán ügyvédi védbeszédet, vagy panegyrista magasztalásokat mond.

Péczeli, megengedjük, hogy a maga korában megállta helyét. De írókat, szerintünk soha sem szabad kizárólag csak a maguk kora színvonalán itélni meg. Ha ezt teszszük, már ezzel elítéltük. Arra, kire magasabb mértéket, *a jövő mértékét* egyáltalán nem alkalmazzuk, ez eljárásunkkal hallgatólag kimondtuk, hogy csak napszámos volt, hogy csak a «má»-nak dolgozott. Mit viszont ha elismerünk, az a kérdés támad: érdemes-e ilyen írók életével évekig foglalkoznunk?

— S ím, hogy a főtebbieket megírtuk, ugyanazon szerző, kinek Péczeliről írt műve adott ingert elmélkedésünkre, egy újabb művében** *«Péteri Takáts József nevét akarja kiemelni a feledékenység ködéből»*.

Dr. Takáts Sándor, mint kezdő sorai mutatják, azzal az a priori eltökélt szándékkal lát újabb életíratához, hogy Péteri Takátsot rehabilitálja.

Irányzatosság mindenkor csökkenti történelmi művek értékét; Takátsnál kész veszedelem: *szeretete* nagy voltában elhomályosulnak előtte a kritika arany szabályai.

«Csak azt mondják meg nekem — mondá Sancho Panza — szereti-e Quiteria igazán Basiliót, szereti-e szívből, s ha igen, akkor egész zsák jó szerencsét merek neki ígérni, mert a

* Péczeli József meséi. Kiadta és életrajzzal ellátta dr. Takáts Sándor. Budapest, Aigner Lajos. VIII + 303 lap.

** Péteri Takáts József. Irta Takáts Sándor. Budapest, Hunyadi Mátyás ntézet, 1890. 165 lap.

mint én hallottam, a szerelem pápaszemet visel, a min keresztül a réz aranynak látszik» vagy hogy Péteri Takátscsal szóljunk: «a fényes sárga bádok olly becses előtte, mint a körmöczi arany».

Takáts igazán szereti Péteri Takátsot, s innen ered tárgyának érzелgős exaltatiója. Felháborodva constatálja nem kevesebb mint hatszor (5., 19., 39., 57. és a 159. lapon kétszer), hogy Péteri Takáts eredeti kéziratait sajtthakarónak használták el. Sehogy sem tud kibékülni a gondolattal, hogy egy Péteri Takáts elfelejtett író maradjon. S midőn előadja, hogy «ma már feledve van neve, feledve munkássága és törekvése»: megtámadja érte az egész világot. «De hát — úgy mond — így szokott ez történni; a szerény és csendes munkásnak, ki hírt, dicsőséget nem keresve dolgozik, ki nem hangoztatja, nem kiáltja ki: íme mit tevék, mennyit fáradtam, feledés szokott a bére lenni.» (3. l.)

Még messzebb vitorlázik az igazságtól, mikor csodálata tárgyánál oly versre bukkan, melyben valami eredetit vél fölfedezni. Íme egy példa:

«Már azt nem is tesszük a költők számokba,
Ki a régieknek nem hág a nyomokba.
Olyanok előttünk a tudós pogányok,
Valamint ő nálok voltak a bálványok,
Mintha az ő furcsa eszök találmányi
Volnának egyedül a vers ragyogványi!

Szinte meglepi az embert e különös hang, melylyel Takáts *íóval megelőzte saját korát.*»

Valóban különös hang, s ugyancsak meglepő, hogy Takáts — úgy a régi, mint a mai Takáts állítja és aláírja, hogy a classicusok *furcsa esze* teremté meg az antik irodalmat. Szintoly meglepő, hogy Takáts szerint a másik Takáts «jóval megelőzte saját korát», a classicusok elleni reactióban. Holott, ha nem állanánk is eszmeközösségben Nyugattal, hol amaz irány három százados; ha tehát a nyugati reactiót nem is vesszük számba: irodalomtörténésznek tudnia kellene, hogy az ó-kori remekírók túlzó cultusának elleneseiből, Keresztúri és Apáczai Cseri óta, mi, a magunk emberségéből is, minden nemzedékben legalább egy gondolkodó jeles írótt állítottunk

ki. S épen Péteri Takáts fölléptekor hirdeti Bessenyei, hogy «az anglus Popénak, akár Jungnak száz versébe több bölcsesség van, mint Virgiliusnak ezerbe taláthatatik».

A fent tisztelt rehabilitáció munkája, szerzőnk szerint is «merész feladat». Midőn azonban erre vállalkozik, úgy látja, hogy «a feladatot megkönnyíti Takáts igazán vonzó élete, mely fölöslegessé tesz minden phrázist. Tettei többet fognak beszélni a legszebb magasztalásoknál, munkássága, életének tisztasága, hazafiságának önzetlensége önmagát fogja dicserni».

Takáts életirója tehát meg van róla győződve, hogy egy rég elfelejtett *író* emlékezetét életre fogja hívni *vonzó* életének bemutatása. Minő hibás kiindulás; mennyire hamis alaphangja ez egy egész munkának. Vonzó élet? Bacon vagy Schopenhauer, Machiavelli vagy Swift, ha titeket a szerint méltatnának!?

«Munkás, tiszta élet, önzetlen hazafiság», — mennyi szép tulajdon s ezek birtokában mennyire betölthette Isten és ember előtt összes kötelességeit Péteri Takáts Józsefnek teszem azt az atyja, ki «az öregebb keszthelyi polgárok állítása szerint, iparúzó polgár volt» (7. l.).

A mi Péteri Takátsunk azonban *író* volt, kiről készségesen ismerjük el bár, hogy egész élete nemcsak vonzó, hanem munkás és tiszta, önzetlen és hazafias volt: vajjon e lépten-nyomon előbukkanó polgári erények, író-létére, adnak-e neki elegendő jogcímet arra, hogy kiemelkedjék a «feledékenység kódéből?» — Henye kérdés; mikor biographusa, idézett sorai után, erős meggyőződéseként mondja ki: «Nem az életíró fogja tehát elhomályosult emlékét *feléleszteni*, hanem *önmaga*.»

Önmaga? Itt a szög feje körül jár a kalapács. Mert a mint még olyan nagy népszerűség vagy hírnév sem teheti igazán nagygyá azt, ki lelki alkotmányánál fogva nem lehet egyéb, mint kicsiny: úgy a ki nagyra termett, s bevált az Úr színe előtt nagynak, bármiként vélekedjenek róla kortársai, nem lehet maradandóan a «feledékenység kódében»; előbb-utóbb «kitör és eget kér» (t. i. a koporsóból).

Hogy azonban Péteri Takáts minél biztosabban szabaduljon «az idők mohától», abban életirója is ugyancsak a

kezére jár. Szorgalmasan szedi tűhegyre mások nyilatkozatait szeretete tárgyáról. Tőle tudjuk meg, hogy az a lobbanékony Révai azt mondta Takátsról: «Ez író emléke örökké élni fog a nemzet szívében.» Ő idéz egy anonymust, ki jó hogy névtelen maradt önként, mert annak kellett volna maradnia kénytelenségből, ha Takáts versei kiadásakor írójukról így állítá a horoscopot (89. l.):

Ha a kártékonyos ragya el nem veri,
S korán való halál földre nem teperi:
Magyar poétáknak ő lesz Homerusa,
Nasoja is ő lesz, ő Ovidiusa.

Mely nyilatkozatból részemről egyebet nem tanulhatok, mint hogy volt egy latin író, név szerint *Ovidius*, meg egy *másik*, név szerint *Naso*.

De mit kalandozunk a classicus irodalom mezején, mikor Takáts költészete tarlóján kéne járnunk.

Tanköltőről szólunk; nézzünk néhány mutatványt egyetlen verses könyvéből. Vegyünk egy-egy mutatványt sentenciáiból, — életírója glossáival.

«A tíz parancsolat hangjából indul ki első erkölcsi mondása :

Imádjad az Istent, szeresd szüleidet,
Tiszteld az öreget, kiméld cselédidet.

s a természetből vett hasonlatok bő számával erősíti gnomikus elveit :

Okosság a síkos helyről elköltözni ;
Veszedelmes *kétszer* egy kőbe ütközni.

Elég világosak elvontabb sentenciái is :

Tanuld ki okát
S meg tudod voltát.

A mondatok kerekedsége és a kifejezések biztossága mindenestre legfőbb érdemét képezik a költőnek.»

A bevezető sorokat csak elnézzük, de mire valók az utólagos aperçuk, mikor a szerző azt fogadta, hogy P. Takáts «önmaga» fogja megvédeni magát. Mért nem bízza az olvasóra, hogy az formáljon önmaga véleményét, P. Takátsnak «önmaga» által készített sentenciáiról? Hiszen e kegyellettal idézett versikék beszélnek önmagukért, sőt leírják szer-

zöjüket is. Ott halad a keszthelyi park alásfái alatt a fekete ruhás instructor, — akkori szóval præfectus, — fontos arczczal mondogatva sententiáit, mellette oldalgó tanítványának. Magasra emeli a levegőbe jobb keze mutató újját a præmissánál, s bal keze karikába fogott mutató és hüvelykujjával üti ki a conclusiót:

Tanuld ki okát
S meg tudod voltát.

Mikor aztán mester és tanítvány Bécsbe mennek, ott az instructor nem lát egyebet romlottságnál. Bezárkózik szobájába, hogy a Múzsákkal társalogjon. A mi nála nem azt jelenti, hogy magába szállva, egymással tusakodó szenvedélyeinek ad hangot, hanem hogy kikeresi mit is mond Fénelon, mit Bossuet, mit Marmontel, mit Pope, mit Kleist, — a metropolisok romlottságáról. Ha meg van a gondolatka, akkor jó a «mesterkéje», a mint Ormányságban hívják a forhametli czifra-varrását. Mesterkéltséget, kicsinyes és hazug minden, a mi ily módon támad, melynek körében a dolgok lényegévé a dolgok decoratiója, a részletek csillogó kidolgozása válik.

Péteri Takáts azonban a csillogó munkát másképp érti, mint mesterei. Van egy állandó receptje, mely szerint elővesz valamely minimalis gondolatkát, azt aranynek nézi, s úgy bánik vele, a hogy az aranyverő szokott a nemes érczel, mely hihetetlen módon kinyújtható. Takáts is addig veri gondolatját, míg kikalapál belőle mindent, a mi ætheri lehetne, míg az arany merő materia vilissé válik.

Idegen irodalmakon él, — ne mondjuk, hogy rágódik, mikor épen azt akarjuk kiemelni, hogy ízlése még sem nemesebb semmivel egy Horváth Ádám vagy bármely azon kori falusi verselő ízlésénél. Durva szó és kifejezés egymást éri nála. S bár moralista lenne, gyakran frivol, sőt olykor lebujba való anekdotákat nyújt verssé, mint például *Vallástétel* című disznóságában.*

A Vallástételt nem mutathatván be, lássuk «Zsuzsit», a kedves Zsuzsit, a fiatal Zsuzsit, minő érzelmeket, minő gondolatokat támaszt megéneklőjében, s minő formában jelennek

* Péteri Takáts József Költeményes Munkái. Bécs, 1796. 55. l.

meg azok a gondolatok és érzések. Állj elő «szép Zsuzsi», te tégy vallást (nem a Vallástétel) Takáts költészetéről:

Zsuzsi.

A' szép Zsuzsit kik tsufolják,
Hogy fiatal létére,
Mert rút vének ostromolják,
Ügyel szüzességére.

Ez magában nem nagy dolog,
Igaz, vak is láthatja ;
Nagy városban a' ki forog,
Azt még is tsudálhatja.*

(Vége.)

«Igaz, vak is láthatja»; de a mit a vak is lát — mondja Pascal — arról ne legyen szó értelmes emberek között, a mi ez esetben, hol forma dat esse rei, nem azonos a lessingi mondással: «Was sich von selbst versteht, ist gerade das, was man den Leuten sagen muss.»

Szerencse, hogy a nagy közönség száz esztendővel ez előtt másként ítélt, mint Péteri Takáts mai életírója, ki a költő kudarca fölött ekkép ömleng: «Sajátságos jelenség, hogy Takáts könyve, — bár sok jeles tulajdonsággal bír — nem fogadtatott valami nagy lelkesedéssel; s elismerést vagy hírnevet sem megjelenésekor, sem azután nem szerzett írójának. Alig, hogy tudomásúl vette a közönség. Pedig nála sokkal jelentéktelenebb költői tehetségek is ünnepléssel találkoztak. A mostoha idő volt-e ennek oka vagy pedig Takáts költészetének komoly, erkölcsi iránya, nehéz volna eldönteni; meglehet, hogy mind a kettő. Tény az, hogy a hideg fogadtatás annyira elidegenítette őt a költészettől, hogy többé verssel nem lépett a nyilvánosság elé! Azok, kik képesek voltak felfogni költészetének célját és jelentőségét, nagyon kevesen — s jobbára írók voltak, kik nem is tagadják meg tőle elismerésüket.»

Így ír Takáts Sándor, műve 88-ik lapján, Péteri Takáts költői tönkrehajtásáról. Fordítsunk ugyan e mű 41-ik lapjára,

* Péteri Takáts Költ. Munkáji. 170. l.

s megtaláljuk, mit tartott maga Péteri Takáts a saját maga költészetéről: «Veszem észre — úgymond — Révai mondásának teljes igazságát:

Jaj mi hitvány szer a költő érzés nélkül.»

S ugyanígy ítél «a galambok» című islogjában, szólván ekképen a szárnyagyors madárról:

Igazán: drága kincs a ti gyors szárnyatok,
Értek elegendő hálát nem adhattok.
Tréfából el lopnám őket, ha tehetném,
Hogy mik vagynak a Föld felett, megnézhetném.
Jól tudom, hogy ehhez soha nem juthatok . . .*

Valóban nem juthatott. Minden ő dolgában a föld porában járdal: anyagi, gyakorlati, józan, circumspectus még mint költő is. Hiába kutatjuk, nem lelünk benne egy szikra szenvedélyt, nem egy vonást sem, mi földöntúli lenne, s ha már-már meglegelni véljük azt, mi a költők karába osztaná, csak annál erősebb kiábrándulásunk. Középszerűség létére a maga korát fejezi ki; impressiói közt ott van tehát a forradalmi szellem is. De csak úgy suttyomban. «Természetes dolog», — legalább annak tartja életírója — «hogy azokkal a szabad eszmékkal, melyeket papirra vetett s bizalmas baráti körben elmondott, nem léphetett fel nyiltan; de nem is akart időnek előtte fellépni; megtanulta Fenelontól, hogy mielőtt valamibe fognánk, alaposan kell gondolkoznunk s tisztába lennünk a körülményekkel». (33. l.)

Már a mi Pálunk csakugyan mindig tudta mit kaszál. Élte nyitott könyvében feltűnő betűkkel olvasható: alapos gondolkodása, mely eszélyesen számbaveszi a körülményeket, és a mely bizton vezeti a fiatal papnövéndéket dynasták gyermekei irigyelt praefectusságára, hol helyét úgy betölti, hogy úri nyugdíj a bére távozásakor; majd ugyanazon lelki fölszerelés képesíti káptalani jószágkormányzóságra, földbirtok acquirálására, praedicatum szerzésére, szóval arra, hogy boldog halandóként lépdeljen az élet kellemes pázsitjain.

Ha a költészet régióiban is ilyen szerencséje lett volna!?

* Péteri Takáts Költ. Munk. 52. 53. l.

De nem volt. Lelki szegény lévén gondolatokban, erősen lüktető érzelmeket nem ismervén, nem lévén ura a verselésnek: mindenben imitációra volt utalva, és még ebben is rosszúl szolgált neki a szerencse. Tehetsége sokkal gyarlóbb, ízlése sokkal fejletlenebb, hogysem érdemes mintát választhatott volna. Még a mintái is gyöngék. A magyar verselésben «utolérhetetlen» mintaképe Ányos Pál (36. l.), míg az egyetemes irodalomban — szerintem — az «isteni Pope».* Két beteg poéta!

Péteri Takáts «isteninek» nézi azt, ki csak egy haldokló költészet esztergályosa. Saját pedáns szellemének homogén társára ismert abban, ki tractatusokat írt versben, s minél körmönfontabban fejezhette ki a tartalmatlan phrasist, vagy legjobb esetben közhelyet, annál elégedettebb volt önmagával.

Pope a tanköltemény dűlőjén pihen meg, mint otthonos fészében. Péteri Takáts, ki többet dolgozott fiókjának, mint a közönségnek, a mit kiadásra méltónak ítélt, szintén két tanköltemény, vagy mondjuk két morális prédikáció, — egyre megy. Külalakjára nézve: az egyik kötött, a másik kötetlen; lényegében: az egyik gyakorlati prózaiság, a másik prózai vers.

Péteri Takáts is, mint Péczeli, egyedül abban válik ki író-kortársai közül, hogy nagy nyelvismerettel rendelkezik. Életírója bámulja érte, emlegeti is az unalomig (6., 12., 13., 19., 96. stb. lapokon), s nem habozik kimondani, «hogy a ki már ily fiatalon elsajátította a latin, görög, franczia, német, angol és olasz nyelvet, a ki a magyar és a világirodalomban való jártasságát dolgozatokkal is igazolta, az nem lehet közönséges ember». (6. l.)

Olasz- és Spanyol-, Francia- és Angolország legnagyobb írói nem keresték ugyan a profanum vulgus soraiból szabadulást idegen nyelvtanulás útján, hanem a mennyiben nyelvet tanultak, anyanyelvöket tanulmányozták; de egy másodrendű, a világtól elmaradt nemzet körében, minő a mult században a magyar, nagy fontosságú az idegen nyelvek ismerete, mert csak azzal láthat tovább az író a falu tornyánál.

* Péteri Takáts: Erkölcsei Oktatások (Magyar Minerva. II. kötet). Bécs, 1799. 385. l.

Csakhogy a nyelvismeret magában véve meddő. Mezzofanti harminczkét-nyelvű tudása alig szolgált egyéb, mint arra az anekdotára: „Monsignor jó lett volna kincstartónak, — kulcsa volt harminczkét kincsházhoz, de egyiket sem nyitotta ki. Már a mi Takátsunk buzgón nyitogatta Goldenes Schatzkästlein-jait. «Százával találhatjuk ifjúkori jegyzeteiben a szebbnél szebb eszméket, a magasztos és lélekiemelő gondolatokat, melyeket kitűnő latin, francia, német, olasz és angol munkák olvasásakor jegyzett föl.» (12. l.) Ez hát valami. Lessing hagyatékában egész láda, könyvekből kivágott jeles mondást találtak, Pope társalgás közben gyűjti a felhasználható eszméket, kifejezéseket, sőt szókat, s lord Oxfordnál egy éjjel négyszer veri föl a cselédet, hogy gyujtson gyertyát, hamar! hamar! hátha elröpül ideája, ha rögtön föl nem jegyzi.

Péteri Takáts is eszmékre vadászik egész életén át, mi szorgalomra és értelemre vall, mert idézetei tanulságos szemelvények. Ám azért egy eszmét sem tud magáévá tenni úgy, hogy annak termékenyítő hatását láthatnók műveiben. A remekírókból excerpált, s műveibe szőtt idézetek minde-nike csak mozaikdarab marad Takáts kezei között. Hogy is lenne egyéb, mikor gyűjtjük nem a maga lelki gyönyörűségére, hanem pusztán gyakorlati célból szedi össze s fűzi egymás mellé idegen irodalmak gyöngyeit. «Az eredeti valóságokban — írja úrfijának — azért hagytam meg a sentenciákat, hogy az olvasás közben egyszersmind gyakorlásod legyen a szükséges nyelvekben; és mivel az ilyen nyomós rövid mondások a fordítás által rend szerint sokat elvesztenek mind kellemetességekből, mind erejükből. Azonban ezen válogatott gyöngyökkel ne úgy bánny, mint a kereskedők drága partékaikkal, hogy csak mások számára hordozd, s fitogasd: hanem fordítsd tulajdon hasznodra!»

Az idézett sorok Péteri Takátsnak második és egyúttal jobbik művében vannak (25. l.), melynek címe: *Erköltsi oktatások*, mellyeket tolnai gróf Festetics László, kedves tanítványának szívére kötött Péteri Takáts József. Bétsben, 1799. 8-r. 392 lap. Ez is, mint verskötete, abban az időben magyar irodalmi műveknél páratlan szépséggel van kiállítva, a lehető legvastagabb préselt fehér papíron.

Toldy, mindössze három szóval, kitűnően jellemzi az egész

dolgozatot. Szerinte e mű «tisztán gyakorlati modorú». (163. l.) S ezzel minden meg van mondva. Kétségkívül hasznos olvasmány, hiszen gyakorlati modorú. Nagy olvasottságot látunk benne: idézetek rengetegét, még pedig mindent a maga helyén. Szorgalmas, becsületes munka, mely Faludi moralitásaival nem ér ugyan föl, mégis kár, hogy a maga korában több olvasóra nem talált. Nyelvezete igen világos; miközben azonban a nép nyelve és az irodalmi nyelv közti kapcsolatot keresi, gyakran süllyed az önmaga által is megrótt (82. l.) póriasság színvonalára (65., 67., 240. l. stb.).

Péteri Takáts tehát, prózaistának sem kiváló; versírónak meg — a mint láttuk, éppen nem született, s érdekében van, hogy verseit ne is bolygassuk. Neve mégsem maradhat egészen említetlen kora mozgalmaiban. Mert a mily gyenge író, ép oly jóra való ember volt. Úgy élt, oly prudentiával, Istentől adott javait úgy használta, hogy még sem élt hiába. Mint mágnások nevelője, s mint vagyonos ember, befolyását s pénzét nem hiábavalóságokra fordította. Ő eszközölte ki Himfy nyomtatási engedélyét, kiadta a Magyar Minervát, Horváth Endrétől Zircz Emlékezetét stb. stb. Áldozatkész, lankadatlan buzgalommal segítette a hozzá forduló kiválóbb íróinkat, tán az egyetlen Horvát István kivételével, kiről szerzőnk hallgat. Nevelői fizetését rakosgatta össze, s azon adta ki a magyar munkákat. «Reá szánom időmet — írja Arankának — fáradságomat, csekély mindenemet, a míg csak győzöm.» Bizony e tekintetben igen tiszteletre méltó ez az ember, s bizony többet használt Mæcenásságával irodalmunknak, mint saját kísérletei közzétételével, — melyekről még csak a végszót mondjuk.

Épen harmincz esztendővel ezelőtt, a *Journal des Débats*-ban egy kritikus, ki akkor kezd feltűnni, hogy mire megöszül, világhírű legyen, Péczeli, de még inkább Péteri Takáts-fajta írókról ekkép nyilatkozott: «Így hímezték, cifrázták, szükítették napról-napra a ragyogó classicus öltönyt, míg végre az emberi szellem, melynek már nagyon alkalmatlan volt, széttépte, eldobta és megszaladt tőle. Most, hogy a földön hever, a kritikusok fölszedik s mindenki szeme láttára fölakasztják régiség-gyűjteményök falára.» Maradjon is ott, mert ott van helyén. Viselőiket is végkép elnyűtte az idő.

Műveik, melyek a történelem raktárában őriztetnek, antik tárgyakká nem válhatnak, nemes patina nem fog rajtok, mert nem oly anyagból valók. Rozsdalepte ócskaságok, melyekre jótékonyan borul a «feledékenységi köde».

BALLAGI ALADÁR.

TÁRCZA.

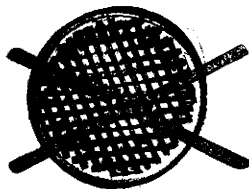
* **Két spanyol Atilla-dráma.** Schaeffer Adolf: «Geschichte des spanischen National-Dramas» (Lipcse, Brockhaus, 1890.) cz. művének I. kötetében (69. és 289. lapjain) két spanyol Atilla-drámát ismertet. Érdemes volna Atilla életének különböző feldolgozásait az összehasonlító irodalomtörténet szempontjából vizsgálni s ehhez adalékkül röviden megemlékezünk e drámákról. Az egyiket Cristobal de Virués írta, ki műveit 1609-ben «Obras trágicas y liricas» cím alatt adta ki Madridban. Drámája, *Atila furioso*, telve furfangos cselekkkel, titkos találkozókkal, számos gyilkossággal, méreggel, de hatásos jelenetekkel is. Atillát kedvese Flaminia apródruhában kíséri, azonban a királyné is beleszeret s légyottra hívja. Flaminia az ismertetőjelt a királyné egy titkos imádójának adja s Atillát is elviszi a találkozóra, ki nejét megöli, de nem Flaminia-t veszi aztán nőül, hanem egy szép fogolynőjét, Celiát, miért kedvese megmérgezi. Atilla deliriumában őt is, Celiát is leszúrja. Atilla, mint látni való, valóságos spanyol hőssé vált!

Ugyancsak ilyen rémdrámát írt Luis Velez de Guevara is (1570—1644) *Atila, azote de Dios* címmel. Atilla itt is örültségi rohamban múl ki, melybe megmérgeztetése vetette. Érdekes Atilla egyik kedvesének alakja, ki eleintén nagy keresztyényülőlő, de a kereszt csodája megtéríti és szent mártirnővé válik. Guevara művében is találkozunk azonban egy pár költői helyzettel, nem úgy, mint az e korbéli német, spanyol s angol dráma-utánzatokban, az úgynevezett Haupt- und Staatsaktionokkal.

l+ö.

*

* **A régi protestáns graduálokról.** Az Irodalomtörténeti Közlemények harmadik füzetében egy régi, ma már elveszett protestáns énekeskönyv van ismertetve, melynek tartalma csak megerősít egy régi, már nyolcz-kilencz évvel ezelőtt kifejezett föltevésében.



«A XVI. század magyar lyrai költészete» című munkámban (10—11. és 17—18. lapokon) megtámadtam Toldy Ferencnek azon nézetét, mely a XVI. századnak némely kézirati énekgyűjteményében, névszerint egy gyulafejevári (Batthyány-féle), és két sárospataki codexben katolikus karkönyveket látott. Toldy véleményével szemben, a ki ezen énekeskönyveket a középkori katolikus hymnusfordítások maradványainak, még pedig nyelvben alig változott maradványainak tartja, azt vitattam, hogy ezen énekgyűjtemények, habár katolikus hívek használatára szolgáltak is, mind csupa XVI. századbéli, még pedig föltétlenül protestáns eredetű termékeket foglalnak magukban. Állításom helyességéről meggyőződhetik bárki, — vitattam tovább, — ha a katolikus karkönyvek hymnusait, zsoltárait és a többi rituális énekeit összehasonlítja a legrégebb református énekes könyvekkel, például a nagydobszai codexszel, a Székely István zsoltáiraival, stb.-vel, a mikor is mindezen énekgyűjteményeknek feltűnő, mondhatni teljes egyezését nem magyarázhatja máskép, mint közös származásból, vagyis kénytelen lesz elismerni, hogy a Toldy szerint katolikus énekeskönyvek a protestáns fordításokból keletkeztek, még pedig csak akkor, midőn a római egyház önfentartása érdekében kénytelen volt a reformációt e térre, a magyar nyelvű istentisztelet terére követni.

Azóta e föltevésem némi módosuláson ment át. A dolgnak ugyanis más magyarázatja is van. A gyulafejevári és sárospataki codexek, valamint a protestáns énekgyűjtemények tartalmi egyezésének megmagyarázására nem szükséges ahhoz a föltevéshez fordulnunk, hogy a katolikus egyház a maga énekszükségletét protestáns termékekből fedezte, hanem a kérdés egyszerűen és természetesen úgy oldható meg, hogy nyíltan és bátran kijelentjük, hogy a Batthyány-hymnarium és a sárospataki codexek soha sem voltak katolikus használatra szánt karkönyvek (chorálék), hanem épen olyan tősgyökeres, protestáns kéztől írott protestáns istentiszteletre rendelt, rituális énekgyűjtemények (graduálék), mint a XVI. századnak számos más kézirati és szintén nagy számú nyomtatott énekeskönyvei, mint akár az Öreg Graduál avagy épen az az elveszett énekeskönyv, melyről az Irodalomtörténeti Közlemények legújabbán adtak hírt a magyar irodalomtörténet barátainak.

Toldy Ferenczet ugyanis megtévesztette e kézirati énekgyűjtemények tartalma, a minthogy az ma is könnyen félrevezetheti a protestáns énekköltészet történetében járatanabb kutatót. Az első pillantásra ugyanis mind ezen protestáns énekeskönyvek, kezdve a nagydobszai codexen, végezve a

legkálvinistább püspökök, Gelei Katona és Keserői Dayka által szerkesztett Óreg Graduálon, megannyi katolikus karkönyveknek mutatkoznak, melyek a katolikus egyháznak mindennemű szertartásos énekét és imádságát magukban foglalják, melyeknek beosztása is egészen a katolikus chorálkönyvek nyomán jár, midőn egymásután közlik a litániákat, introitusokat, prosákat, antiphonákat, zsoltárokat, responsoriumokat, benedictiókat stb.-iket, a mely eredetileg katolikus rituális termékek közül a mai protestáns énekeskönyv csupán a zsoltárokat és dicséreteket (hymnus-féléket) tűri meg a maga lapjain.

A katolikus Toldy Ferencznek e tévedése annál könnyebben érthető, mert ím a nagy protestáns tudós, Bod Péter is csak restelkedve akar az ilyen katolikus tartalmú és beosztású énekeskönyvben protestáns énekgyűjteményre ismerni, midőn a saját felekezetének mintegy mentességére így nyilatkozik (1758-ban) az Irodalomtörténeti Közleményekben leírt, már többször említett régi graduálról: «Láthatjuk ezen énekeskönyvből, hogy a reformáció az éneklésben is lassan-lassan ment elő; mert ennek előtte száz esztendővel meg voltak az istentiszteletben az antiphonák, responsoriák és egyéb czeremoniás szokások, a melyek már most Isten kegyelméből *elhallgattak.*» Különben Bod Péter óta ismét száz sőt még száznál is több esztendő mult el, de még most is sok protestáns ember csak röstelkedve fogja elismerni, hogy a reformáció kezdetén az új istentisztelet nyelvben igen, de tartalomban és beosztásban alig valamicskét különbözött a kárhoztatott régi egyházi szertartásoktól.

Azonban az újabb irodalomtörténeti kutatásnak kötelessége kijelenteni, még ha oly kiváló tekintélynek, mint Toldy Ferencznek dől is meg az állítása, hogy a XVI. században nincsenek magyar katolikus énekgyűjtemények, a mint hogy a költészetnek más terén is az egész századcn át teljes némaságra van kárhoztatva a katolikus múzsa.*

Kardos Albert.

*

* **Nagyfalvi Gergely ismeretlen Carmene.** A magyar irodalom bűvárainak figyelmét egy ismeretlen költőre hívom föl. A XVII. évszázad elején kelt és görög köznyelven Erdélyben írott magyar tárgyú históriai énekekre akadtam, melynek forrásainak kutatása közben a havasalföldi küzdelmekre vonatkozó magyar históriás énekeket is olvasgatva, ezeknek forrá-

* Ez irodalomtörténeti igazságot a magam részéről már érintettem az Egyetemes Philológiai Közölny 1891. évi folyamában, valamint «A magyar szépirodalom története» című munkám 61–62. lapján.

sait: a *Scriptores Rerum Hungaricarum minores* cím alatt ismert gyűjteményben végig lapozgatva, a *Foannes Decius Barovius* (Baronyai Decsi)-féle commentároknak Kovachich által közzétett X. decasában a Báthory Zsigmond által Moldova ellen intézett hadjáratról szóló 3. fejezet végén a következő Notabonet találtam:

Hæc memini, quando gesta sunt; sed omittit *Stephanum Tholdi* et Moysen *Székely*, quorum consilio et virtute res ea præcipue gesta fuit, quod et *carmine* in Transylvania *celebravi*. *Gregorius Nagyfalvi*.

Minthogy az említett görög költemény vonatkozásait, egyező és eltérő felfogását a megfelelő magyar históriás énekekkel párhuzamba kellene állítani, a Jacobinus prózai megemlékezését költői formába öntő és mondhatni nyomról nyomra versben fordító Szöllösi históriás énekén kívül, felette érdekes lesz vala, a határozottan ugyan e korban keletkezett költemény ismerete, melytől *Nagyfalvi Gergely* írt és *készített*, mit a *celebravi* szó igazol. Öneki köszönhette Kovachich a Baronyai Decsi-féle *decas*-t is, melynek hangja tárgyias, nyelve jó és zamatos latin; őszintesége kétségbe vonhatatlan. Ugyanis az ő másolata jutott *Doka Mihály*, pozsony megyei szolgabíró birtokába, kinek szívességéből közölte Kovachich.

Szöllösi művének a Szinan basa hadjárata vonatkozó része Jacobinust nyomon követi. E résznek érdekes párhuzamát találtam meg az említett görög költeményben; de minthogy a moldvai vajdaság érdekében történt erdélyi támadás történetére nézve Baronyai Decsiétől eltérő forrást használhatott *Nagyfalvi Gergely*, úgy történelmi, valamint irodalmi tekintetből érdekes lenne Nagyfalvi költeményét megtalálni. Magam utána jártam a *N. Múzeum* könyvtárában a Lexikon Eruditorum czédulái közt, *Szabó Károly* R. M. K. tára mindkét kötetében az Akadémia könyvtárában, de nyomára nem akadtam. Hátha valamelyik vidéki könyvtárból vagy levéltárból előkerül, mint a hogy a könyvtárláblából napvilágra jutott históriás ének a havasalföldi háborúról. És ha Bocatius János *Hungaris*ában (megjelent Bártfán 1599) található az erdélyi háborúknak szerepelt hősökre vonatkozó egy pár latin költemény: nem lenne fölösleges az e korszakbeli *latin* epikát is egybeállítva, képét megrajzolni annak a költői lendületnek, melyet a török járom lerázása mellett lelkesedő költők idéztek elé.

Ujlag bátor vagyok a magyar irodalom bűvárainak figyelmét az e korbéli epika lappangó hagyatékára fölhívni. Tinódi Sebestyén utáni és Zrínyi Miklós előtti epika termékeinek kutatása még újabb adatok nyomára vezethet.

Hegedűs István.

? = *leírta*
magasról

* Két alapítvány hollandiai egyetemeken tanuló magyarok számára. A *duisburgi* akadémián a mult századokban magyar kiköltözöttek áldozatkészsége honfitársaik számára jótéteményeket alapított (Tholuck: *Das akademische Leben* . . . II. k. 250. l.)

Az *utrechtii* egyetem «Stipendium Bernhardinum»-át egy Bernhard Dániel nevű német születésű, de Németalföld gyaratmaitan megvagyonosodott ember alapította, ki 1761-ben 9000 font sterlinget tett le tizenkét pfaltzi tanuló részére, ezek hiánya esetében pedig ugyanannyi más vidéki német és magyar studensnek, hogy öt-öt évig módjok legyen Utrechtben tanulmányozni. Az eredeti segély 350 frt volt, mely fokozatosan folyvást emelkedik (Sepp: *Stinstra*. II. k. 33. l.).
Zoványi Jenő.

* Magyar stipendiumok külföldi egyetemeken. A külföldi egyetemeken tanuló magyar ifjak számára tett alapítványok lajstromozását legelőbb (1778-ban) Benkő kísérlette meg (*Transsilvania*. II. 305), mihez Marienburg (*Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*. I. 92) és Schwartner (*Statistik des Königreichs Ungern*. 2-te Ausgabe. II. 414., 430.) újabb adalékokkal szolgáltak. Ezek azonban gyöngé kísérletek gróf Kemény Józsefnek «Die Stiftungen des Auslandes für die dort studierende Jugend Ungarns und Siebenbürgens» című értekezéséhez képest, mely 1844-ben a Kurz-féle «*Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens*» I. kötete 90—91. lapjain jelent meg, s e tárgyban méltán nevezhető alapvető tanulmánynak.

Ehhez sorolható, az újabb időben e tárgyban közzétett dolgozatok közül különösen kettő. Az egyik, Szilágyi Ferencz hátrahagyott értekezése: «Erdélyi ifjak iskoláztatása külföldi egyetemeken», — a másik, Szalay Károly három cikke: «Adatok a külföldi egyetemeken magyar ifjak számára tett ösztöndíjak kérdéséhez», melyekben a leydai, a grönigai és a franekerai egyetem magyar stipendiumait ismerteti. Az előbbi a *Protestáns Közlöny*, ez utóbbi a *Sárospataki Lapok* 1884. évfolyamában jelent meg.

Kemény József értekezését kivonatban lenyomatta, s némi megjegyzésekkel ismertette P. Szathmáry Károly a Gyulafehérvár-nagyenyedi *Bethlen-főtanoda történetében* (104—107. l.), mely ismertetését P. Szathmáry ekkép végzi: «ez alapítványokról azonban megjegyzendő, hogy nagyobb részök az igénybe nem vétel, vagy más körülmény miatt, *elévült*». Mi a multban lehetséges volt, vajjon nem történhetik-e meg napjainkban is? Részemről legalább, ismervén ez alapítványok

állítását, úgy vagyok meggyőződve, hogy ha időről időre felhívjuk a figyelmet az alapítványok kérdésére: azzal nem csak tudományos czélt szolgálunk, hanem esetleg gyakorlati érdekkeket is. A stipendiumokra vonatkozó közleményeket mindenkor szívesen fogadom s teszem közzé.

Zoványi úr főntebbi notitiáinak közlése alkalmából, én is előállok hasonló tárgyú két adalékkal. Mind a kettő gyűjteményekben lévő kéziratok eredeti följegyzés, s nincs ugyan alattuk névalírás, mind a mellett mindkettőnek szerzőjét, kezök írása ismerete alapján, bizton meghatározhatom.

Az egyik anonym jegyzetről teljes biztossággal állíthatom, hogy *Borosnyai Lukács Simeon* keze írása. Ez a férfiú a marosvásárhelyi ref. egyháznak volt első «nagypapja» 1767-től 1802-ig, s élte vége felé egyszersmind az erdélyi ref. egyház generális notáriusa. Atyja, Borosnyai Lukács János, erdélyi ref. püspök volt, anyja *svájci* nő (ld. Koncz József: *A marosvásárhelyi ev. ref. collegium ismertetése.* 240. l.), mely körülménynek tudandó be alkalmasint, hogy az egyébként magyar ifjak által aránylag kevésbé látogatott berni akademiára ment. A berni alapítványról szóló itt következő följegyzésében az «időmben» szó, bizonyára az 1750-es évek legvégére, s az 1760-asak elején fennállott viszonyokra vonatkozik.

«A *berni beneficium*-on vagy stipendiumon szokott lenni rend szerint négy magyar tanuló ifjú. Egy debreczeni, kettő pataki, egy pedig erdélyi, két-két esztendeig.

A *beneficium* ezekből állott időmben, mert a mint értettem, azután változott:

1^{mo}. Mikor megérkezett oda valamely ifju, csináltattak számára egy rendbéli szép öltöző köntöst fejn fekete posztóból ugymint felső rockot vagy mentét, ujjas dolmánynyal s két nadrággal, melly is belé került mintegy fl. Rh. 50.

2^{do}. Apró köntösre, papucsra, strümfre adtanak Duc. 4.

3^{tio}. Ugyan akkor legszükségesebb könyvekre fl. Rh. 24.

4^{to}. Ott mulatásának ideje alatt minden hónapra adtanak szállásra, asztalra fl. Rh. 12. melylyel az akkori időben bé is érte.

5^{to}. Végezetre, elmenetelekor uti költségre, vagy a mint némellyek nevezték *palástra* fl. Rh. 60.

Ez, időmben így volt, de a mint fellyebb is megjegyzém, azután változott, mert a köntös helyett is most (t. i. körülbelül az 1770-es évek végén) pénzt adnak, de nem tudom mennyit. Jobb volna azért olyantól menni végére, a ki nem régiben fordult ott meg, mint példának okáért Tiszteletes Szász uram a szentistváni * pap.»

* A marosi ref. egyházmegye ekklézsiája Maros-Tordamegyében.

Borosnyai ezen följegyzése nyilván valamely külföldi akademiákra készülő fiatal ember számára készült. A berni stipendiumról az eddig ismert adatoknál sokkal részletesebb, pontosabb s általán érdekesebb képet nyújt. Eddig Kemény nyomán (I. 85), csak annyit tudtunk arról a magyar alapítványról, hogy «Bernben évenként négy tanuló 144 forintnyi segélyben részesült; mindenikök mindjárt kezdetben a szükséges könyvek és ruhaneműek beszerzésére 94 forintot, végleges elutazásukkor pedig 30 forintot kapott».

Az utrechti akademiáról szól a másik, szintén anonym följegyzés. Szerzője — keze írásáról bizony felismerhetőleg — *Csernátoni Wajda Sámuel*, a philosophia tanára a marosvásárhelyi ref. collegiumban 1785 jun. 3-tól 1803. nov. 12-én bekövetkezett haláláig. Külföldi utazásairól vezetett kézirati naplója szintén birtokomban van, melyből látjuk, hogy 1776. jun. 21-én indult ki Deésről Utrechtbe, s peregrinációját 1778. nov. 7-én fejezte be Udvarhelyt. Az itt következő följegyzés tehát körülbelül 1777-ki állapotokról szól.

«Az utrechti *beneficium* csak liberum és nincsen bizonyos számhoz kötve. Bizonyos summa pénzt angáriánként osztanak el; ha kevesen vagynak háromszáz forintnál is több jó egynek, a veterarium *beneficium* pedig áll negyedfél száz forintból egynek, a mely csak két személyhez vagyron kötve és rend szerént a harmadik esztendőben kapják el, de sokan a másodikban is elérik. A tanítást ingyen adják a professorok a magyar stipendiariusoknak.»

Utrechtben kétféle magyar stipendium volt. Az egyiket Evenvein és Bernardin kisasszonyok alapították, tisztán csak szoros értelemben vett magyarországi származású református diákok javára; a másikat Hollandia rendei alapították Magyar- és erdélyországi református tanulók számára.

A jótéteményesek száma Kemény szerint (I. 86) nem volt megállapítva, az azonban igen, hogy a két legidősb diák külön-külön hatszáz forintot kapjon, s a többi magyar és erdélyi diák arányosan osztozzék a fennmaradó summán. Csernátoni Wajda Sámuel mint erdélyi, kétségkívül a rendi alapítvány *beneficiarius*a volt, jegyzetében azt írja le, még pedig körülményesebben, s a kiosztott összegeket másként adva, mint Kemény József.

Ballagi Aladár.

*

* **Arany János és a Hármas História.** Arany János abban a felköszöntő versében, melyet gyermekifjú korában tanítójához intézett s mely most a «Hátrahagyott iratok» (18. füzet, XVI. l.) között olvasható, a Hármas História hatása alatt állott. Versében leírja Paris ítéletét:

Junó gazdagsággal Parist megbiztatta,
 Egy arany almáért, de el nem kaphatta.
 Minerva tudományt ígér s bölcsességet
 De ezzel sem ére szándékában véget,
 Vénusnak végtére az volt ígéreti
 Hogy a legszebb leányt ölébe ülteti.

Honnét ismerhette a 10—12 éves gyermekifjú ezt a történetet? Hallerből, hol Paris így beszél: «Mercurius így szólt hozzám: Ha Junónak kedvezesz, az gazdag és tekintetes emberek között téged legnagyobbá teszen. Ha Minervának, az mások felett való nagy tudománnyal ékesít fel. Ha Venust ítéled szebbnek, jutalmúl oly szép asszonyt ad neked, a görögök fejedelmei közül ragadván el, kinek másna nincsen egész Görögországban.» Arany nem ragaszkodott a történethez, ebben a rímelés akadályozta. *Dr. l. b.*

Az Athenaeum kézi lexikona. A tudományok encziklopédiája, különös tekintettel Magyarországra. Szakférfiak közreműködésével szerkeszti dr. Acsády Ignác, a M. Tud. Akademia lev. tagja. Számos térképpel és műmelléklettel. Budapest, Athenaeum, 1891. Megjelenik 40 füzetben. Egy-egy füzet ára 40 kr.

E század elején, számos magyar encyclopædia látott napvilágot: Ladvoat tíz kötetes Dictionariuma Mindszenti Sámuel fordításában, Budai Ferencz Polgári Lexicon, a Közhazsnú esmeretek tára (a Conversations-Lexikon szerént) tizenkét kötetben, s végre 1837-ben Dr. Gombos Dánielnek kevésbé ismeretes Pólgári (!) élethez való Lexicon. Ezek elavúltak. Az 1850-ben többek közreműködésével, tudtommal Tóth Lőrincz szerkesztésében megindult Újabbkori ismeretek tára, a «jelenkort» tárgyaló VII. kötetel 1858-ban ért véget. Akkoriban viszonyainkhoz mérten magas színvonalon állott ez a mű; ma már ez is avult, több mint harmincz esztendő peregvén le megjelente óta. Újabb kísérlet volt a Szent-István társulat Encyclopædiája, mely nagy apparátussal, kiváló munkakerőkkel kezdte pályáját, de végtére is nem szolgált egyéb, mint hogy szaporítsa az irodalmi torzszülöttek lajstromát. Mert az egyetlen *A* betű anyagára nézve *épen fele része* a tizenhárom kötetes nagy munkának. György Aladár azon kísérlete, hogy merőben szakférfiakból álló munkatársakkal adjon ki egy Magyar Encyclopædiát, — nem tudott tovább menni a megbeszélés és gyűlésezés stadiumán. A többi encyclopædia

pedig, mint a Heckenasttól 1860-tól 63-ig tíz kötetben kiadott Ismerettár, az említésre is alig méltó Somogyi Ede-féle Magyar Lexikon, az egyébként elég jó, de kisszerű Wekerle-féle Kis Lexikon, — jobbára compilatiók, melyek közönségünk bárminő szerény kívánalmainak sem felelhetnek meg.

Dr. Acsády vállalata tehát idejében jött, s elég bele pillantanunk, hogy az *eredeti* gyűjtés félreismerhetlen jeleit meglássuk benne. Midőn F. A. Brockhaus 1816-ban Lipcsében «Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für die gebildeten Stände» cím alatt megindította azóta számtalan kiadást ért Conversations-lexiconi vállalatát, címlapjára nyomatta, hogy ez «*Original-Ausgabe*», s oda illeszté a Calderonból vett mottót:

Wie sie der Verfasser schrieb,
Nicht wie sie der Diebstahl druckte,
Dessen Müh' ist, dass er richte
Andrer Mühe stets zu Grunde.

A már akkor régi firma, a tapasztalt kiadó jól tudta **miért** emelte ki gyűjteménye eredeti voltát. Németország művelt közönsége már akkor saját tapasztalatából tudhatta, hogy ha ilyfajta munka írója vagy írói nem képesek jobbára eredeti közlemények megírására, ha csak fordítanak vagy ugyanoly nyelvű művekből compilálgatnak: még e másoló munkát is okvetlenül rosszúl végzik. Mire nálunk fő-fő példa a Somogyi-lexikon.

Dr. Acsády Kézi Lexikona nem fordítás, hanem, a meny nyiben ilyenféle műveknél szó lehet róla, minden ízében eredeti, önálló dolgozat, mely nagyobb czikkeknél, az irodalmi forrásokat is megemlíti. Minden tudomány és ismeret a kor színvonalán nyert benne helyet, melyek közül szerintem főleg a jogtudományi rész feldolgozási módszere s tolmácsolása válik ki.

Korunk egyetemes irányához képest, e gyakorlati célokra szánt mű igen természetesen legnagyobb súlyt a nemzeti jellegre fektet. A Magyar Globus áll előtte, azt veszi első sorban tekintetbe. Vagyis kikereste, s eltalálta az archimedesi pontot, melynek alapján legyűrheti az egyetemes szempontból kétségkívül minden tekintetben részletesebb, és kimerítőbb német encyclopædiákat. A mi azokban van, azt in nucleo mind megtaláljuk ebben a kézikönyvben is, de tömördek, minket éppen legközelebről érdeklő tudnivalóért hiába fordulunk Brockhoushoz, hiába Piererhez, hiába Meyerhez, míg itt a legnagyobb valószínűség szerint meglelhetjük.

Ez a Lexikon ugyanis nem csak multunkat tárja föl, hanem fölvesz a közélet bármely ágában szerepet vivő min-

den magyar embert. Csoportosítja közmondásainkat: «pl. az *arany*, az *asszony* közmondásainkban.» Megmagyarázza a népies és régi szólásmódokat sőt az egyes avult kifejezéseket is (aggó-beszéd, aggszó).

Irodalmunk történetéből nem csak az írókat, hanem műveiket is címök szerint, külön jelszó alatt adja (Adorjánok és Jenők, színmű br. Jósika Miklóstól; Ágis tragédiája Bessenyei Györgytől, 1772, Mária Teréziának ajánlva; Alkonyatkor, vígjáték Tóth Lőrincztől). Sőt még tovább megy. Remekíróink közhelylyé lett passusait, mint pl. *Átok* reád magyarok hazája, *Átok* reád te pártos büszke nép! (Vörösmarty Salamonjának kezdő sorai) *Átok* reád viszály hona, Már nem vagyok fiad (Tárkányi Béla Coriolánjának kezdete) stb. szintén külön, kezdőbetűik szerint közli. Ezt én igen jeles gondolatnak tartom, melyet hiába kifogásolnak: jogsultságát úgy vélem nem lehet kétségbe vonni. Minden újabb lexikon fölveszi az idegen szótárak anyagát, megmagyarázza mit tesz: *conticuere omnes, — ars longa vita brevis, — parturiunt montes, — tu l'as voulu, — videant consules.* Ha ez helyén van, igen helyesen járt el Dr. Acsády úr, midőn amaz analogia szerint, nemzeti önérzetünk mai állásának megfelelőleg, lajstromra vette a magyar remekírók közforgalomban lévő mondásait is, szerzőjük, s az illető mű nevével együtt, melyben előfordúlnak.

B. A.

A kassai püspökségi könyvtár codexeinek és incunabulumainak jegyzéke. Összeállította Récsei Viktor panonnhalmi benczés, a római árkádiai akadémia tagja stb. Budapest, Hornyánszky V. könyvnyomdája, 1891. Ára 1 frt. 8-r. VIII + 109 lap.

Kassa városában annyi a könyv, mint kevés más vidéki városunkban. A részint kisebb, részint egészen új könyvekből álló tanintézeti gyűjteményeket, minők az állami főreáliskola, a községi elemi és polgári iskolák, a gépészeti ipar-iskola, a gazdasági tanintézet, a premontréiek főgymnasiumi tanári könyvtára stb. számba se véve, — tudomásom szerint nem kevesebb mint hét nagy könyvtár van ott, melyekben a régi irodalom erősen van képviselve, ú. m. a püspökségi, jogakadémiai, theol. seminariumi, felsőmagyarországi muzeumi, domkos klastromi, és a premontréi kanonokrendi társházi

könyvtár (ez utóbbi a tanári könyvtártól elkülönítve kezelte-
tik). Kassa ezen régies színezetű hat könyvtára körülbelül
50,000 kötetet foglal magában.

A felsorolt hat könyvtár közül a jogakademia gyűjtemé-
nyét «Adalékok a kassai kir. jogakademia könyvtárához»
szerény címe alatt, a *Magyar könyvszemlének* még 1882-ki
évfolyamában alaposan ismertette Dr. Rösler István jogtanár.
Közzétette az illető könyvtár történetét, becsesebb könyvei-
nek jegyzékével együtt. Cikkéből tudjuk, hogy a jogaka-
demia könyvtára eredetileg a felosztatott jezsuita collegium
könyvtárából alakult, s 16,000 kötetével, nagyságra nézve
Kassa második könyvgyűjteménye. Récesei úr jelen művéből
alkalmunk nyílik megismerkedni Kassa legnagyobb, 20,000
kötetre menő bibliothékájával.

A kassai két nagy könyvtár részben közös eredetű.
Mind a kettőnek alapját a kassai székesegyház régi könyv-
tára vetette meg, melynek anyaga — a mint szerzőnk műve
végén említi (94. l.), részint a püspökségi, részint az akade-
miai könyvtárba osztatott be.

A püspökségi könyvtár legrégebb kéziratai közül szerzőnk,
az 1300-tól 1500-ig terjedő időszakból tíznek adja részletes
leírását, melyek, a rájokvezetett jegyzet (iste liber est Con-
ventus Cassoviensis in Hungaria ord. Præd.) szerint, részben
a kassai domonkosok mészáros utczai gazdag konventjének
gazdag könyvtárából valók. E gyűjtemény már az Árpádok
korában virágzott, s XIV., XV. századi kéziratai a gyulafehérvári,
budapesti nemzeti muzeumi, krakkói, bécsi, s a nürnbergi
gyűjteményekben maradtak fenn.

A nürnbergi Germanisches Museum kassai provenientiajú
kéziratairól Rómer Flóris adott először hírt, a *Századok* 1870.
évfolyamában. Majd Csontos János a hely színén kutatva,
1882-ben kideríté, hogy az említett híradásba tévedés csú-
szott be, mert a Germ. Museum illető kéziratai közt csak
kettő kassai. Csontos úr egyúttal kijelentette, hogy a kassai
dömések középkori könyvtárából 35 kéziratot ismer. Récesei
úr három codexnél állapítja ugyan meg, hogy a kassai
domonkosok tulajdonában voltak, de ezek közül csak egy, a
9. számú hártya-codex, került a *középkori* klostroból; mert
a másik kettő, a 10. és 12. számú bélyegén az 1788-as év-
szám olvasható.

Hazai kéziratot, 1550-től 1650-ig, kilenczet ismertet Récesei
úr, melyek kivétel nélkül szepesi kamarai számadások lévén,
a könyvtárba valószínűleg Szuhay István egri püspök révén
jutottak, ki a XVI. század végén a kir. kamara igazgatója is
volt. Ezek közül egy ívrét kézirat hártyakötésében megtalálta
több folytatólagos levelét azon Pázmány Péternek ajánlott

magyar kalendáriumnak, mely 1634-ben Bécsben Gelbhaar Gergelynél jelent meg, s melynek első lapjait néhány évvel ezelőtt Fraknoi Vilmos szintén könyvtáblából áztatta ki. Bővebb ismertetését adta Récsei úr a *Kath. Szemle* 1890-ki évfolyamában.

Az ösnyomtatványok rovatában 134 mű van leírva, és pedig Panzer felfogásához alkalmazkodva, 1536-ig, a végett, hogy látható legyen e könyvtárnak a hitvitázó Luther-irodalomban való gazdagsága. Ez igen helyes. De már kevésbé az, hogy Récsei úr is alkalmazkodik ahhoz a nálunk legújabbban lábrakapott rossz szokáshoz, hogy a Hainnál és Panzernél kimerítő címmel adott műveket is egész terjedelmökben adja.

Ez eljárás kútfejét a bevezetés eme sorai árulják el: «a többiekben (vagyis az incunabulumoknál), a mennyire lehetett, Hellebrandt jegyzékét, melyet az akadémiai könyvtárról írt, követtem». (XI. l.) Részemről megvallom, egyáltalában nem tudom belátni, micsoda komoly célja lehet efféle leírásoknak. A tudósoknak azon kicsiny köre, mely incunabulumok iránt érdeklődik, úgysis hozzájuthat Hain vagy Panzerhez s ennél fogva nagyon elegendő lenne az incunabulumok bibliographiai rövid címe után egyszerűen utalni arra, hogy *Hain*-nál, ennyi szám alatt, vagy *Panzer*-nél, ebben és ebben a kötetben s lapon található az illető mű teljes címe.

Ily rendszer annyival ajánlatosabb, mert ösnyomtatványok szabatos leírása oly nehéz, s oly nagy föladat csak utol is érni abban pl. a kitünő Haint, hogy bízvást mondhatom, ha a szakember Hainra lát hivatkozást monographiában, inkább annál nézi meg a leírást, mint bármely más újabb incunab.

Im előttünk a példa. Hogy' bízhatnánk Récsei úr leírásában, mikor egymást éri benne a sajtóhiba. Az még csak hagyján, hogy az *n* betű szerfölött gyakran van *u*-nak szedve. De mit szóljunk ahhoz, hogy a 35. lapon egymásután két munka van bemutatva akkép, mintha az egyik 1400-ban, a másik meg 1409-ben nyomtatott volna, vagyis mind a kettő a könyvnyomtatás szép mesterségének föltalálása előtt vagy ötven esztendővel került volna ki a sajtó alól!

E szarvas hibák annyival szarvasabbak, mert nem egyszerű arabszám-csere forog szóban, hanem egyik helyt egy *hat*-tagú latin szónak eltorzítása, másik helyt *két* római számjegy kihagyása.

Récseinél ugyanis a Temesvári Pelbárt-féle Sermones Quadragesimales egyik kiadásának éve így van fölvéve (35. l.): «Anno salutis nostre millesimo | *quadringsentesimo* X. die mensis Julij»; míg Hainnál ugyanez, helyesen, ekkép: «Anno salutis nostre millesimo || *quingentesimo* .X. die mensis Julij».

Nem 1400 tehát, — a mi non sens, — hanem 1500 a munka megjelenési éve.

A következő munka, a *Compendium iuris canonici*, Récsei szerint: im | pressum Argentine: anno dni MCCCC | IX.; míg Hain ugyanezt, helyesen, ekkép adja: «im || preffum Argentine: anno dni. MCCCCXC = || IX». Nem 1409. tehát, — a mi non sens, — hanem 1499 a munka megjelenési éve.

Nem lett volna-e egyszerűbb, minden tekintetben szabatosabb, áttekinthetőbb s kevésbé költséges, ha e két munkát így veszi fel a szerző:

Sermones Quadragesimales fratris Pelbarti de Themeswar. Hagen., 1500. *Hain*, 12560.

Compendium iuris canonici. Argent., 1499. *Hain*, 5558.

Ily módon 19, hibákkal teljes sor helyett, classicus munkákra utalás révén, mindössze 3 sorban, pontos címzéseket adhatott volna.

Ha bibliographusaink ösnyomtatványokban a pazar és hiábavaló teljes leírásokat abban hagynák oly műveknél, melyek a két fő coryphæus gyűjteményében leírva: annál több terök jutna a Hain és Panzer előtt ismeretlen, ennél fogva ritkának vehető könyvek minél részletesebb ismertetésére. Ha Récsei úr az ajánlottam rendszert követi, egy tizedrésznyi helyen leírhatta volna az ösnyomtatványokat, s több tere maradt volna azon mindössze két darab XV. századi incunabulum ismertetésére, melyeket Hain nem ismert, s melyek a következők:

Negligentie et defectus in missa contingetes. Végén: Impressum Erfordie Anno dni MCCCCXCIII. 4°, 4 szn lev.

Peniteas cito libellus iste nuncupatur. Végén: ... impressum Colonie p. Henricum Quentell. Anno salut. MCCCCXCIII. quarto ydus iunij. 4-r. 18 lev.

Magyar vonatkozású ösnyomtatványok: Temesvári Pelbarttól *Sermones Quadragesimales*. Hagen., (Hain, 12. 560) és a *Sermones Pomerii de tempore*, szintén hagenai kiadása, 1501. (Panzer, VIII. 66, 4.), valamint a Thurzó püspöknek ajánlott *Missale Wratislaviense*. Krakkó, 1505. (Panzer, VI. 449, 17.)

Szintén a Hungaricák sorába tartozik a Haug-féle *Der hungern Chronica*, mely voltaképp Thüroczi átdolgozása. Haug nevét szerzőnk a szerzők lajstromában (97. l.) hibásan írja Haugen-nak; a könyv címében pedig (66. l.) hibás a kétszer is előforduló *Hausen*, *Hansen* (Hans = János) helyett. Szintén hibás, hogy a könyvet 165 levélre terjedőnek írja, holott a Krónikának már vékonysága is rávezethette volna, hogy a mindvégig helyesen számozott leveleken ép az utolsó van eltévesztve, s 65 helyett 165-tel jelölve. Hiszen ép erre vonatkozólag még szegény Kertbeny elszörnyűködve constatálta

Bibliographiája 111. lapján: «Der Széchenyi-Katalog gibt die Seitenzahlen dieser Ausgabe auf 165 Blatt an!»

Hazai szerzőktől 1551-től 1702-ig mintegy 41 munka van a könyvtárban. E műveknél méltán ismételhetnők az ősnymtatványokra tett megjegyzésünket egész terjedelmében. Olyan hazai bibliographus csak nincs, a ki Szabó Károly nélkül szükölködne, minélfogva ha ennyit ír: «Dialogus Politico-Ecclesiasticus. Bártfa, 1650. Sz. K. I:831.» — ez az egy sor minden hozzáértőnek épen annyit mond, mint a Récsei úr 24 sora ugyanazon könyvről.

A régi magyar könyvekből, Szabó Károly szerint, unica egyetlen egy van a könyvtárnak, t. i. Svmmia Azoknak az Articuloznak kikreveltetekeodesek tamadtak az Augustana Confessione valo tanettek között. Kerezturatt, Manlius, 1598. Sz. K:1. 304.

A 78. lapon szerzőnk Medgyesi Pál *Rabszabadeto Isteni szent Mesterségét* adja, s ezt a megjegyzést teszi: «Utána címlap nélkül: Hatodik Bőjt napi Prædicatio Saros-Pataki Ecclesiaban 1657-ben 17. Oktobris cereblalt tartott. Hatodik Bőjt napi prædicatio. 17—31. 1. Szabó Károlynál e munka I. R. 933. sz. a. van leírva, azonban a második értekezés *eltérőleg*: Külön (sic!) Keresztény (!) cz. alatt fordul elő.»

Erre nézve a gyűjteményemben is meglévő példány alapján azt a felvilágosítást adhatom, hogy a kassai püspökségi könyvtár példányából a Rabszabadetohoz tartozó Külön ülő Keresztyen-nek külön címlapja kiszakadt, mi annyival könynyebben megtörténhetett, mert ez «ridegen álló» címlap s ennélfogva külön volt beragasztva a B és C ív, a 16. és 17. lapok közé. A kassai példány tehát nem valami varians, hanem egy kissé csonka példány.

Hazai szerzőknek nem magyar nyelvű munkája 16 van felsorolva 1517-től 1709-ig. Ezek közül az Oláh Miklós-féle *Catholicæ ac Christianæ religionis præcipua quædam capita*, — közönséges; a többi Szabó Károly is említi, egy kivételével, melyről meg, külföldi nyomtatvány lévén, még nem szólhatott. Ez utóbbi következőleg van felvéve:

Opusculum de laudibus et Vituperio Vini et Aquæ Valentini Cybele, Canonici Eclarum Quinque eclesiensis et Albensis Rdo Dno Georgio Eppo Quinque ecl. ad Dn. Ladislaum Macedoniam (!) Anchidiac (!) Hagenau (!) ex Academia Thomæ Anshelmi mense (?) Anno MDXVII. 4-r. 52 l.

Betűrendes indexek, t. i. szerzők lajstroma, könyvek címjegyzéke és régi tulajdonosok névsora zárja be a sok jó-akarattal, elismerésre méltó buzgalommal, de nagyon is sebtiben összeállított füzetet.

BALLAGI ALADÁR.

A magyar irodalom története. Irta Bodnár Zsigmond, egyetemi magántanár. I. kötet. Budapest, Singer és Wolfner, 1891. 8-r. LIV+510 lap. Ára 4 frt 50 kr.

Szerzőnk, ki az eszményiség világában él, jelen nagy művében minket is elkalauzol abba a körbe, melyben a tünemények nem elszigetelten, hanem átalános eszmék uralma alá rendelve, egy-egy magasabb rendű törvény megnyilatkozása gyanánt tűnnek fel. Munkájában, elejétől végéiglen, nagy eruditióval, sok eredetiséggel, több-kevesebb szerencsével hüvelyezi és rendezzi egybegyűjtött adatait a végett, hogy egész multunk, nemzeti szellemünk egész fejlődésének hű és eleven képét adja.

In magnis et voluisse sat est! A mit az öreg Lesseps más fordulattal így adott vissza: plus le but est loin, plus il faut viser haut. Szerzőnk magasra tör, *eredeti* szempontokkal czéloz az irodalomtörténeti disciplina látkörének tágítására, mi magában véve, ritkaságánál fogva is, oly figyelemreméltó jelenség e szakban, hogy részünkről egyenesen kötelességünknek tartjuk hódolni annak az elvnek, melyet Carlyle «every original man»-re vonatkozólag hirdetett (*Frederick the Great*. Tauchn.-ed. I. p. 8).

Bodnár irodalomtörténete egymást kiegészítő két részből áll. Első az elmélet, melyet az előszóban közöl, második a tulajdonképeni irodalomtörténet, mely ezen első kötetben 1600-ig terjed. Miután a szerző végig ment a nagy gondolkodók idevágó elméletein, a magáét adja elő, mely az eszme mozgató erején alapszik. Az eszme mozgatja az erkölcsi világot és e mozgás rhythmusban történik, a mit egyébként Spencer is hirdet.

A *First Principles*, mire szerzőnk hivatkozik, nincs e perczben kezemnél, de felnyitom az *Introduction*-t s ott látom (p. 338) a spenceri tant: «a gondolatnak szintűgy vannak rángásai, mint a hogy vannak izomrángatódzások». E rhythmicus mozgás egy nagyobb lépést tesz előre, egy kisebbet hátra. Az új eszmét ugyanis visszaszorítja a régi, mely nem egyéb, mint a létező eszmei állapot, a nemzet összes gondolkodás- és érzésmódja, nyelve, művészete, jogi, társadalmi állapotja vagyis más szóval, a *nemzeti eszme*. Midőn ezt a tant Bodnár az emberiség történetére alkalmazza, szerinte oly világosság ömlik el az események folyamán, minőt nem is sejtettünk. Könnyen megtaláljuk az új eszmét, mely az európai nemzeteknél majd mindenütt egyszerre jelentkezik. A magyar nemzet történetében új eszme volt a X. században a katho-

licismus, a XIII-ban a renaissance,* a XVI-ban a protestantizmus, a XVIII-ban az illuminatizmus, a XIX-ben a liberalizmus. Ha már most az új eszmét mint *actió*-t, a nemzeti eszmét mint *reactió*-t fogjuk fel, az actio és reactio tünetei, Bodnár előszava szerint, a következők lesznek:

Actio.

Az új eszme, mely mindig a szabadság magasabb fokával jár.

Idealizmus.

Nemzetek ölekezése.

Az összetartozás érzete.

Philosemitizmus.

Idegen szokások, erkölcsök meghonosítása.

Önzetlen ideális gondolkodás. Az actio szentjei szegényen halnak meg, feláldozzák vagyonukat. Némelyek börtönbe, máglyára kerülnek.

Individualitás.

Nemes önértet.

A mult megvetése.

Az előkelő szellemek mind reformátorok, apostolok, doctrinaierek, rajongók, újítók.

Közvélemény, mely roppant felháborodásra képes.

Ünnepélyes ódai lyra. A két eszme összeütközésénél fenséges. Berzsenyi. Petőfi.

Reactio.

A nemzeti eszme, melybe betör az új; ezt félig visszaszorítja, félig magába olvasztja.

Realizmus.

Nemzetek versengése. Nemzetiségi törekvések. Nemzeti gyűlölködés. Nagy nemzeti háborúk a XVII. században, a XIX. elején és 1855, 1859, 1866, 1870—1, 1878.

Helyi patriotizmus. Osztálykülönbség. Tájnyelv. Keverék nyelv. Nemzeti nyelv keletkezése.

Antisemitizmus.

Idegen nyelvek, szokások gyűlölete.

Önzés, családi érdek, gyakorlati felfogás. Nepotizmus. Sikkasztás. A vezérférfiak jó módban élnek, gazdagodnak.

Testületi szellem.

Servilizmus.

A mult szeretete, tisztelete.

Nemzeti és conservatív politika. Csekély újítás, az új eszme egy részének beolvasztása.

Nyomott hangulat, tompa elégedetlenség. Az alsóbb nép kitörése, pörlázadás.

Dalos, elegicus, középfajú lyra. Hangulatos költemények.

* Olaszországban még az előző század vége felé lép fel a renaissance-ra törő irány; de nálunk Zsigmond koránál előbbre nem tehető.

Czélzatos dráma és epika. Voltaire, Lessing, Eötvös, Vajda Péter, Rabelais, Sztárai Mihály.

Sentimentalismus: Rousseau, Göthe, Eötvös.

Sarcasmus gyűlölettel és megvetéssel. Eles gúnyköltészet.

A verselés új formái. Erdősi, Székely István, Ronsard, classicus és európai formák.

Körmondatos, ünnepélyes, szónoki styl. Eötvös, Kossuth.

Nyelvtűtés: Ronsard, Baif, Rabelais, Kaz. czy.

Keresett, idegen nevek: Malvin, Loránt, Ervin.

Reform.

Idealis szerelem.

A reactio hajnalán néha kitör az új eszme forradalma, melyet elnyom a nemzeti eszme. Napoléon.

A nemzeti eszme azonban az új eszme behatása következtében mindig megújul s így az egyik időszak nemzeti eszméje különbözik a másiktól. Legérdekesebbek azok az idők, melyekben a két eszme összeütközik. Ilyenkor rendkívüli bomlás áll be az emberek jellemében, miként ezt Chateaubriand, Lamennais vagy Széchenyi példája igazolja.

Bodnárnak ezen elmélet szerint kellett volna beosztani a magyar irodalom történetét. Ezt azonban nem tette. Úgy látzik, visszaríadt a nehézségektől, mert alapjában hű maradt Toldy felosztásához.

Igazi dráma és epika. Ballada. Románcz. Dante, Boccaccio, Ariosto, Chaucer, Tasso, Milton, Zrínyi, Arany, Shakespeare, Corneille, Racine, Katona József.

Humor: Cervantes, Lesage, Thackeray, Twain, Mikszáth.

Jóízű tréfás komikum, csúfolódás: Peleskei nótárius.

Nemzeti verselés. Alexandrin. Az új formák egy részének simulása.

Rövid, tételes mondatok. Mindig háziasabb, pongyolább, igénytelenebb styl. Bensőség, melegség.

Orthologia: Mondolat, Nyelvőr.

Népies, egyszerű nevek: Kata, Böske, Mariska. Erzsi, Trézsi stb.

Orthodoxia. A tekintély elve. Aristocratia, clerus befolyása. Mysticismus. Pietismus. Quietismus. Zárdák terjedése; reguláik megszorítása. Port-Royal.

Érzéki szerelem.

Úgynevezett szépirodalmi szalonok nagy befolyása.

Bodnár két célzt tűzött ki munkájában. Kézi könyvet akart adni az irodalomtörténet művelőinek, olvasóinak, különösen a tanároknak, be akarta mutatni a magyar irodalom ismert és ismeretlen munkásait. Ez a szorgalom munkája, melyet a tudósok számára való munkának nevez.

A másik célja az volt, hogy az emberiség haladásának törvényét a magyar irodalomban mutassa be. Ez, szakgatottsága miatt, legalább én szerintem, kedvezőtlen Operations-Basis ugyan, de azért el kell ismernünk, hogy az irodalomnak s az emberiség történelmének olyatén összemérése, minőre külföldön Demogeot adott példát: nem egyszerű új gondolat, minőt akárhány vagy inkább minden jeles írónál találunk, hanem az összes irodalmat átható «forradalom,» mely számtalan, eddig csak divatnak, szokásnak nevezett tünetényt megmagyaráz. Vegyük fel például az orthologia sokat vitatott kérdését. Szerzőnk szerint «a reactio minden különös szót azzal gyanúsít, hogy új, ennek a töve, a másíknak a képzője új, vagy idegen származású. A visszahatás azonban nem képes mindnyájokat kiirtani. Egy részök már beléolvadt a nemzet eszmekörébe, magyar lett tetőtől talpig. A reactio sokszor elég ostoba elméleteket állít fel, hogy keresztül vigye szándékát; de nem lehet! erősebb gyökeret vert az új, mint hogy ki lehetne irtani». E sorokat az orthologok igen zokon vették, s keményen megtámadták, mire Bodnár, kit «elkeseredett neologusnak» neveztek, így védte magát: «A reactio korában, az orthologia napjaiban nincs igazi neologus, hiányzanak az actio eszméjének rajongó vitézei. Ma mind orthologusok vagyunk, azzal a különbséggel, hogy egyikünk tovább megy a neologia háttérbe szorításával, mint a másik. A mit a magyar nyelvről írtunk, azt nyelvünk története és az észmei világról való nézetünk igazolja. Ezt se a neologia, e az orthologia nem diktálta nekünk, hanem a magyar nemzet multja és a nyelv élete.»

E válasz, a mennyiben tényekről szól, kifogásolhatatlan, s Bodnár teoriájának alkalmazhatóságára kedvező fényt vet.

Szerzőnk a bevezető részben az irodalom bölcsészeti fogalmát adja, szól a magyar nép jelleméről, a magyar nemzet eredetéről, ösköltészetéről és vallásáról tudósaink kutatásai nyomán. Ez a «bevezető» (1—41. l.) igen vázlatos, sok helyt felületes, s legkevésbé sikerült része az egész műnek, mely átlag jóval alaposabb, s ellenmondásait leszámítva, többnyire helyes ösvényt követ. Szerzőnk ismeri a különféle pártokat és az európai történelem fölhasználásával mondja ki igen egyenlőtlenül, t. i. legtöbbször óvatosan, de néha — bár meggyőződése, hogy mérséklet nélkül szép styl nem lehet (176. l.) — kegyetlen kiméletlenséggel a maga nézetét. Óvatossága a sok *talán*-ban nyilat-

kozik. Kevés írónál találni annyi *talán-t, valószínűleg, hihetőleg, úgy látszik* s hasonló kifejezéseket, melyeket akkor sem mellőz, midőn saját előadásának alapján bizvást mellőzhetné, mire nézve jó példa a Katalin-legenda tárgyalása. Azon kezdi, hogy «Szilády bámulatós szorgalma és éleslátása *alighanem* megtalálta a Katalin-legenda forrásait»; s ámbár dicséri a bizonyítás szép módját, mégis csak oda lyukad ki, hogy az a nézet «noha nagyon valószínű, még nem egészen bizonyos». Mert ő apodictice csak akkor beszél, ha tagadhat. Ki volt a Katalin-legenda szerzője? — kérdi — s így adja a választ: «Nem tudjuk», bár nyomban ez után előadja, hogy mennyi bizonyosság szól Szilády azon sejtelme mellett, hogy Pelbartus volt a szerző. (76. l.) Ily helyekre való lenne az «alighanem». Szerzőnk azonban egészen ellentéte Toldynak s a vele egyívású, jóval hiszékenyebb íróknak, kiknél a valószínűség könnyen átsapott a bizonyosságba.

Mivel 1300-ig csak mondáink vannak, ezt az időszakot a *mondák korának* nevezi, és mivel a XIV. és XV. században majdnem kivétel nélkül vallásos irodalmunk van, ezt a *vallásos irodalom korának* hívja. Kevésbé tetszetős név, de megjárja. Ebben az időben jellemzi a legendákat, melyekről épen nem rajzol ideális képet, minőt Chateaubriand, Montalembert és mások, hanem realitásra törekszik és a *Margit-legenda* alapján oly kép tárul elének, melyet mind az, a ki szereti az igazságot, nyugodtan olvashat.

Alexandriai szent Katalin legendáját összehasonlítva a XII. század legendáival, azt állítja, hogy nem egyszerű, hiszékeny és mesekedvelő emberek számára készült, hanem műveltebb olvasóknak. A szerző oly vallásvédő olvasmányt akart a hívő és hitetlen népnek adni, mely előtt a tudós hitetlenek is meghajoljanak.

Pannonia megvételét és Csáthi Demetert közel hozza egymáshoz. Ezt az annyiszor vitatott éneket ez utóbbinak tulajdonítja. A mysteriumról szóltában aránytalanul kinyújtja a mysteriumok eredetének elbeszélését, míg másutt nagyon is tartózkodó, és például *Pontianus históriájában* elhallgatja a világ-irodalom idevágó kutatásainak annyiszor ismételt eredményeit.

Mint Brandes, Bodnár is szereti az idézeteket, hogy a kor eszméinek és vitázó modoruknak képét adja. Brandesnek azonban jobb dolga volt. Ő érdekes adomákkal, történeti adatokkal illusztrálhatta alakjait, míg Bodnárnak nem állottak ily történeti adatok rendelkezésére. Hozzájárul még, hogy aprószer iránt nem lévén érzéke, históriai dátumai közt valóban hemzseg nemcsak a sajtó-, hanem egyéb detail-hiba is, a mint ezt Kanyaró Ferencz a *Keresztény Magvető* ez évi két

utolsó füzetében pontról pontra kimutatta. Mind a mellett, pl. a *hitújítás* korában élettől duzzadó képet tud rajzolni egy csomó ismert és ismeretlen reformatorról; Melius Péter, Károli Péter, Sztárai Mihály, Bornemisza Péter, Heltai Gáspár, Dávid Ferencz stb. vonulnak el előttünk, röviden vagy bővebben, de többnyire találóan jellemezve.

De megjelenik előttünk az egész kor, összes erényeivel és bűneivel, megjelenik feneketlen szenvedélyeivel. Ily meg-rázó rajzát azon idők szörnyű küzdelmeinek, sehol, egyetlen magyar egyháztörténelmi munkában sem leljük. Az a közvetlenség, az a tárgyismeret, az a jártasság a szenvedélyek physiologiájában, a tárgy természetének megfelelő szertelen hangon tolmácsolva, — szokatlan jelenség a reformatióról szóló árva irodalmunkban. Eleven vér lüktet e fejezetekben, s részem-ről úgy vélem, effajta actio és reactio körül szerzett tapasztalatok és nem könyvmoly-tanultság vitték szerzőnket teoriájának megalkotására.

Bodnár elméletébe vág az az észrevétele is, hogy a XVI. század közepén csak kétféle elbeszélés volt: bibliai és történelmi, mindkettő czélzatos, melyben nem fordulnak elő regényes szerelmes históriák, hanem a fődolog a hosszú erkölcsi tanítás. Csak a reactió hajnalán jelennek meg a regék, mondák, balladafélék és más érdekes elbeszélések.

A bibliai és szenttörténelmi elbeszélések során ismerteti Nagyfalvi György deákat, ki Bánfi-Hunyadon «Galota székben» 1557-ben írta «*Chain és Abel históriáját.*» Ez alkalmasint egy személy azzal a Nagyfalvi Gergelyvel (Gregorius lehet sajátóhiba Kovachichnál, Georgius helyett), kinek egy elveszett carmenét jelen füzetünkben hozza szóba Hegedüs István.

Erdélyi Máté deákról, *Az szent János Baptistának fejevételéről* való szép ének szerzőjéről kimutatja (411. l.), hogy a versfejek nyomán hibásan csináltak belőle catholicus ének-szerzőt. Catholicus ember nem mondhatta, hogy «tömlöczözik most az Krisztus híveit, mint régen az zsidó prédikátorit», míg a catholicus papoknak jó dolguk van, «csélcsapoknak mostan kenyerek vagyon, miseüvöltőknek kenyerek vagyon.»

Heltairól kideríti (248. l.) hogy *Chronicájában* többnyire Bonfini nyomán halad ugyan, de a szentek csodáit sohasem veszi át, s a hol teheti szívesen sujt egyet a Curián. Könyve végén vigyázatlanul fordít szóról-szóra, pl. Mátyás királyról azt mondja, hogy «véle voltam mindenütt a táborban és szömemmel megláttam, mint tanyította és oktatta őket». Ezt elmondhatta Bonfini, a ki mindenüvé kísérte a királyt; de a száz esztendővel később élt Heltai ajkán ugyanez, — csak gondatlan fordítás.

Érdekesen hozza szóba és oldja meg azt a kérdést, hogy miért írtak a szép históriák énekesei versekben, holott a XV. század végén a próza már nálunk uralkodó volt a legendákban, külföldön pedig szintén prózában írták az elbeszélések nagy részét az előbbi időszakban. Bodnár teoriája ezt ekkép magyarázza: Az új eszme szereti az ünnepélyesebb, a mestersegebb, a szigorúbb formákat. — Ellenben a reakció minél jobban előhalad, annál háziasabb, pongyolább, idővel laposabb lesz. Ezért szereti a reakció a prózát. Ez a magyarázata a XVII. század végén az irodalomban is szereplő keveréknyelvnek, melynek idáig nem tudtuk megfejtését adni.

A *Balassi Menyhárt áruttatásáról* című komédia szerzőségének kérdésére Bodnár azzal felel, hogy oly férfiú írhatta, a ki megunta a vallási villongásokat, a ki nem szerette a protestáns predikátorokat, nem becsülte a katolikus papot, gyűlölte a szenteskedést, még jobban a nagy urak és szolgáik gazságát, felháborodott az emberek aljasságán, kegyetlen önzésén, sötét jellemtelenségén, melynek legmerészebb, leghatalmasabb személyesítője Balassi Menyhárt és társai voltak. A reakció hajnalán szoktak az ily Descartes-féle jellemek szórványosan mutatkozni, előfordulnak azonban mindenkor. Úgy látszik, Bodnár nem látja oly sötétnek az actió korát, mint az actió hősei szokták rajzolni. Például nem szabad a XVI. századot *Balassi Menyhárt*-ból, a XIX-et a *Falu jegyzője*-ből megítélni stb. Mindenesetre sok volt a visszaélés, de még sem oly sötét a kép, mint a minőre festeni szeretik. Mert az actió szentjeinek jutott osztályrészül az a szerep, hogy megtámadják, megrohanják saját korukat és a közel multat.

Salamon és Markalf-ról azt a magyarázatot adja, hogy az effajta művek a reakció idején szoktak készülni, mikor a köznép nagyon elnyomva érzi magát. A kor önzőbb gondolkodása, a tekintély és fegyelem uralma néha annyira nyomja a szegény embert, hogy lázadásban tör ki, vagy most Amerikába vándorol, vagy *Ludas Matyi*-kat, *Salamon és Markalf*-okat olvas s gyönyörködik bennök. Bodnár firtatja a meseírás kérdését is s habár nagyon óvatosan kerülgeti, mégis arra a nézetre hajlik, hogy eredeti meséket, igazi aëtopusi meséket a reakció idején szeretnek írni. Az új eszme rajongó hősei ódái hangulatukban nem szeretik a görög mese higgadt és csendes, tiszta és derült világát. A mese, a példázat, a közmondás rendszeren a csendesebb idők irodalmában vannak otthon. Ezek köznapi és gyakorlati, egészséges és realis morálja nem felel meg az új eszme ideális hőseinek.

Látnivaló, hogy Bodnár a miről csak szól, mindent eddig el nem foglalt álláspontról, az eddigi felfogástól eltérőleg

tüntet föl. Mert a mellett, hogy tanult ember, független szellem is minden ízében. Az idő szerinti körülményeket számba nem vevő, feltétlenül szabad kutatás embere, ki ebből folyólag magasztosítja a kételyt, mint «legnagyobb kincsét a gondolkodónak és legnagyobb tényezőjét a tudománynak». (223. l.) Nagy erélylyel hirdeti meggyőződéséeként, s e könyvében megvalósítani törekszik a régi igazságot, mely szerint, «a hol többféle a nézet és eltérő a magyarázat, ott mindenesetre közelebb állunk az igazsághoz, mint a hol egyetlen uralkodó vélemény vasmarokkal fojt meg minden más opiniót». (117. l.) Mely eszméhez kiegészítőként tapad előfizetési felhívásának ez a passusa: «Csekély műveltségű népeknél minden kérdésről csak egy vélemény uralkodik, míg a fejlődés, haladás országában egy sereg új nézet jelentkezik, melyek újabb haladás tényezői lesznek». (Lásd e folyóirat 146. lapját.)

Bodnár önállósága annyival jogosultabb, mert nem a tények árnyékát ölelgeti, hanem az önmaga által megvizsgált tényeket veszi számba. *Minden egyes művet autopsia alapján ismerteti*, miről nem szükség bizonyosságot tennem; nem szükség előadnom, mennyit dolgoztunk egymás mellett a főváros három nagy közkönyvtárában, mert a munkában feldolgozott, mind eddig jobbadán ismeretlen anyag, minden szakértő előtt menten elárulja az eredeti kutatást. Minden művet, abból vett bő kivonatokkal jellemez, mi különösen hasznossá teszi e művet vidéki irodalomtörténet-tanárokra nézve, kik ennek révén, a helyzetökben hozzáférhetetlen régi irodalmi anyag ismeretéhez juthatnak. De a fővárosban élő szakemberek is sok oly művet lelnek benne, a mihez nehezen férközhetnek, mert itteni könyvtárakban nincsenek meg. Szerzőnk ugyanis vidéki könyvtárak több unicumát hozatta meg, s dolgozta fel nagy könyvtáraink termeiben. Mindenre kiterjedő figyelmét nem kerülte el Ráth György nyug. kuriai tanácselnök unicumokban gazdag könyvtára sem, melynek használhatásáért a tárgyát szerető, s azt kimeríteni igyekvő kutató őszinte, egyszerű szavaival mond köszönetet.

Bodnár stylusa *styl coupé*, mely a «reactió» irányának számos jó tulajdonságával dicsekszik. Numerosus, hangzatos és természetes. Könnyen folyó és rövid, néha nagyon is megnyirbált mondatokban kellemesen tud elbeszélni. Helyenkint, például mikor az actió szentjeiről ír, igazán ódai magaslatra emelkedik.

Azt halljuk, hogy nem sokára német, francia és angol nyelven is megjelenik az előszó. Kívánatos lenne azonban a világirodalmi és történeti példák szaporítása, mert a magyar irodalmi illusztrációkat nem ismeri a külföld. Még kívánatosabb lenne theoriáját, mely még mindenesetre problematicus

értékű, irodalmunkban is alaposan megbeszélni, mielőtt a nagy világgal közölné. Írói körökben a legkülönbözőbb véleményeket hallottuk róla, melyek közt kiválóbbnak tartjuk Dr. Kármán Mórét, ki Bodnár elmélete eszmei kapcsolatára Hegel systémáját fontosabbnak tartja mint a Spencereét. Ebbeli nézeteit igen tanulságos lenne apróra megismernünk.

B. A.

*Ungarische Lyrik von David Haek. Halle a. d. S.
Otto Hendel's Verlag, é. n.*

Haek Dávid, különösen mint epigramm-író, Németországban rövid idő alatt jó nevet szerzett magának. *Wiener Xenien* című munkájában sok szellem nyilvánul, egyes verseselésben. A magyar lyráról szóló ezen kötete nagyrészt saját fordításában mutatja be költőinket s fordításai átlag gördülé keny, ügyes dolgok. A bemutatott költőknél azonban erősen kifogásoljuk a bemutatás arányát, mert semmikép se tartjuk megfelelőnek, hogy míg Bartók Lajos 4 költeménnyel, Kiss József öttel és Greguss Agost is három verssel szerepel, addig Tompa Mihálynak is csak három, Arany Jánosnak pedig csak négy költeménye jelenjék meg mutatvány gyanánt, e közül is kettő: «Magyar Miska» és a népdalai közül a «Kondorosi csárda mellett» kezdetű. Tehát sem az arány, sem a választás nem szerencsés.

A költeményeket értekezés előzi meg, melynek címe «Das magyarische Schriftentum». Ez utóbbi szót a német nyelvőr («Deutscher Sprachwart») hívei a «Litteratur» szó helyett használják, ép úgy mint a «Schriftleitung»-ot «Redaktion», a «Schriftwart»-ot, «Sekretär» stb. helyett.

Mit szóljunk e 29 oldalra terjedő rövid vázlatról, mely összes irodalmunkat ismertetni akarja a halotti beszédnél egészen Báron Jónásig, ki jelenleg működő kiváló *orvos-tudományi* szakíró? Az ilyen vázlatok megírása először a legnagyobb szakértelmet, másodsor a legnagyobb művészetet követeli, mert hisz «in der Beschränkung zeigt sich erst der Meister». Haek Dávid azonban az elsővel ép úgy nem bír, mint a második kellekkel. Hogy néhány példát idézzünk: Pázmányt mindenütt Pázmándynak, Balassa Bálintot Boldizsárnak nevezi, Pesti Gábor helyett csak «Miszer Gábort» ír, legrégebb költőnkül Vásárhelyi András mellett valami «Gregori»-t emleget s a magyar próza kiváló művelője gyanánt a XVII. században Pázmány (illetőleg Pázmándy) mellett, többek közt Károli Gáspárról se tévén említést.

Zrínyivel kapcsolatban (kinek születési éveül — valószínűleg sajtóhibából az 1616. évet mondja) azon meglepő állításra bukkanunk, hogy a «magyar népben, a nemzeti öntudat daczára is, igen kis mértékben van kifejlődve a — történelmi érzék». Ezt csak oly író állíthatja, ki történelmünket nem ösmeri, mert nem lehet föltennünk, hogy szerző a «historischer Sinn» kifejezéssel ne lenne tisztában. Ép oly meglepő lesz az az állítás is, hogy «igen csekély a magyar népballadák száma» holott csak népköltési gyűjteményeink feletti futó szemle után is határozottan gazdagnak kell mondanunk népköltészetünk ez ágát. S hozzá még a szerző a székegy népballadákat szász és oláh befolyások alatt keletkezetteknek állítja.

E kis kitéréssel szerzőnk azt akarja megmagyarázni, hogy Zrínyi époszát kortársai hidegen fogadták. Listi Lászlót így mutatja be: «Georg oder Ladislaus Liszti,» míg Beniczky Péterről kideríti, hogy korán hunyt el. Valóban, — élete 60. évében; ez elég korán van. Csapkés György is mint Csapkés György van bemutatva, Gyöngyösinkről pedig egyebet nem mond, mint azt, hogy «a Murányi Venus, egy barock stílusú középszerű éposz szerzője». Ha megemlíthetjük még, hogy szerzőnk előtt Mikes Kelemen mint «Reiseschriftsteller» szerepel s hogy a XVII. században más drámát nem ösmer mint Felvinczy György «Pluto és Jupiter»-jét, számára tehát egész tanodai dráma-irodalmunk nem létezik, — elso-roltuk furcsaságainak egy részét, melyek kis értekezése I. részében foglaltatnak.

A többi részecske tévedéseinek elsorolása alúl a szives olvasó bizonyára fölment bennünket s a latin közmondás vigasztaló fátyolát borítja Hæk úr irodalomtörténeti «tentamen»-jére: «ut desint vires, tamen est laudanda voluntas». Mert hisz végül megvigasztalja a csüggedőket Hæk úr azzal, hogy a magyar irodalmat fiatalnak és szép reményűnek mondja, mely csak ezentúl adand igazán élvezhető. A «reményteljes ifju» nevében tehát megbocsátjuk Hæk úrnak, a mit mi ellenünk vétkezék.

Az egyes költők elé írt jellemzéseik igen mulatságosak, a mennyiben kevés kivétellel mindnyájan vagy «ziemlich talentvoll» vagy «nicht bedeutend» lyrikusok. Látszik, hogy egyiket sem ösmeri, hanem csak néhány anthológiában megjelent vers után ítél. Az aprószenetek közül Lisznyay Kálmánt és Benedek Aladárt becsüli legtöbbször, lévén az első «einer der begabtesten und beliebtesten Lyriker», míg a másikkal költeményei «bekunden ein bedeutendes Talent». A többről néhány mutatvány: Csukássy József — «ein nicht unbegabter Poet»; Szász Béla — «als Lyriker nicht unbegabt»;

Wohl Janka — «als Dichterin *nicht ganz* unbegabt», Szász Gerő — «einer der sinnigsten der neueren magyarischen Poeten,» Torkos László — «seine Gedichte sind sinnig und sanghaft» (!), Zalár — «als Poet nicht unbegabt», Szelestey — «kann immerhin zu den besseren Dichtern gezählt werden», Lauka Gusztáv — «zählt zu den besseren Lyrikern», stb.

Azt hiszszük, ily módon minden irodalom lyrikusait végig lehet bírálnunk, a nélkül, hogy bármelyikről valamit mondtunk volna. Mert ezekről többet Hæk úr se mond, összesen hozzátesz taláalomra egy évszámot születési év gyanánt s néhol egy másikat halála éve gyanánt. Így Csengey Gusztávot az 1870-es években halatja meg, holott nekem a 80-as években volt kedves tanárom, s ez idő szerint is lelkesen működik mint tanár Eperjesen.

LEHOCZKY EMIL.

Közhasznú idegen szótár a szó-származás és kiejtés megjelölésével. Irta Füredi Ignác képzőtanár. Budapest, Méhner Vilmos, 1891. 233 lap.

Füredi úr az irodalmunkban feltétlenül, kizárólag érvényesülő Nyelvőr-féle iskola feltétlen és kizárólagos híve, ki még ezen idegen szótárában is, könyörtelenül vet keresztet, mondhatni *fleur de lys*-t, hogy megbélyegezze, oly szókra, mint: † iroda (33. 34. és 37. l.), † bibornok (36), † körülmény (43), † jelvény (44), † szembesít (49), † pinczér (88), † mérnök (90), † bohózat (118), † modor (129), † indok (139), † rövidlátás (141), † igény (173), † szigor (192), † rom (194), † titkár (199), † szilárd (204), † nyomda (224), † erény (230) stb.

A szavak e csoportjához sehogy sem illik az a temetői jelvény, mikor nyilvánvaló, hogy mindenik *él* az uri ember szájában, jó része már a köznépnél is. E percben kapok egy népköltési gyűjteményt, melyben a Füredi úrtól háromszor is (a 33., 34. és 47. lapon) kisentenciázott s különben is úri körbe termett «† iroda» bátorodik az egyházaskéri dohányos gányó ajkán új életre kelni:

Ha bemögyök az *iroda* szobába,
Ráborulok törvénszék asztalára.*

Szerzőnk megbélyegzi továbbá az efféle szókat: † fényle (14. l.), † keneny (29), † jóny (30), † hódony (37), † színbű

* Szeged népe. Szeged vidéke népköltése. Gyűjtötte Kálmány Lajos. Szeged, 1891. III. 243.

(39), † tápház (52), † folyany (84), † irla (93), † álan (144), † metesz (120), † cseleny (129), † tűzöl (194), † kovany (202), † rezgély (222), † üdvlelde (231).

Hisz ezek meg hazajáró lelkek, «quæ non sunt» többé. Rég *meghalt* szók, még pedig csecsemő korokban megsemmisült szók, melyeket nem sírkereszt, hanem a feledés sűrű fátyla, a «nulla mentio» illet meg.

Füredi úr keresztje azonban nem életet vagy halált, hanem a mint a «rövidítések magyarázatából» látjuk «†, helytelen szót vagy képzést jelöl».

Tegyük hozzá: akkor a mikor. Iroda helytelen képzésű, de már szerinte helyesen van képezve, nem lévén megkeresztelve: jelleg, jellem (40), jellegzetes (130), rögeszme (84), gennykutacs (85), étművész, ingyencz (88, 92), kunkor (96), hasonszenvi gyógy mód (98), egyén, egyed (106), betűrejtély (124), falragasz (166), arány, arányos (177), elv (174), üdv (195) meg az elnök (172), melyhez oda tesz valami «elülülő» is. Ez utóbbi nem hangutánzó szó, mint a latin ulula, s magyar értelme: huhu vagy kuvik; avagy miként a latin ululatio, mely üvöltés-re fordul a magyarban. Szerzőnk elüljárót ír (172), tehát nála az orthologoktól felelővett elülülő értendő *elülülő* alatt.

Ha még aztán azt látjuk, hogy szerzőnk szerint «† raktár» (61) helytelen képzés, de «közraktár» (74) jó; hogy «† pinczér» (88) egyszer rossz, másszor, mint ugyanoly habitusú «pinczér (130)» jó képzés: nem tudnók hányadán vagyunk a helyesen vagy helytelenül képzett szókkal, ha szerzőnk segítségünkre nem sietne egyetemes rend- és módszerével.

Szerzőnk a Nyelvőr elveihez híven keresztel látja el a nyelvünkbe a német képző megtartásával átvett demolirozóféle igéket, vagy éppen kiveti belőlük a német ízt, s így lesz avancirozából avanceál (23. l.), garantírozából garantál (88. l.), masszírozából massál (131. l.), s még a sakterolból is saktol (195. l.).

E szavakból kivehető elvei is azonban sűrűn megbicsaklanak; egymást éri nála a brüskiroz, emailiroz, fingiroz, hasardiroz, mappiroz, rangiroz, stb. — mindenik kereszt nélkül.

A szók ezen második csoportja egyenesen rávezet bennünket arra, hogy az előttünk fekvő könyvecskében ne keressünk semmiféle rendszert vagy elvet, mert ezek csak akkor-amikor vannak alkalmazva, minélfogva Füredi úr egész munkájának elvtelenség és rendszertelenség a lépten-nyomon nyilvánuló törvénye.

Egy ugyanazon kikezdésben fordul elő «Achilles sarka» és «Akhillesnek a sarka» (3. l.), Byzantinismus és Bizanz (33. l.); egy helyt siphylis (203. l.), más helyt syphilis (213. l.)

egyik lapon *dinastia* (1. l.), a másikon *dynastia* (70. l.), itt *pirenéi* (100. l.), amott *Pyrenéi* (179. l.) félsziget.

Füredi úr művének ez a rendszertelenség adja meg általános színét, mihez, szintén az egész művön végighúzódo ismertetőjelül járul általános ismereteinek fogyatékosága. Szerinte p. o. Humanismus = bizonyos nevelési rendszer (99.); Quatember a latin «*quatuor tempore* (!) szóktól (származik), a. m. négy fizető nap, ú. m. húsvét sat.» (181. l.) Ahány szó annyi tévedés; az évnegyedkezdo ünnepek és a bányamunkás bér meg az adófizetésre kitűzött napok összezavarása. A *quatuor tempore*-féle alakok nem egyszer fordulnak elő, így a 210. lapon e *passus*: «*sub conditio* (!) = föltétel alatt.» A latin, francia, angol stb. orthographia elleni vétségek pedig valósággal ellepik a Füredi úr könyvét.

Füredi úrról szólunk, holott e mű bizonyos belső jelek után ítélve, nem a Füredi úré, hanem jószerint csak Füredi úr fordítása. Módszertani szempontból érdekesnek tartjuk feltüntetni, mikép lehet megállapítani, hogy valamely munka fordítás, még pedig németből való fordítás, a nélkül hogy kezünknel lenne az eredeti. Nem bíbelődünk holmi apróságokkal. Nem sok ügyet vetünk arra, hogy szerzünk az angol *ale* magyar kiejtését ehl-nek, a francia *billet*-t bijeh-nek, *blanc*-t blang-nak írja, vagyis mindeniket német orthographiával; hogy kazikáról beszél (117), melyben a német «*z*» áll a magyar «*c*» helyett.

Nem, — efféle jelek alapján a németből fordítás bélyegét nem ütjük rá egy eredetinek jelentkező munkára. Azok az ismérvek, melyek minket erre a tudatra vezettek, sokkal hosszabb lélegzetű tárgyalást kívánnak; mert nem egyszerű fordításról, hanem combinativ fordításról, Leiter Jakab et Comp.-ról lesz szó. A *fordító* mint *ferdítő* árulta el a mit el akart takarni, mely szerencsétlenséget az olasz irodalom a magyarhoz hasonlóan fejez ki a *traduttore* és *traditore*-féle szójátékkal.

Füredi úr jelen műve ekkép kezdődik: «*A*», pénzeken az első pénzverő helyet jelöli; nálunk p. Körmöczbányát.»

Mindenben a mi politicum, szerzünk még járatlanabb mint a linguisticában. Nála: «*hurra!* orosz és angol bátorító hárczi kiáltás» (99. l.), holott honvédeink is azon lelkesülnek; a «*Viribus unitis*, egyesült erővel, *felsőleges királyunk* jelszava» (229. l.), bár egy «képzőtanár», kinek műveit a közoktatási tanács dédelgeti, tudhatná, hogy a *Viribus unitis* a *felsőleges császár* jelszava, míg a mi királyunké: «Bizalmam az ősi erényben».

Ily politikai műveltségű írónak, — a pénzverdére térve vissza, — nem imputálhatjuk, hogy ismerné az országos törvényt, melyben ki van mondva: «Mindennemű pénzen meg-

jelöltetik a pénzverde, honnan kikerült, még pedig *KB. jelenti Kőrmöczbányát, a GyF, Gyula-Fehérvárt.* (1868: 7. t. cz. 9. §.) Hanem hogy egy vörös krajczár ne fordúlt volna meg kezén, azt ép úgy nem tehetjük föl róla, mint a mily bizonyosak vagyunk abban, hogy egyet sem nézett meg jól. Másképp okvetlen meglátja a magyar krajczár évszám alatti szérűjén a törvény-megállapította «KB» jegyet, Kőrmöczbánya kezdőbetűit.

Tévedésének okát is látjuk. Ballagi Mór Magyar-német szótára legelején e passust találta:

«*A*, bedeutet auf *alten* österreichischen Münzen den Prägeort: Wien, auf französischen: Paris, auf preussischen: Berlin». Ez teljesen szabatos tétel, melyben még az is ki van emelve, hogy csak *régi* osztrák pénzek jelenté az *A* betű Bécsset, mint pénzverő-helyet. Ma már, mióta a prágai, milánói, velencei stb. pénzverdék megszüntetvén, egyedül a bécsi maradt meg Ausztriában, ottani pénzek igen helyesen fölöslegesnek tartják kitenni, hogy hol verték, mikor az államnak mindössze egy pénzverdéje van. Nálunk, míg a Gesammtreichban voltunk pénzügyileg, *B* volt a kőrmöczi pénzverde jele; a magyar kormány 1872-ben megszüntette ugyan a gyulafehérvári pénzverdét, de azért a «K. B.» jelet — a fön-
tebbi analogia szerint egészen fölöslegesen, voltaképp azonban alkotmányos törvénytszetelettel, — most is megtartja egyetlen pénzverdéje veretein.

Már most mi vezette félre Füredi urat? Nyilván német forrásműve, melyet magyarizálni óhajtván, Ballagi szótárának magyar-német felében az előbbi meghatározást, német-magyar részében meg csak ennyit lelvén «*W* (mint pénzverés helye) a birodalmi fővárost jelenti, pl. franciaországi pénzen Párist», — úgy combinált, hogy mivel Budapesten nincs pénzverő, a kőrmöczi meg olyan híres, hogy ő is tud róla: *A* nem jelenthet mást mint Kőrmöczbányát. Addig persze nem emelkedhetett fel, hogy a vereteken az alphabeticus rendszer a centralizált államok ismertetőjele, melyben a városok nem Istenadta nevük kezdőbetűi, hanem rangjuk szerint vannak betűsorba állítva, hogy így is kifejezésre jusson a fő- és székváros, a birodalom szívének előszere minden egyéb hely fölött.

Miként az *A* viszonylik Kőrmöczbányához: úgy viszonylik szerzőnk Walpurgis-éje a Gellért hegyhez. «*Walpurgis-éj*, — úgymond — május elsejét megelőző éjjel; ekkor gyűlnek össze a boszorkányok a Gellért-hegyen». (232. l.)

E cikk nem lehet más mint németből fordítás. A német boszorkányok diabolica consultatióikat a Blocksbergen tartották. A mi Szentgellért-hegyünk régi német neve Blocksberg lévén, e névrokonság révén kerülnek a mi boszorkányaink

is a Gellérthegyre. A boszorkány-perekből kivehető néphiedelem szerint azonban legtöbbször más helyt jönnek össze. A Peleskei Nótárius Toty Dorkója is — szerencsés leleménnyel — nem a Gellérthegyen, hanem az ecsedi pusztavárban, kígyók-békák közt járja a boszorkány-tánczot.*

Mind a mellett a boszorkányoknak a Gelléltre küldése, mivelhogy Dugonicsnál s perekben is előfordul,** még megállhat.

De már az, hogy épen a Walpurgis-éjen tánczoltak volna ott: egészen német forrásra vall. Prætorius 1668-ban külön dissertatiót adott ki a boszorkányok blocksbergi összejöveteléről: «Blockes Berges Verrichtung oder geographische Bericht von dem alt berühmten Blockes Berge in gleichem von der Hexenfahrt und Zaubersabbathe, so auf solchen Berge die Unholden aus ganz *Deutschland* jährlich den 1. Mai anstellen sollen» cím alatt.

Ez a Walpurgis-Nacht, melynek évadján azonban, a kezemen megfordult boszorkányperek, valamint a régi irodalomból vett jegyzeteim szerint, *hazai* boszorkányaink *sohasem* jöttek össze; még az emlékeinkben említett legközelebbi napot, Szent-György éjszakáját is (április 24.), majd egy hét választja el a Walpurgis-éjtől. Miből — Füredi úrra nézve — az következik, hogy szóbanforgó commentárját kétségtelenül németből fordította.

Szerzőnknek németből való meggondolatlan ferdítésére, meg egyébre nézve is! — korona-tanú műve 44. lapjának két tétele:

1. «*Cohorta*, (latin) a. m. csapat (a legió tizedrésze)».

Hogy lett a *cohors*ből *cohorta*? Nagyon egyszerűen. Szerzőnk Heysében, Freundban, vagy másutt erre a pontra bukant: «Die *Cohorte*, (lat.) eine römische Kriegerschaar, der 10. Theil einer Legion». *Cohorte* előtt pedig a nőnemű *die articulust* látván, latinban is megadta neki a nőnemű végzetet, mely combinációnak *Cohorta* lett a természetes eredménye.

* Eddig pemetére ült, mint képzelt lóra,
Mint maga asszonya, ült most szénvonóra.
Eztet ugratta ő mind télbe mind nyárba,
Ezen nyargalt mindég az *ecsedi várba*.
Itten társaival leginkább vigadott,
Kígyók békák között, nagy bálokat adott.

Gvadányi: A falusi nótáriusnak elmékedései, stb. Pozsony, 1796. 143. l.

** Kazinczy, egy névtelenül kiadott füzetkéjében (*Vitkovits Mihály bardtomhoz*. Széphalom, 1811. 11. lap.) Olympussá avatta a Gellértet:

•Az Istenek nagy gyűlést hirdetének
A *Szengellér hegyén*, s Árpád királyunk
A nemzet iróját mind bémutatta. •

Ugyanazon a lapon, öt sorral alább a cohorta szakasz-
tott mására akadunk.

2. «*Cölibatum*, nőtlenség (kath. papoké)».

Ennek az a magyarázata, hogy szerzőnk német forrásában
nem levélv egyebet mint: «*Das Coelibat*» stb. — a szó végét
a maga feje szerint latinizálta, szokásos combinatív módszeré-
vel: ha *Coelibat* (legalább a németben) semleges nemű, latinúl
nem lehet más mint *coelibatum*. Így lett a *caelibatusból* (a. m.
nőtlenség) *cölibatum*.

És ez a munka, melynek lapjai közt ennyi tudatlanság
lapul meg, irodalmi közviszonyaink nem csekély compromit-
tálására, — *a lehető legjobb auspiciumok közt* megy a nagy
közönség közé. Hadd mondjuk el miért?

— Miként az úgynevezett «*Schmutz-Concurrenz*» az ipar
terén: úgy bizonyos pénzügyi tekintetek túltengése az iroda-
lom nem egy dűlőjén is időről-időre lehetetlenné teszi a jóra-
való termelést. Élelmes kiadók olcsó munkaerőkre vadászva,
a közönség tájékozatlanságára s az irodalmi kritika hiányára
számítva, gyárilag készült Somogyi-féle Magyar Lexikonok-
kal, Füredi-féle szótárakkal árasztják el a piacot, minek az
a káros hatása mutatkozik, hogy jó ideig senki sem mer
vállalkozni ismerettár vagy idegen-szótár kiadására, mert hisz
a közönséget házaló-kalmárok ellátták már afféle művekkel.

Világszerte észlelhető jelenség ez úgy a közgazdaság,
mint az irodalom mezején. De az már kevésbé egyetemes
jellegű tünet, hogy ily konyhán költ, nyilvánvalóan érték-
telen műveket, központi, országos hatóságok kitüntető aján-
lata vezessen a közönség elé. Füredi úr szótárai e catego-
riába tartoznak juxta praefationem hujus operis, melynek élén
e kuriózus szavakat olvassuk: «A szíves fogadás, melyben
magyar-német és német-magyar Szótáraitam a sajtó, a nagy
közönség s a Nagyméltóságú közoktatásügyi ministerium annak
idején részesítették, arra buzdított, hogy a magyar olvasó-
közönség használatára Idegen szótárt is írjak». A Nagyméltó-
ságú közoktatásügyi ministerium említésénél Füredi úr —
kinek ilyen fajta nyilatkozataiban nem szabad kételkednünk —
csillag alatt ezt a valóban följegyzésre méltó megjegyzést
teszi: «Magyar-német szótáram ugyanis az *egyedüli szótár*,
melyet az *orsz. közoktatási tanács* valamennyi közép-, keres-
kedelmi, ipar-, polgári s másnemű iskolák számára segéd-
könyvül *általánosan* engedélyezett».

BALLAGI ALADÁR.

* **Még egy szó Horváth Ádámról.** Azon bírálat ellen, mely «Horváth Ádám életrajza» című tanulmányomat vizsgálja e folyóirat 3-ik füzetében, — könnyű a védekezés, mert arra a tények egyszerű jelzésével is megfelelhettünk.

Amaz ismertetés első kifogása az, hogy ítéleteimben ellenmondásokra találhatni s hogy Horváth Ádám életének úgyszólván csak külső történetét adom? De van-e az egész bírálatban csak egy hely is, a mely jelezné, hogy valamelyik állításommal ellentétbe kerültem volna, vagy azt, hogy Horváth lelki fejlődése — a családi élet viszonyain kívül — azon határig, a meddig a felkutatott adatok engedik, nem eléggé világos. Úgy látszik, bírálóm Horváth házas életének rajzára érti azt az ítéletet, melyet aztán általánosítva az egész életrajzra ki szeretne terjeszteni. Pedig dolgozatom azon helyei, a melyek Horváth otthonáról szólnak, mindenütt hangsúlyozzák, hogy költőnk életében legkivált ennél a mozzanatnál szorul a monographus combinatióra. Horváth háromszor nősült. Első nejétől elválik 1793-ban s négy hónappal az elválásra ismét megházasodott. Második nejével szintén kevés ideig élt jó viszonyban, de ettől — szégyelvén a másodszeri válást — csak a toro et mensa szakadt el 1808-ban; második neje 1818 jun. 18-án meghalt s a sír szélén járó Horváth Ádám már aug. 12-én újra esküszik Kazinczy Klárával. Én azonban e sajátos életviszonyt egy combinatióval magyarázom. Horváth még nem volt több huszonkét és fél évesnél első nősülése idejében; egyik verse azt sejteti, hogy e lépésre meggondolatlanul adta magát, aztán hasztalan sovárgott a családapá örömeire s e közben tilos viszonyba lép egy ref. lelkész nejével.

Számos költeménye bizonyítja, hogy volt szóhajtó is — talán több is, — a ki költőnk nejében a féltékenység mérgét elhintette. Megtörtént 1793-ban az elválás s reá gyorsan a második nősülés. S mivel a két tény nagyon közel esett egymáshoz, azt sejttem, hogy H. az új házasságot tekintette mentő eszköznek, a mely az előbb jelzett tilos viszonyból kiragadja. De második nősülése szintén nem hozta meg azt a családi örömet, a melyet az elsőben is hiában keresett s lehet, hogy a magyar-székelyi ref. predikátor nejétől már több évvel a második kötés után nyerte azt az álhírt, hogy Horváth az elválás és második nősülés között egy leányka apja lett: a Kazinczy Kláráé. Volt tehát egy körülmény, mely a sovár családapát a viszonyok kényszerével hajtotta oda, a honnan menekülni kívánt. Nincs sehol egy szó adat is arra, hogy költőnk, ezt az őt megtévesztő hírt második nősülése előtt kapta volna s így ő feltevésem szerint saját hibáján kívül oly helyzetbe került, a melyben a családapá

érzésének feláldozta a hitestárs fogadalmát. Később Horváth a Klára anyjától megtudta, hogy a leányról nincs helyes értesülése s ekkor költőnk csupán azért, hogy annál «bátor-ságosabbá» tegye Klárát vagyonában, újra megházasodott. Birálóm jónak látta az itt közlötteleket egyszerűen mellőzni; pedig talán e hypothesisist kellett volna megdönteni, vagy módosítani s még akkor sem lehet joga ahhoz a feltevéshez, hogy rajtam is múlik a homály el nem oszlatása, a mely H. házasságát takarja.

Második kifogása bírálómnak az, hogy háromszor-négyszer is belefogok a házasság történetébe elmondásába. Szá-lítsuk le e számot kétszerre. Mert tanulmányom életrajzi részé-ben két helyt foglalkozom e themával. Horváth költészetének jellemzésénél pedig tisztán egy idézet megértéséhez — és nem a kérdéses viszony fejtegetéséhez — közlök egy mozzanatot családi életéből. S e tény jól megvilágítja recensensem eljá-rását az adatok elsorolásánál. Téves ugyanis amaz állítása is, hogy a Kazinczyhoz való viszonyt csak egyoldalúan, a Horváth levelei alapján ismertetem. Művemnek a 39. meg 103. oldalán, a lap alján levő jegyzet egyenest a Kazinczy leveleire hivatkozik.

A harmadik kifogás szerint Horváth Ádám költészetét helytelen szempontból ítélt meg, mert elmulasztottam ki-mutatni a kapcsolatot, a mely a H. és a Gyöngyösi költészet-e között van. Én H. költészetének elemzésénél kerestem azon vonásokat, a melyek állandó elemekül tűnnek fel. Jeleztem verseinek könnyed technikáját, az ókori költészet hatását, a vallásos és bölcselkedő elemet, költészetének lyrai részleteit, azután szóltam eposairól, a melyek nem a compositio jeles-sége folytán illenek bele a körvonalozott keretbe, hanem a Hunniás egy pár szép lyrai helyével, eleven leírásaival, a Rudolphias pedig hibátlan formájával; legvégül pedig szól-tam a Horváth költeményeiben található népies motivumokról. Gyöngyösivel rokon vonásairól így nyilatkozom művem 159. lapján: Az «Arany itéletét Gyöngyösiről ide is alkalmazhat-juk. Gyöngyösi, tárgyának kisebb értékű csoportosításán felül nem tudott emelkedni. Így látjuk Horváthnál is.» S ez állításomat példákkal igazolom a Hunniásból. Továbbá: «De van még egyéb közös bélyeg is a *kettő* költészetén: a mytho-logiai alakok, vagy allegoricus personificatiók szerepeltetése». Gyöngyösi írói sajátosságai e két idézetben jelzettekén kívül, eleven leírásaiban, a lyrai részletekben, meg amaz okoskodva rhetorizáló kitérésekben nyilvánúlnak, a melyek az elbeszélés menetét mindegyre megakasztják. S én nem e vonásokat állítom össze a Hunniásból? Csakhogy a Hunniásban talál-ható lyrai helyek és eleven leírások szerintem a Gyöngyösi

hatásától menten, egyenest a Horváth írói egyéniségében gyökereznek.

S ép ily tévedés Lázár úrnak azon állítása is, hogy a leoninus versekkel fellépő Horváth a Kazinczy hatása alatt szokott le ez ízetlenségről. Mert már a Holmi II-ben is, a mely az első levélváltás idején majdnem egészen készen volt, csak egy ilyen formájú vers van, egy tréfás alkalmiság.

E kifogások megdöntése után, lássuk az apró köztöködések. Lázár úr idéz H. egyik költeményéből két sort s csodálkozik rajta, hogy azok szerintem népiesek. A tény pedig ez: tanulmányom egy idézettel záródik s szerintem e citatum is bizonyítja, hogy Horváth szerencsésen utánozta a népköltészetet. Lázár úrnak pedig tetszett ez idézetből az első hat sort elhallgatni. Én azonban újból közzé teszem az egészet:

Ne menj el, mégegyszer fedezd be szememet
Nyugtass édes álom tovább is engemet.
Szembek a te szádnak édes szerelmei
Mint a fűvön játszó gyöngyharmat szemei.
Szép a te öledben gyöngén rengettetni
S búját elfelejtve a búsnak nevetni.
Tudom mikor Bacchus ágyat tőled kére s
Tudom semmit sem ér nálad nélkül Céres.

Most már csak az a kérdés, hogy vajjon én azt a két sort tartom-e népiesnek, vagy pedig ama két sor daczára is van-e népies színe ennek a kis költeménynek? A bíráló utója jelzi, hogy adós maradtam egy datummal, a mely bizonyítná Horváth szerzőségét a Kölcsey ellen írott költeménynél. Én nagyobb pontossággal fogom bírálóm tudványát kielégíteni, mint a melyet tanúsított velem szemben az adat- és idézet-közlésnél. Van az Akadémia tulajdonában a Horváth reliquiák között, két nagy negyedretű kötet. Jó részt jelentéktelen versek gyűjteménye ez, az úgynevezett Göcseji Helikon kísérletei. A kötetek tartalomjegyzéke jelzi a szerzőket is s a fennebb említett versnél rátalálhatni a Horváth Ádám nevére. Végül azt mondja Lázár úr, hogy Horváthnak legnagyobb érdeme — s én meg sem említem! — régi költeményeinknek gyűjtése. Ha meggondoljuk, hogy irodalomtörténeti kézikönyveink, s a Bartalus Orpheusa — a melyből pedig többször idéztem — szintén megemlítik Horváthnak e tárgy körüli működését: talán csak én sem hagyom figyelmen kívül s könyvemnek 114—15. lapjain a róla szóló említés meg is található.

Hogy én nem ezt tartom Horváth Ádám legnagyobb érdemének, ez tiszta egyéni felfogás dolga, melyet akár helyeselni, akár gáncsolni, meddő foglalkozás.

Dr. GARDA SAMU.

A HARDERWIJKI EGYETEM MAGYAR- ORSZÁGI HALLGATÓI.

Az 1648-ban megnyílt s e század elején 1818-ban megszűnt harderwijki egyetem összes iratai jelenleg az arnhemi levéltárban őriztetnek, hol 1889 tavaszán személyesen másoltam le az eredeti anyakönyvekből az alábbi adatok azon, nagyobb részét, mely a hallgatók és a tudorrá promoteáltak névsorát képezi. Ha időm engedte volna, az egyetem fenmaradt okmányai közt bizonyára még sok, minket érdeklőt talállok vala, így azonban meg kellett elégednem azokkal a feljegyzésekkel, melyeket Baumannak az egyetem történetét tárgyaló «Geldersche hoogeschool» című, jeles munkája reánk vonatkozólag magában foglal. Az ifjak névsora a következő:

- 1648 szept. 29. Michæl Tophæus Hungarus. Sacr. Th. St. —
Okt. 26. Colomannus Justus Hungarus. Sacr. Th. St.
1649 márcz. 18. Petrus Bacca Satmari Hungarus. Th. Stud.
1651 ápr. 3. Johannes Apatzai Transsylvanus. Th. St.
1661 nov. 1. Franciscus Szaki Ungarus. SS. Theol. candidatus.
1662 márcz. 9. Andreas Ternyei Ungarus. SS. Theol. Candidatus et minister.
1667 nov. 8. Franciscus Sakius Samaria Ungarus, theologiæ candidatus.
1685 jun. 22. Thomas Dentulini, Drithoma-Hungarus, Candid. Medicinæ.
1689 okt. 8. Lucas Sculer, Corona-Transylvanus, medic. Candidatus.
1701 jul. 18. Michael Aloysius Sinapius Scalicio-Hungarus Med. Cand.
1711 máj. 21. Johannes Georgius Vette Cibinio-Transylvan. Med. Cand.
1728 szept. 6. (gratis) Samuel Veszpremi Debrecino Hungarus S. S. Th. Stud. (1729. májusban «de usu ignis Sabbathis interdicto» tartott értekezések közül a IV.-et védte Ens Péter elnöklete alatt. L. Sepp Keresztély: Johann Stinstra. I. 70.)
1729 szept. 10. Stephanus Setze Debrecino Hungarus. Theol. Stud. — Samuel Veszpremi Debrecino Hungarus. Theolog. Stud.
1738 okt. 6. Michael Jantsó. Transylvano-Hungarus. Theol. Stud. — Johannes Pelsötzi. Transylvano-Hungarus. Theol. Stud.
1740 okt. 15. Samuel Imreh, Épfalva-Hungarus. Th. St. — Stephanus Scabó, Medio-montensis Hungar. Th. St.

1742 szept. 10. Stephanus Herepei Hungarus. Theol. Stud. —
Stephanus Dési Hungarus. Theol. Stud.

1744 szept. 29. Samuel M. Wasarhelyi Hungarus S. S. Th.
Stud. — Ladislaus Henter Transilvano-Siculus S. S. Th. Stud.

1746 szept. 18. Stephanus Tooldie Transylvan. Hungarus. Theol.
Stud. — Szept. 19. Stephanus Cowasnay Transylv. Hungarus.
Theol. Stud.

1748 okt. 29. Johannes Sz. Bibatzfalvi Hungarus. Theol. Stud. —
Andreas Wisolli Hungarus Theol. Stud.

1750 szept. 7. Samuel Nagy Hungarus. Theol. Stud.

1753 febr. 28. Joannes N. Ury Kőrösino Hungarus. Philos.
Candid. — Máj. 29. Paulus Gyongyossi a Petteni Nobilis Hungarus.
medicinæ candidatus.

1755 jun. 18. Johannes Vry Korosino Hungarus. Philos. Doctor.
Theol. Candidatus.

1757 aug. 7. Adamus Ballogh Matolts. Hungarus. S. S. Theol. St.

1762. Alexander Salonthay de Salontha Nobilis Hungarus. Jur.
Candid.

1768 aug. 28. Petrus Hermannus D'Arlandy, ex Sœnvekaszy (!)
Hungarus. Medic. Stud.

1769 ápr. 7. Josephus Batori, Rosnavia-Hungar. S. S. Theol.
Stud. — Jun. 23. Stephanus Batai (Bertzi); Tata-Hungarus V. D.
M. S. S. Th. Stud.

1774 decz. 19. Stephanus Soos, Transylvan. Claudiopolitanus.
Theol. Stud.

1790 ápr. 17. Paulus Szalai, Nagy-Körös. Hungarus. S. S. Theol.
Studios.

Ezek közül doctorrá promoveáltattak :

1667 decz. 12. *Franciscus Sakius*, Pannonia-Ungarus, Dispu-
tans publice de Melchizedeco, privatim in concl. Acad. apertis januis,
gratis est promotus SS. Theologiæ Doctor, promotore Samuele
Diestio.

1685 jun. 22. *Thomas Dentulini*, Drithoma Hungarus, per uni-
versam medicinam examinatus, explicuit Hippoc. aphor. 5. Sect. 5.
et paralysin. Disputavit de refrigeratione extremorum. Promotor van
Thiel, assessores Meier, Gessler, Thiel.

1688 aug. 11. *Daniel Hestert*, Betulensis, Transylvanus, exa-
minatus per totam medicinam exposuit Hipp. Aph. 15. Sect. 1. et
de variis morborum casibus disseruit. Disput. habuit de Jetero, pro-
motor van Thiel, assessor Thiel.

1689 okt. 10. *Lucas Sexler* (!) Corona-Transylvanus. Examinatus
per totam medicinam Aphoris. Hippoc. 7. Sect. 5. et naturam chlo-

rosis resolvit, et disput. de Febris ventilavit, promotor Engelbert Edingh med. Doct. ad hunc actum vocatus assessor Joh. Meier.

1711 máj. 11. *Johannes Georgius Vette* Cibinio Transylvanus med. doct. examinatus per totam medicinam exposuit Cat. de Schizzo Lienis et aphor. LXVIII. Sect. V-tæ et aphor. LIV. Sect. VII-tæ Hipp. habuitque disput. Med. de Catameniis. Promot. Westenbergio Med. Assessor. Meier van Houten.

1753 márcz. 16. *Johannes N. Ury*, Kőrösino Hungarus in Philosophia examinatus resolvit Euclidis Prop. 34. Elem. 1. et theses 1. An datur attractio 2. an mens semper cogitat? — Supra nominatis tribus (ennek és két nem magyar ifjúnak, kik szintén az nap vizsgáztak) præstantissimis et eruditionis omnigenae laude florentibus viris juvenibus præsentate toto Senatu, excepto Schrodero data est licentia adipiscendi A. L. Magisterium et grad. Doctoratus in Philosophia.

1753 jun. 1. *Paulus Gyöngyössi a Petteny*, Cassovia Hungarus, in Medicina examinatus, casum habuit de Cachexia, explicuit et defendit aphorismos Hippocratis 52. et 53. Sect. 5. Licentia ipsi data est publica disputatione habita grad. adipiscendi medicinæ Doctoris a D. de Gorter, præsentibus plerisque Professoribus. — Jun. 4. *Paulus Gyöngyössi a Petteny*, Cassovia Hungarus publice pro gradu in Medicina doctorali disputavit de Empiricis Remediis et promotus est post præviam oratiunculam a Davide de Gorter, præsentibus omnibus.

1755 jun. 25. *Johannes Vri* Kőrösino Hungarus. Phil. Doctor per universam Theologiam examinatus explicuit Psalm. 2. 7. et Rom. 5. 1. Licentiam adeptus est publice pro Gradu disputandi Promotore constituto T. Scheltinga, præsentibus omnibus reliquis Professoribus, excepto Cremero. — Jun. 28. *Johannes Vri* Kőrösino Hungarus. Phil. Doctor publice pro gradu Doctoratus in S. S. Theologia disputavit, habita Dissertatione inaugurali de Rege feliciter regnante שורל. Promotus est publice et præmisso Sermone a Th. Scheltinga, omni Senatu præsentate.

1762 okt. 5. *Alexander Solonthay de Salontha* Nobilis Hungarus, Juris Candidatus disputavit de Rege Romanorum juxta auream Bullam vivo imperatore indistincte non eligendo. Exposuit L. XXVIII. Pand. in off. Testam. LXX. Cod. de Negotiis gestis. Examinatus et Doctor creatus fuit Promotore Pagenstechero. Assessores fuerunt Graeuwen et Lommius.

Közlöm immár a Bouman művéből vett adatokat, hű fordításban.

Az úgynevezett «Fraterhuis»-ban ugy a bel-, mint a külföldi

studensek közül kaptak némelyek szabad lakást és más jótéteményeket. Ezek között voltak magyarok is (I. k. 362. l.). A külföldi studensek közt, a kik különösen Meier és Cremer alatt Harderwijkbe jöttek, kiváló figyelmet érdemelnek a magyarok. Azon nagy szolgálatok közt, melyeket Németalföld az európai protestantismusnak a XVI. és XVII. században tett, kétségen kívül az is egyik, hogy a Magyarországból jött számos theologust akadémiáin nevelé, minden módon segélyezé és ezzel azt eredményezé, hogy azok hazájokba visszatérve, elnyomott hitsorsosaikat theologiai oktatásban és evangéliumi vigaszban részesítették. Alig kell mondani, hogy a harderwijki egyetem, mely oly korlátolt anyagi viszonyok közt volt, gazdag testvéreivel a szeretet e művében lépést nem tarthatott. Mindazáltal tőle telhetőleg tett. Az 1692-től kezdődő időszak első éveiben a körülmények nem engedték eme studenseknek az egyetem részéről való gyámolítását. A kik jöttek, a Fraterhuisban lakást, a Veluwehelyiségben pedig némi jótéteményt nyerhettek. De 1729-től már vannak jelentések különféle segélyekről, melyekről a gondnokok gondoskodtak. Később egy fontos lépés tétetett. Ugyanis 1737 máj. 17-én elhatározták a gondnokok, hogy két magyar studensnek, akik a Fraterhuisban láttatnak el, ezenkívül évenként 50 frtot adnak. Később egy harmadik ilyen segély is életbe lépett, 1743-ban pedig az enyedi tanári kar sürgős kérésére a segélyt 75 frtra emelték. Néha más módon is segítettek az ifjakon, például az általuk nyilvánosan védelmezett és az egyetemi előjáróknak ajánlott dissertatiók ajánlásáért tiszteletdíjakkal. A tanács általában véve jóindulatát érezte e szegény idegenekkel. Egyszóval tehetősége arányában Gelderland együtt működött a többi holland tartományokkal, hogy a sanyargatott magyar egyházat derék lelkészekkel segélyezze. (II. k. 189—190. l.) — A mikor magyar studensek érkeztek, a gondnokok gondoskodtak róluk. Kitűnik ez többi közt a levélváltásból, mely 1773-ban történt köztök s a híres akadémiai tanár, Szathmári Pap Mihály közt, kinek nem egy holland társaság koszorúza műveit. Tudomására hozták ugyanis írásbelileg, hogy készek az ő kérésére két honfitársa részére, a kik az egyetem látogatására jönnek, évi segélyt juttatni. Később, 1790-ben elhatározták a gondnokok, a tanács ajánlatára, hogy Szalai P. magyar studensnek jelentékeny adományt juttassanak. Ezen határozatot a Veluwe-helyiség igazgatóságával közölve, kérték azt egyszersmind, hogy, mint régtől fogva, működjenek most ennek eltartásában közre, amint ez előbb a Fraterhuisban való szabad lakással teljesítettett, az 1737. és 1743. évi határozatok szerint. (II. k. 407. l.)

ZOVÁNYI JENŐ.

CSEREI MIHÁLY NEHÁNY ISMERETLEN VERSE 1690—98-BÓL.

Az erdélyi muz.-egylet könyvtárában Cserei Mihálynak 8 darab Neubárt János-féle, Tótfalusi Kis Miklós által kiadott naptára maradt meg 1690—95 és 1697—98-ból, melyeknek első lapján ez olvasható: «Michæli Cserei Deus providebit».* E naptáraknak tiszta, írásra szánt lapjaira Cserei ez évekből naplószerű feljegyzéseket írt, melyek utóbb nagy történelmi munkájának alapjául szolgáltak az említett évekről, az események tekintélyes részére nézve. Azonban gyakran megesett, hogy följegyezni való nem akadt s ilyenkor a lapok latin idézetekkel teltek meg részben az egyházi írók némely nevezetes vallási igazságot kifejező mondásaival, részint u. n. iskolai gnomákkal, részint s pedig a kor jelleme szerint gyakran, Epictetos vagy más kiválóan stoicus író valamely oly mondásával, mely a jók mulandóságát, az önmegtartóztatást, erkölcsi szilárdságot, az élet haszontalanságát stb. tartalmazza. E szerint hát Cserei teljesen kora eszméáramlatában élt s így e jegyzetek élénken tanúsítják, hogy a még csak 23-ik évébe lépett ifjú mint lesz részese a levegőből beszívott életnézeteknek. A hit és lemondás, az élet reménye s a kétségbeesés, a büntudat és az Isten kegyelmessége, a stoicismus elvei s a keresztyén világnézet ellentétes áramlatai, bőven tápláltatván e harcziás, szenvedésekkel, veszélyekkel, forradalmakkal, a pártoskodás gyűlöleteivel telt korszak magasra csapó szenvedelmeitől s az elegicus ellágyulás látszólagos nyugalmaival: mindezek, mint a kor világnézetének alkatelemei valami egyforma szint adnak e kor irodalmi maradványainak s ezek a vonások feltűnnek Csereinél is.

E jegyzetek között, mintha csak azért állanának ezek is, hogy mint Cserei kézírataiban másutt sem, egy ujjnyi hézag se maradjon, az előbbi szellemi vonásoknak teljesen megfelelő versekre is akadunk s ezeket fogjuk közölni e lapokon. Ha az előbbiekből azt mondtuk, hogy Cserei kora szellemében élt, természetesnek fogjuk találni az ő életének hányattatásaiból kifolyólag, melyek épen 1690-ben Thököly Erdélybe törésével kezdődnek, ha nála az Istenbe vetett hit szózatosságot, a büntudat kínzó szemrehányásait, a szerencse mulandóságán, az élet csapásain való keserű panaszkodást még sűrűbben találjuk, mint talán olvasni kellemes; valamint természetes az is, hogy az egyhangúság ennek világos következménye. Végre az is természetes, hogy a korszellem általános s az egyéni életen majdnem

* Cserei symboluma. Genesis 22. v. 8.

egészen uralkodó hangulata mellett, Cserei versei úgy tűnnek fel, mint a Balassa és Rimai-féle költemények, valamint az ők verseit magokba foglaló kiadásokhoz ragasztott «istenes énekek» visszhangjai. Ezeknek együttesen megjelent költeményeit olvasta is és Rimainak egy «Az idő ósága nevel magas fákat» (171. l. 1704-diki kiadás) kezdetű költeményét ki is írta jegyzetei közé, mint hangulatának teljesen megfelelőt.* Innen az a benyomás a többinél is, mintha már olvastuk volna más szerzőnél őket; a hangulat s a kifejezések alig válnak ki vagy térnek el a század megszokott formáitól.

Csereinek ezeken kívül már előbb is ismeretes volt néhány verse. Három epitaphiumát már Káli Nagy Elek közölte a kolozsvári unit. főgymnasium könyvtárában levő jegyzőkönyvből az *Uj magyar muzeum*-ban (1853. I. 54 l.); hasonlóan közölte egyik epitaphiumát és egy versét Abafi Lajos a Történelmi tárban (1880. 568. l.). Mi itt közlünk 35 darabot időrendben, följegyezve a napot, melyen vagy mely után állanak jegyzetei között, vagy közölvén azt a latin idézetet vagy néha elbeszélést, melyre mint valamely themára írta a verset. Oly mód ez, melyet Balassánál, Rimainál, kivált az utóbbinál bőven talált s a «*Ferendum et sperandum*» jeligét a Balassa és Rimai énekeihez tett «istenes énekek» elől szintén átvette jegyzetei közé. Meglehet az is, hogy ez énekek közül is kiirt volna nem egyet, ha buzgó református hite megengedte volna, mely vallást ő «az igaz egy Idvezítő Reformata Religio»-nak nevez.

1690.

I.

Mart. 3. Volt kívánatos szép száraz tavaszi idő.

Oh ti szép tavaszi örvendetes napok,
Ugy látom már szintén télből kibuttatok,
Minden állatok most egyaránt vigadnak
Csak egyedül nékem bánatomra vadnak.
Job meghalnom, mintsem ennyi sok but látnom,
Sötét föld gyomrába mélylen beszállanom,
Gyászos koporsómban csendesen nyugodnom,
Mint ezen világban holtig nyomorganom.

* E költemény hibásan tulajdoníttatik Balassának a Történelmi tárban. 1880. 568. l. Abafi Lajos cikkében. Megvallom, hogy Rimai e versének beigtatása arra a gondolatra vezetett, hogy a többi sem eredeti, azonban hasonló kiírásra többre nem akadtam, bárha Beniczki és Balassa, kivált az előbbi, költeményeinek hatása minden lépten-nyomon föllelhető. Nem lehetetlen azonban, hogy még figyelmesebb s kivált erősebb emlékező erő még más szöszterinti kiírást is fog találni; de nagyobb részök annyira egyéni vonatkozású, hogy kétségen kívül Csereiéi, ki egyébként soha sem mondja meg, hogy maga írta vagy csak lemásolta őket.

1691.

2.

Mart. 17. (A Thököly Imrével való bujdosásából haza térvén.)

Ugy legyen valamint az Isten akarja,
 Vége lesz mindennek mihelyt jó órája,
 Lelked a fényes ég tested föld nyugoszja,
 Mert it nyugodalmát egyik sem találja.
 Meg kel annak lenni a mit Isten végez,
 Jó-e vagy ártalmas arról te nem tehecz,
 Bizony az egekre könyves szemmel nézhecz,
 Mit Isten ád annál egyebet nem vehecz.
 Világi életünk noha keserűség,
 Bujdosás, fájdalom, nyomoruság, inség,
 Holtod után lészen osztán a könyebség.
 Meg vigasztal amaz menyei dicsőség.

3.

Mart. 19.

Komor tél elmulik az idő kinyilik,
 Mező szép vetéssel kert füvel virágzik,
 Vadak szabadulva az meleget lesik
 Fecske s fülemüle fészken munkálodik.
 Örül minden állat az kies tavasznak,
 Csergedőző vizek most hivesen folynak,
 Bánatos szívemnek semmit nem használnak,
 Mert nyomoruságim naponként áradnak.
 Nem közlötte velem világ semmi javát,
 Sőt úgy tartot mint egy el hagyatot árvát,
 Sok keserűséggel nyeltem búknak savát,
 Isten tudom végre meg szánnya szolgáját.
 Boldogságot kettőt senki is nem vehet,
 Ez világon avagy az másikon érhet,
 Nékem ez rosz világ abban még részt nem tet,
 Várom Istenemtől melyet elkészitet.

4.

Ápr. 23. Qui nescit pati, nescit vivere!

Ez hitván világon ki kívánnya élni,
 Hol ennyi kin bánat gond szokta gyötörni
 Egy szem pillantásig bátran maradhatni
 Nem lehet, kel inkább naponként busulni.
 Jól tész Isten azzal az kit ki szolitasz,
 Lelkinek az égben csendes nyugovást adcz,
 Vallyon engemet is mikor meg ujtasz
 Szined látásával hogy meg nem vigasztalsz.

Jöj el én lelkemnek drága nyeresége,
 Én kívánságimnak egyetlen egy vége,
 Tölts bé az mit ohajt szívem
 Christus érdemiért legyen idvessége.

Máj. 16.

Oh rossz haszontalan nyavalyás bus élet,
 Kevés öröm közt ki sok bánatot nyelet,
 Senki is it bátran csak egyet sem léphet,
 Mert azonnal érez gondot gonosz terhet.
 Vallyon fogoly madár kalitkából,
 Vagy el fáradot vad még éll is hálóból,
 Nem kívánkozik e szegény rab fogságból,
 Elepedet révész tenger habjaiból?
 Nincs oly drága dolog miként az szabadság,
 Nem ohajt ugy semmit soha az kívánság,
 Ha szintén nincsen is néhol az okosság,
 Nehéz mindenkinek el hid azt az rapság.
 Minyájan rabjai vagyunk ez világnak,
 Tömlöczin heverünk nyomoruságoknak,
 Bujdosunk mint árvák, kik csak szomorkodnak,
 Édes hazájoktól vagy meg fosztatának.
 Örökös hajlékunk az menyország nekünk,
 Ot lakik szent Atyánk s régi szent nemzetünk
 Oda sohajtsunk hát, ot meg könnyebülünk
 Semmi gyötrelemtől ot nem üldöztetünk.
 Tűrj mindent békével lelkem ne bánkogyal,
 Fus fáragy keseregj nyughatatlankogyal,
 Jól látod ez világ tégedet mint utál,
 Holtod után osztán csendesesen nyugogyal.

Aug. 1. (Midőn haza jött a jul. 15-től aug. 1-ig tartott táborozásból.)

Oly sok bánatoknak világ mély tengere,
 Kinek szomorkodva értem fenekire,
 S keserves szemekkel nézek fel az égre,
 A hol könnyebülést bús lelkem vehetne;
 Bárcsak az ur Isten az szegény embernek
 Azt engedte volna közöslég mindennek,
 Hogy mikor akarnak innen elmennének
 S a földnek gyomrában csendesesen ülnének.
 Nincs hatalmunk arra csak el kel szenvednünk
 Jót, gonoszt, örömet s többet kel éreznünk,
 Bujdosás völgye ez, it nem örvendhetünk,
 Fájdalom és sok gond italunk s ételünk.
 Mégis a jó Isten többi közt emberben
 Okos lelket adot s értelmet sziviben,

Melyet mint egy paist tellyes életiben
 Búk szélvésze ellen hordoz keserviben.
 E mellet remenség miként jó utitárs,
 Tölle nem távozik s érte harczol mint Márs,
 Biztatván hogy majdan adatik nyugovás,
 Sötét koporsóban bátorságos szállás.
 Ot meg nyugszik osztán tested kivallástól,
 Lelked gyötrelemtől, szived bu bánattól,
 Elméd sok gondoktól sok fáradságoktól,
 Ez életben forgó bokros nyavalyáktól.
 Nincs is ez világon oly királyi felség
 S olyan hatalommal tündöklő dicsőség,
 Kit állandóképpen táplálná remenség
 Hogy holtanapjáig ne érhetné inség.
 De ha koporsóban jól bé szegeztetik,
 És ki ádot sirban éppen bé tétetik,
 Bátran már felöle mondhatyuk nyughatik
 De senkiis addig nem dicsekedhetik.

7.

Aug. 28. (Midőn elmondja, hogy a sáskák a tavaszi és őszi
 vetést egész Erdélyben megemésztették.)

Mit dicsekedel oh Ember ez világban,
 Kinek ajánlási vadnak elmulásban,
 Minden adománya haszontalanságban,
 Helyheztetet és csak válogandó sorsban.
 Bölcs Salamon király példa lehet erre,
 Kinek az hatalmas Isten meg engedte
 Ez világnak minden javát meg érezze,
 Semmi kívánságtól szívét nem kimilte.
 Vétségire jutván eszire tér eczer,
 Meg bánván dolgait egynehány ezerszer,
 Ugy hogy még csak enni s innvais alig el,
 Szomorán panaszol ilyen beszédekkel.
 Én Salamon király világnak jovait
 Meg kostoltam minden nemű dicsőségit,
 Pénzit, szép jószágit, országát, szépségit,
 Drága épületit s töb mulandóságit;
 De imé mind azok haszontalanságok
 És hijában való csalárd czifraságok,
 Embert gyötrő s ölö nagy nyomoruságok,
 Kinos gondolatok sok sonyoruságok.
 Az fényes nap alat a mik tündöklenek,
 Változások alá azok rendeltetnek,
 Nincs állandó nyoma semmi féle rendnek,
 Egy szempillantásban földre mind ledőlnek.
 Nincs job hát embernek az mit Isten adot,
 Abból egyék igyék mondván Isten áldot,
 Hogy mikor elhagya ezt az rosz világot,
 Az fényes egekben nyerjen örök soldot.

8.

Szept. 22. (Az 1691-diki Thököly Imre elleni hadjáratra s pártoskodásra czélozván.)

Mindén országok most fel háborodtanak,
 Fényes birodalmak földig le romolnak,
 Hatalmas monarchák szörnyen le vágatnak,
 Gazdag tartományok im pusztán maradnak
 Mit gondolcz igyedről szegény Erdély ország,
 Az kit környös körül vet két hatalmasság,
 Egyik le szál rolad, másik hátadra hág
 Egy felől az egyik más tul keményen rág.
 Magad nemzeted is meg hasonlot immár,
 Egyik rész amoda, másik ide fut s jár,
 Végső veszedelmet azért magára vár,
 Térj Istenhez hamar s ugy nem bánt semmi kár.

9.

Nov. 11. (Ugyanarról.)

Oh veszélyre fordult, kinvallásra todult
 Haszontalan roszt világ,
 Búknak seprőjiben, gondok sövényiben
 Tekeredet aszszu ág,
 Hol nincs igaz öröm, sőt keserű üröm
 És sok nyughatatlanság,
 Elméjit embernek, s rejtekit szivinek
 Sok gondokkal fogyatod,
 Elepedet lelkit, nem tekintvén senkit
 Halálra szomorítod,
 Munka s terhordással s vére hullásával
 Velejít ki szitatod.
 Nem tudom ki volna, ki veled kívánna
 Hosszas számu időket,
 Mert próbák habjai, nyavalyák ijai
 Földre ejtik majd őket,
 Könyves bus szemekkel, keserves szivekkel
 Ohajtyák az egeket.
 Heraclitus * vajha az ki élt valaha
 Most világra jöhetne,
 Nyomorult igyünkre s árva nemzetünkre
 Jó mógyával nézhetne.
 Ennyi romlásunkon, változó sorsunkon,
 Bővebben könnyezhetne.
 Szarándok házához s kedves hazájához
 Mesziről kívánkozik,
 Lelkem is Atyához, az egek urához
 Régolta ohajtozik,
 Tudom sem gond sem bu, nyomoruság, boszu
 Ot velem nem osztózik.

* Czélzás arra, hogy Heraclitost *síró philosophus*-nak hívták.

1692.

10.

Ápr. 27.

Mind éltig' hallotam soha nem születni,
 Job volna embernek világra nem jöni,
 Avagy ha születet mindgyárást meg halni,
 Sötét föld gyomrában csendesen nyugodni.
 Mert mi haszon ez rosz világon bujdosni,
 Sok változásokon naponként forgani,
 Mi haszna az fényes napot is meg látni,
 Ha ennyi but kel volt örökké kotlatni.
 Mi haszna az ember hogy it sokat élylen,
 Az bujdosás völgyin holtig keseregjen,
 Bu s boszu, méreggel ugyan elepegyen,
 Egy óráig való örömet ne érjen.
 O boldog föld gyomra csendes nyugadalmunk,
 Buk szélvésze ellen erős bástyánk, tornyunk,
 O szívünk szakadva, mely régolta várunk,
 A drága gyémántnál mert inkább kívánunk.
 Az szent Jóbbal együtt keserűségemben
 Vigasztalás gyanánt az van bus elmében,
 Hogy mikor bétesznek földnek kebeliben,
 Ot meg nyugszik testem s lelkem az egekben.

II.

Máj. 30. Cui terra est noverca, ei cælum est patria.

Ez rosz hitván világ ha mostoha anyád
 S ha naponként többül it kinos nyavalyád,
 Ne busuly mert holtod után édes atyád
 Meg nyugat az Isten, mert az ég te hazád.

Quando digna patis, patienter ferre memento. Omnia si perdas famam
 servare memento; sed potius perde omnia perde et famam dummodo maneat
 bona conscientia.

Meg kel bizony annak egy órában halni,
 A ki ez világon nem akar szenvedni,
 Koporsó torkában osztán meg nyughatni,
 Addig nyugodalmat de nem érezhetni.
 Keserűségeket kel bizony kostolni,
 Nyomorúságokat foházkodva türni,
 Sokszor kel csak titkon sziviben gyötrődni
 Ez hitván világban a ki akar élni.

Jul. 13. (Jun. 9-től jul. 13-ig tartott nehéz betegsége után.)

Sok inség betegség forog az emberen,
 Szegény hajós miként hanyatik tengeren,
 Nincs it nyugodalom sehol semmi helyen,
 A sok nyomoruság egymást éri menten.
 Vajki sokan vadnak, kik titkon szivekben
 Keservesen nyegnek szomorú lelkekben,
 Semmi gyönyörűség nincsen életekben.
 Csak sűrű könyv zokog siralmas szemekben.
 Bizony voltaképpen ha ki meg gondollya,
 Rosz világ javait ottan meg utállya,
 Az sok bánat miat éltit se kívánnya,
 Veszélyit minden nap bővön jajgathattya.
 Sir az gyermek mikor világra születik,
 Mert még akkor érzi, hogy mint üldöztetik,
 Bátorságos helyre el nem rejtezhetik,
 Mert a kolcs lyukán is a bu beférkezik.
 Vettek- eszedben sohal az világon
 Nincs meg maradásod csak úgy ülsz mint ágon,
 Hajók mógyára jársz sok nyomoruságon,
 Ha csak meg mozdulsz is az halál fog torkon.

Etiam post malam messem serendum, post naufragium iterum mare tentandum.

Julius 26.

Boldog ember az ki más esetin tanul,
 De mikor az maga példájára szorul,
 Elmult jókat nézi keservesen távul,
 Világ édessége hamar meg savanyul.
 Azt mondották régen, mi haszon siratni
 Ez életben a mit el nem kerülhetni,
 Sőt leszeget fővel csendesesen kel túrni
 Istenre kel minden gondunkat csak vetni.
 Halálunknak mikor érkezik órája,
 Eloszlik akkor mind testünk nyavalyája,
 Szívünknek gyötrelme, lelkünknek fájdalma,
 Hiveit az Isten végre meg nyugotya.
 Nincs addig ebben mód, mert ide bujdosni
 Küldetet az ember naponkint szenvedni,
 Hogy tanulyon világon ne kapjon
 Más hazában sirva ohajtozzon.*
 Vigasztalhad ezzel nyomoruságidban
 Bura szerzet ember magad bánatjában,
 Rövid ez az élet, vég lesz az halálban
 Minden fájdalomnak koporsó torkában.

E két sor az eredetiben is rövidebb.

Embertől születélt, azért kel szenvedned,
 Bünöd büntetésit jó neven kel venned
 Mindent it békével s csendesen kel türned,
 Holtod után oztán job sorsot remélned.

14.

Aug. 25.

Ember ez világon mint comœdiában,
 Ugy van helyheztetve külömb állapotban,
 Ki király, ki koldus szép, rut ábrázatban
 Egészséges, beteg teste állatyában.
 Viseld jól magadat azért azon tisztben,
 Isten téged melyben állitot éltedben
 Ha rab vagy, ha sánta s keserves elmédben,
 Alázatos szóval hajts fejet mindenben.
 Isten dolga tudod s el szánt akarattya,
 Világi dolgoknak van sok féle fontja,
 Felemel akárkit amikor akarja,
 Valakiket akar, földön taszigállya.
 Nem vetekedhetik a sár gyurójával,
 Hogy őt fel nem kente tündöklő mázzával,
 Ember sem perelhet teremtő urával,
 Mért nem áldotta meg világ sok javával.
 Szabad Isten velünk, övé testünk, lelkünk,
 Lételt s mozgást mert ő Felségétől vettünk,
 Ámbár nem tették is gyakorta minékünk,
 A mit ad csendesen s jó szívvel kel vennünk.
 Sorsa mindeneknek egyaránt nem lehet,
 Boldog állapotot is nem minden vehet,
 Sőt többire bizony sirva kesereghet,
 Mindazáltal arról semmit is nem tehet.

15.

Sept. 8.

Ember ez világon mint hajós tengerben
 Bujdosik tétova szörnyü félelemben,
 Csak egy óráig it nem maradhat helyben,
 Egyik nyavalyából esik más veszélyben.
 Sem uri öltözet, sem bársony corona,
 Nem menthet meg butól gyöngyvel füzöt párna,
 Nem tudom ki volna, ki meg maradhatna,
 Ez rozsz földnek hátán sok kint ne költoina.
 Lehetetlen dolog, hogy vasat magneskö
 Magához ne vonnyon, mert azzal hires ő,
 Világra is a ki születésével jó
 Haláláig lelke nyomoruságban fő.
 Kevés az az öröm, mellyet ez világ nyujt
 Ezerszer töb számu nyavalyákkal mert sujt,
 Siralom cseppekkel tellyes it minden kút,
 Sok veszélyre viszen it akármellyik út,

Egy szempillantás is it nem bátorságos,
 A mit szemeddel nész, nem mind valóságos,
 Keserőség vigszág együtt társaságos,
 Egy szóval életünk csak nyomoruságos.

Mért kel valakinek életit kívánni,
 Születése napját vigan innepelni?
 Méltóbb dolog volna maga sorsán sirni,
 Hogy még it nyomorog, azon panaszozni.

Mért kel az holtakat annyira jajgatni,
 Szomoru gyászokkal őket ohajtani?
 Mert job volna velök együtt mind meg halni,
 Hagyunk békét, nem kel már őket félteni.

Mi pedig a kik meg maradtunk életben,
 Eshetünk halálnál nehezebb inségben,
 S oly sorsot érhetünk egy fertály időben,
 Meg hasad az szívünk keserőségünkben.

16.

Okt. 27. Non sum læta seges Solium sum triste, sed oro Me
 tamen in messem College Christe tuam.

Azt akarja Isten, hogy it nyomorogjunk,
 Rosz hitván világon felettéb ne kapjunk,
 Elmuló jóvához ne is ragaszkozunk,
 Ő szent országában inkább hamarkogunk.
 Mert ha mind végiglen it boldogul élénk.
 Bánatot naponként s gondot ne szenvednénk,
 Az örök életről mi el feletkeznénk,
 Kegyes Istenünkhez nem is igyekeznénk.

17.

Nov. I. (Brassóban a sokadalomban 2 napi mulatása után.)

Rakva van ez világ sok kisirtetekkel,
 Miként az nedves rét titkos mételyekkel,
 Kűszködik az ember nehéz gyötrelmekkel
 Elmult javát nézi keserves szemekkel.
 Arany, ezüst marha, szép ruha, tisztesség
 Sokféle találmány mulandó dicsőség
 Vallyon mit használhat akármely ékesség
 Bus szív s elme közöt hol nincsen egység.
 Nyomorultab soha teremtet állattya
 Nem lehet Istennek földön alkotmánya
 Emberi nemzetnél, kinek kinos jajja
 Napról napra többül s nincs egy vig órája.

Qui nimium terras amat et mortalia tecta Fallitur, est alto patria
 nostra loco.

Nov. 30.

18.

Nem lehet az tenger hogy habot ne hajtson,
 Csendes déltájban is háborut indítson,
 Világon sem élhet senki, bút ne lásson,
 Gyakran kel forgani nehéz kárvalláson.
 Tulajdonsága az, it minden dolgoknak,
 Egy nyomban sokáig meg nem maradhatnak,
 A kik ma pompásan nagy urak voltak,
 Holnap keservesen nézd másut koldulnak.
 Nem csuda ha sokan világ hamisságát,
 Nyilván tapasztalván változandósságát,
 Megutálták ennek tüntető vigságát
 És semmire kellő haszontalanságát,
 Mint Salamon magyar király példa erre,
 Ki sok veszélyeit el unván végtire,
 Bé megyen egyedül egy sötét erdőre,
 Ot lakot mind holtig úgy van nálunk hire.
 Mi haszná ugyanis világon kapdosni,
 El muló jovain annyira bánkodni,
 Ha halál torkában meg kel tölők válni,
 Job hát békét hadni s Istenhez fordulni.
 Ő az mi lelkünknek egyetlen fő czéllya,
 Szívünk kívánságát az ki meg adhattya,
 S egek drága kincsit miszámunkra tartya.
 Kiknek meg ígírte bizony meg is agya.

19.

Decz. 18. (Karácson közeledése alkalmából.)

Boldog Isten az ki ez szent ünnepekre,
 Fel virasztál engem nem nézván bűnömre
 S nem vetél eddiglen amaz örök tüzre,
 Segély rá engemet szent tiszteletedre.
 Sok bánatim után kedves vigasztalást,
 Sok gondaim után csendes meg nyugovást,
 Sok fájdalmim után egészséges áldást,
 Agy édes Istenem éltében jobbulást.

1693.

20.

Mart. 3. (Midőn ismét haza tért Ajtára, febr. elejétől távol levén.)

Ugyan sokat kell volt embernek szenvedni,
 Sok bánatot s gondot szívében érzeni,
 Egy szempillantásig is meg nem nyughatni,
 Napról napra újabb but kelvén kostolni.

Nincs ékessen szolló olyan nyelv világon,
 Nem terem oly elme semmi tartományon,
 Az ki fel érhetné mennyi nyavalyákon
 Forog szegény ember nyomoruságokon.
 Szeme könyhullástól, elméje gondoktól,
 Szája panaszoktól, lelke busulástól,
 Keze nagy munkától, teste fáratságtól,
 Nem üres soha is szive kinvallástól.
 Egyik nyavalyából más nagyobbba esik,
 Egyik busulásból másba taszítatik,
 Egyik gyötreléből másra vitetetik,
 Egyik változásból másra hányatatik.
 A mit Isten ránk mér csak el kel szenvednünk,
 A hova vezetnek fő hajtva el mennyünk,
 Mi haszna héjában hogy it keseregjünk,
 Ha meg halunk osztán leszen csendeségünk.

21.

Mart. 29. (Az apjával történt összezördülése s az e miatt keletkezett bajai alkalmából.) *

Az miről nem tehet ember csak szenvedni,
 Földre hajtván fejit békével kel türni,
 Nem illik felettébb semmin is busulni,
 Sőt jó reménységgel magát táplálgatni.
 Ha ez egész világ épen meg indul is,
 Minden hegyek völgyek öszsze ütköznek is,
 Tenger vize földet vagy elboritya is,
 Kegyetlen sárkányok mérget lehelnek is.
 El mulik ez világ minden szépségivel,
 El mulik az bánat szivek gyötrelmivel,
 El oszol gond és bu szemek könyveivel,
 El mulnak mindenek valaha idővel.
 Vég lesz mindeneknek, vég lesz kinainknak,
 Vég lesz életünknek, vég lesz bánatunknak,
 Vég lesz halálunknak, vég lesz gondainknak,
 Vég lesz talám egyczer nyomoruságinknak.
 Idő mindent fogyat, nagy tölgyfák le hulnak,
 Nagy sok esztendeig mellyek láczottanak,
 Emberek sorsai akképpen változnak,
 Talám még vigadnak, a kik most bánkodnak.

22.

Jun. 20. (Midőn apr. 17-étől való távolléte után haza megy Nagy-Ajtára, a huga lakodalmára.) **

Boldog ember, a ki Isteniben bizik,
 Mert soha ő benne meg nem csalatkozik,

* L. Históriaja 228—229. l.

** Jun. 22—23-án történt.

Emberi segítség hol meg fogyatkozik,
 Isteni hatalom ot mingyárt kitetczik.
 Ne vesd reménységed soha emberekben,
 Urak királyokban, nagy fejedelmekben,
 Egy szempillantásban elmulnak semmiben,
 Minden bizodalmad akkor megyen füstben.
 Bizzál csak egyedül édes Istenedben,
 Kinek ég, föld, tenger enged mindenekben,
 Nem kell társ melléje semmi szoros igyben,
 Megtart hogy dicsirjed őt tellyes éltedben.
 Áldot az nagy Isten, áldot ő szent neve,
 Minden állatoknak buzogjon most szive,
 Vélem együt egek királyát dicsirje,
 A ki kegyelmesen tekint az szegényre.
 A porból a sárból élhel holt rabokat
 Fel emelvén formál azokból urakat,
 Megis szabaditya az nyomorultakat,
 És meg vigasztallya bánatos árvákat
 Oh szent Isten tied az dicsiret méltán,
 Hogy kegyelmességed nálam vagon nyilván,
 Ellenségeimet meg rontád igazán,
 Hogy ne vigagyanak szolgád nyavalyáján.
 Fogadást teszek én, hogy el nem felejtlek.
 Koporsóm zártáig szüntelen dicsirlek.
 Ez rosz földnek hátán valamig én élek
 Csak Te benned bizom vagy járok vagy kelek.

23.

Dec. 18. Quo quis honoratior et acceptior Diis est, eo magis injuriis et odiis mundi obnoxius est. Dictum Pythagoræ sapientis sapientissimum. Charissimus Deus plenissimus flagellis. Quem Deus amat, etiam flagellat. Sit nomen Domini propterea benedicendum.

Az kit Isten szeret meg szokta sujtolni
 S nyomoruságokkal szivit epeszteti,
 Isteniről hogy meg tугyon emlékezni
 Ez hitben világból az égbe sietni.
 Tugya jól az Isten ember kevélységit,
 Ha kevésség látya fénlő dicsőségit,
 Elfelejtí magát s édes jó Istenit
 Ingyen sem emliti áldot teremtojit.
 Nem kedves fíjai azok az Istennek,
 Sőt elvetet fattyak, a kik nem szenvednek,
 Valakik peniglen tölle kedveltetnek,
 Mint édes atyától gyakran veszszóztetnek.

Máj. 29.

Emberben hitemet nem vetem én soha,
 Mert minden erejét fogta bé föld moha,
 Semmit abban nem tud, hogy ő földnek por,
 Nem is emlékezik soha ez világra.

Bizzál csak egyedül édes Istenedben,
 Hatalmas ereje kinek van mindenben,
 Fohászkogyál hozzá nyomorult igyedben,
 Ki szabadit meglád alkalmas időben.

Ha néha késik is vigasztaló karja,
 Csak hitedet akkor próbálni akarja,
 Állhatatosságod de mihelyen láttya,
 Segítő kegyelmét akkor hozzád nyujtya.

Édes jó Istenem eddig benned biztam,
 Soha penig eddig meg nem fogyatkoztam,
 Noha sok nyavalyát, kint s bánatot láttam,
 Ugy annyira néha majd kétségre juttam,

Szemeimet minden emberről el vontam,
 Keserves nyegéssel csak földre borultam,
 Irgalmasságadat sirva ohajtottam,
 S annak idejiben meg is tapasztaltam.

Ezután is bizony mig élek világban,
 Sőt ha akadok is halálnak torkában,
 Te benned egyedül bizom én uramban,
 Mert meg nyuguttam én szent akaratodban.

Valamit rám mértél Istenem, békével
 El szenvedem uram alázatos szívvél,
 Csak hogy vigasztaly meg engem Szent Lelkeddel,
 Bátorits mindenben drága kegyelmeddel.

Fiat voluntas tua Domine sicut in coelo, et in terra.

Aug. 26. Augustus császár öcsinek Tiberiusnak, ki neki azon panaszolkodnék, hogy sokan az Császár ellen gonoszul beszélnek, nagy bölcsen azt felelte: Loquantur male dummodo nil mali faciant.

Ugy nem élhet soha ember ez világban,
 Az irigy gonosz nyelv ne keverjen szóban,
 De azzal ne gondoly járd el te utadban,
 Had ugasson az eb dühös haragjában.

26.

Oct. 1. Non est volentis, nequam currentis sed solius miserentis
Deus. Rom. 91.

Héjában mégy futva Esau vadászni,
Mert Isten nem akar rajtad könyörölni,
Noha Isák téged meg akar áldani,
Nagy mesterséggel Jakab azt elnyeri.
Az kit Isten szeret, örökké szereti,
Szine elől bizony soha el nem veti,
Kárhozat sárjában örökké heverni
Szabad, a kit ot hágy, ki mér hozzá szólni?

1695.

27.

Jan. 1. Az uj esztendő uj szomorúsággal virradot fel nékem.
Fiat voluntas Domini.

Ez ros hitván világ látom hogy mostohám,
Szempillantásonként mert ujul nyavajlám,
Kegyes szemeivel nem néz édes Atyám,
Ugy tecczik még az fű szál is kiált reám.
Benned bizom ha meg ölsz is bizony uram,
Ha pokolra veccz is ot is lesz oltalmam,
Ne feletkezzél el végképpen hát rollam,
Jol tudod egyedül magam reád hadtam.
Derits fel már egyczer örömemnek napját,
Keserűségimnek könnyitsed fulákját,
Sérelmes lelkemnek nézd meg titkos buját,
Szabadításodnak ragyogtasd sugárját!
Mi hasznod ur Isten az én el vesztemben,
Hogy gyönyörködhetnél örök inségemben,
Térits meg inkábblan tellyes életemben,
Had dicsirhesselek s az fényes egekben.

28.

Mart. 1. (Bevezetésül elmondja Alvarus Luna historiáját, ki a
castiliani király kegyencze volt s utóbb csúfosan halálra ítéltetett.)
Sic res humanæ volvuntur.

Igy változik világ egy szempillantásban
Mint az tavaszi szél sebes fordulásban,
Ne bizzék hát senki ez mulandóságban,
Mert bizony mindenek vannak it romlásban.
Bujdosás völgye ez föld pusztá s kietlen,
Gyakorta az édes méz is csak kietlen,

A ki reggel vig volt estére kedvetlen,
 A bársonyos ur is járhat meztelen.
 Nem tud mégis senki másokon tanulni
 S maga kivánságát okosan hordozni,
 Ha kis szerencséje kezd tündökölni*
 Sajnállya ingyen még az földre is lépni.
 Nem veszi nyavalyás azonban esziben,
 Egy szempillantásban esik mély veremben,
 Nyomorúságokban s keserves inségben,
 S mint meg fogot madár, úgy nyög ijedtiben.
 Hát ki ki vigyázzon szemesen magára,
 Ne bocsássa kedvit szabad zabolára,
 Hogy a mikor jut is véletlen próbára,
 Meg nyugot elmével evezzen partyára.
 Légy készen oh ember minden fordulásban,
 Nem tudod egy óra mit hozhat házadban,
 Mint nagy szegletes kő akár mely formában
 Vessenek is, megály ugyan azon nyomban.
 Hogy ha erős hittel bizol Istenedben,
 S elhiszed hogy minden dolog van keziben,
 Valamelyek esnek föld kerekiségiben,
 Ugy vadnak fel téve szent rendelésiben,
 Ne fély úgy semmit is semmi kisirtetben,
 Ha az föld s az ég is szakadozna egyben,
 Ha az mennyi ördög van pokol kebliben,
 Körül vennének is egyedül létedben.
 Az hatalmas nagy ur seregek Istene,
 Kinek mind szüntelen rád néz kegyes szeme,
 Meg oltalmaz hiven, nem lehet oly fene
 Ellenséged, kitől ártalmad lehetne.
 Én az ki az urnak hatalmas dolgait
 Láttam s kostoltam is rettentő csudáit,
 Hirdetem mindennek kegyes jóságait,
 Velem méltatlannal közlöt áldásait.
 Az Isten az ki meg sebesít s meg gyógyít,
 Az Isten az, az ki megöl s meg fel épít,
 Lehány az pokolig s felemel az égig,
 Bé takar az porban s felültet jobbáig.
 Ő az nyomorultnak gyámola s oltalma
 Kinek ez világon nincs semmi hatalma,
 Tekintsen az égre ot lesz nyugalma,
 Vig örömmre fordul keserves siralma.
 Áldassál nagy Isten, földön s a menyégben,
 Szárazon, tengeren most s minden időben,
 Nem bizom Istenem én soha emberben,
 Hanem csak te benned, tellyes életemben.
 Ne hagy el Istenem hát engem soha már,
 Ha érdekel bánat s nyavalya, inség s kár
 Vigasztaló karral akkor én mellém állj,
 S Hozzád futok, velem bár akár mit csinály.

* Az eredetiben rövidebb.

29.

Aug. 30. (Midőn 1695-ben haza ért Ajtára, honnan 1694
oct. 8-án távozott el az udvarhoz.)

Légy áldot Istenem, a ki utaimban
Békével hordozál, nappal s éczakában,
Ezután se hagy el, míg szent országodban
Béjutok már régen ohajtot hazámban.

30.

Szept. 14. (Midőn 1695 szept. 5—14-ig Brassóban ül s haza jön.)

Igazán rövid volt minden gyönyörűség,
Nagy keserűséggel teli az édesség,
Az kedves életben leszen szomorú vég,
Mely után embernek szíve holtáig ég.
Ezért e rosz csalárd világnak öröme,
Hogy ily tündéresen változzék szerelme,
Egy órában mullyék kívánt jövedelme,
S könnyhullatásokban borullyon a szeme.
Igy fizet-e gonosz világ szolgálóidnak
Ily kedvet mutat meg hiv barátáidnak,
Ez e valósága sok ajánlásidnak,
Ily kedves haszna van csalogatásidnak?
Bolond hát ki hiszen sima szavaidnak,
Mert állandósága nincsen utaidnak,
A kit ma csalárdul tartasz barátodnak,
Holnap mérges italt acz vesztire annak.
Idétig rosz világ eleget szolgáltam,
Neked ajándékon, de mi hasznát láttam?
Hanem kint, nyavalyát, bánatot kostoltam,
Szomorúságimban földig elbágyadtam.
Az Menynek és Földnek kegyelmes Istene
Testemnek, lelkemnek leszen már reménye,
Mert meg agya az ur, mit szóllot ígirve,
Semmi időben is nem lesz el felejtve.
Övé az dicsíret mind földön, mind menyben,
A ki meg tekinti az szegényt igyiben,
És meg vigasztallya az búst keserviben,
Te légy édes Atyám mindenem éltében.

1697.*

31.

Febr. 1.

Nincs oly mester révész ki tenger hajjait
Félve ne szemlélné mint várak tornyait,
Nincs oly élő ember, ki világ bajait
Ne kostolná gyakran, kinos gyötrelmeit.

* 1696-ról a naptár s vele a jegyzetek is hiányzanak.

Job azért meg halni, mint világon élni
 Élni, de mint mondók, inkább nyomorgani,
 Mi haszna a fényes napot is meglátni
 Ha ennyi but kel volt örökké kostolni
 Mi haszna az ember, hogy it sokat éllyen,
 Bus boszszu méreggel ugyan elepegyen,
 Az bujdosás völgyin annyit keseregjen
 S egy óráig való örömet ne érjen.
 Haszonra való nincs semmi a föld hátán,
 Csak lelkek gyötrelme mit az ember kíván,
 Ne kapdos hát semmit világ adományán,
 Valami földből lesz, elvesz higyed nyilván,
 Ha minden embernek olljan állapotja
 Mint az enyim bizony, éltit nem ohajtya,
 Söt halálát telljes lelkiből kívánnya
 Kint látot tetemit hol meg nyugothattja

Melior est mors quam vita amara. Eccles.

32.

Mart. 4. Dies infelicis, tristis et luctuosi.

Job volna embernek soha nem születni,
 Vagy ha már születet, mingyárast meghalni,
 Sötét föld gyomrában csendesesen nyugodni,
 Rosz hitván világnak jóvát sem kostolni.¹

33.

Aug. 12.

Bethlenből királyja érdemmel löt Gábor,
 Vajha látnád mint nyög sajtóban sok jámbor,
 Magyar nemzet vala veled bátor tábor,
 Már nem vagyunk bátor, mert te sem vagy Gábor.
 A pénzt nem szeretted soha csak úgy mint pénzt,
 Igaz hogy le hoztál lompostól² sok erszényt,
 De nem voltál te György³ sem Lupuj⁴ e szerént,
 Világ szerte tetted a sok jó téteményt.
 Nincsen vétek nélkül rólad sokat szólni,
 Sokkal nagyobb vétek, nem is emlegetni,
 Egyebet nem tudunk felöled mondani,
 Csak használnánk velle, nem szánnánk kivájni.

¹ L. a 10 sz. a. vers 1-ső szakát 1692-ből.

² Némettől.

³ I. Rákóczi György.

⁴ Lupuj vajda.

Sept. 1.

34.

Vajha Szent Istvánnak, Bocskai Istványa
 Mátyás Corvinusnak Iktári Gáborja
 Hevenyen nyomokban bé hághattak volna,
 Meg volna szalonán mind sódar mind orja.
 Beh szépen kezdődik ez sæculum veled,
 Beh rutúl végződik maholnap kivüled,
 Mint vagyunk, mint leszünk, nincsen benne hired,
 Már mi csak sohajtunk s ugy emlitünk téged.
 Kátainak mérge meg evé fejedet,
 Nem száná nemzetit, sem a te igyedet,
 Örömet meghalna ugy sirat tégedet,
 De tarde fabulál, meg iván véredet.

1698.

35.

Oct. 21. Quisquis in ambigua se non accomodat Aula, omnibus
 ingeniis non habet ingenium.

Udvarban csendesen a ki akar élni,
 Sokat látni kel, de keveset szollani,
 Minden boszuságot békével szenvedni,
 S maga hivatalját igazán folytatni.

FERENCZI ZOLTÁN.

KAZINCZY FERENCZ ÉS A «NEMZETI HÁLA».

1832—1836.

A M. Tud. Akademia főtitkári hivatalának levéltárában egy iratcsomag őriztetik, mely Kazinczy adósságokkal terhelt hagyatékának rendezésére vonatkozik.

Az akadémiai eszmének Kazinczynál senki sem volt buzgóbb előkészítője Magyarországon. A «szent öreg» még megláthatta az ígérlet földét; mert még beléphetett ugyan az akademiába, mint «a történettudomány osztályában vidéki első rendes tag»,* de jóformán ő lett az első a «társaság kiholt tagjai» között is.

* Ld. necrologját Schedeltől; Névkönyv a Magyar Tudós Társaságról 1832-re, 40. lap.

A Tudós Társaság az elhunyt érdemeihez méltó buzgalmat fejtett ki azon vagyon — *lucus a non lucendo* — rendezésében, mely nemcsak a divatos francia forradalmi phrasis, hanem a szó szoros értelmében a *haza oltárára* ment áldozatul. A magyar tudósok új intézetének tagjai jóformán kivétel nélkül Kazinczy tanítványai, kik tisztában lévén a körülményekkel, tisztában voltak kötelességükkel is. Ennélfogva akademiánkat, mely tudja mi a kötelessége, a közgondolkodásba szintén a forradalom révén behatolt *nemzeti becsület* eszméje egyenesen *nemzeti hála* nyilvánítására sarkalja Kazinczy szerettei irányában.

Magát a nemzetet, tartozó kötelességére a «Romlásnak indult» hangján figyelmeztette Kölcsey, az akademiában Kazinczy fölött tartott emlékbeszédében: «gondlokodom — úgymond — a népről, mely Zrínyit az író el tudta feledni; melly Faludyt, míg élt, nem ismeré; melly Révairól hallani nem akart; melly Baróti Szabót és Virágot meg nem siratta; s mellynek kebelében az ötvenhat évet szakadatlan munka közt eltöltött Kazinczy nyomorúsággal élt és holt. Ő szép reményekre születve, sokat ígérő ifjúságot élve, hirtelen a sors által leveretett; s midőn előtte minden pálya, a literatorin kívül, bezáródék, ez egyetlen egy pályán közönségünk elvoná kezét a magát neki áldozó elől; hogy tévelyegjen elhagyatva, küzdjön nem segítve, s arca izzadását és szeme vérkönnyeit hagyja jelül kéziratain, s árva gyermekein inségét. Két rendbeli folyóírásai részvéltlenség miatt, mindjárt kezdetben, elakadtanak; nyomtatott számos művei tizenegy millió népesség közt vevőt nem leltenek; legnagyobb becsú kéziratainak nyomtatót nem talált; s halálig tartott fáradozásai jutalmát nem arathatta az országban, hol annyi idegen gazdag táplálást nyert magának. Voltak ugyan, tagadni nem fogom, kik Ő felé is részvevő keblet nyitottak, s kik életének gondjait egyes jótétekkel enyhítgeték: de a nemzet nagy írójának jótétekre szorulni nem kellene; s pillanatonként nyújtott vigasztalás hosszú kínokat nem orvosol. Ah, látam én ezen kínokat! Mert tanúja valék álmatlanul töltött éjjeleinek; tanúja valék a fájdalmas eljajdulásnak, midőn barátja vidám asztala mellett gyermekeire vissza emlékezett. Megrezzent akkor minden ideg keblemben; s véráldozatnak képzelém a szent öregot, melly a nép bűneiért utolsó hörgései közt vonaglik.»*

Kazinczy valóban nem hagyott egyebet családjára munkáinál. Sanyarú sorsban hátramaradt özvegye, ha alamizsnát nem akar elfogadni, egyedül e hányt-vetett kéziratok révén tarthatja fenn magát és gyermekeit. Felajánlja tehát férje hagyatékát az akademiának,

* A Magyar Tudós Társaság évkönyvei. I. 155.

miről a társaság akkori titoknoka így ír: «A haza 1831-ben veszté el Kazinczyt. Özvegye ajánlá a megholtak kézirati gyűjteményét az akademiának, s felküldvén czímsorát, ez Bajza, Schedel és Szemere rendes tagokra bízott átnézés, s a használhatóknak, mennyire cím után ítélni, kijegyzése végett. Szemerét gátolván egészségi változásai a dologban részt venni: nélküle terjeszte elő két megbízott társa 1832. április 9-dikén a kis gyűlésnek tudósítást.»*

1832 április haváig azonban sok minden történt ez ügyben. Gróf Teleki József az akadémia elnöke megvigasztalta az özvegyet, hogy férje munkáit alkalmasint ki fogják nyomtatni az akadémia költségén, s úgy honorálják, a mint még magyar könyvet nem jutalmaztak. S a míg e levélváltás folyik, egy nemes emberbarát, Kazinczy régi ügyfele, gr. Desseffy József karolja föl az özvegy és árvák ügyét. Lajstromozza, kétségkívül sok utánjárással, a család adósságait, nyomdászszal szerződik, s tervét írásba foglalva, benyújtja az akademiához. Ezen nyomban közlendő irat csupán a Tudós Társaságnak szólt ugyan, de első sorban József nádorhoz van címezve, mint a ki az 1825/7 országgyűlés XI. törvényczikkénél fogva az intézet «törvényes pártfogója» volt.

Felséges Császári Királyi Főherczeg és Nádor, Nagykegyelmességű Pártfogó, Oltalmazó! s nagy reményű Magyar Akadémia!!

Négy fiú és három árva leány szomorú szózatja, levertt özvegy anyyoknak kérelemre kulcsolt két kezeivel emelkedik egyszersmind általam, Herczegséged, a haza, a magyar nyelv, a magyar Akadémia oltalmazója felé, azon férfit maradáka sorsát ajállani, kinél honi nyelvünk eléb-vitelére, a közvélemény szerint nagyobb lökést még senki sem adott.

Kazinczy Ferenczről beszéllek Felséges Főherczeg! — ki özvegyének szerénysége megkért, (minekutánna az Akadémia elől-ülőjének, gróf Telekinek meg írtt okaimnál fogva a mostani közgyűlésen személyesen még nem jelenhetek) esedezném írásban mellette.

Soha-se ragadtam meg szívesebben valamely alkalmat.

Esedezem tehát Főherczegségednél a nemzeti disz óhajtás egész lángjával, vessen részt-vevő szempillantatot Kazinczy árváinak állapotjára, és hajlítsa szív-lelkes lehelletével a magyar Akadémia természetesen hazafiai buzgalmát, egygy oly sikeres segedelemre mely az elhunytak egész életét a honi nyelv előmenetelére szánt, és még is, míglen lehell, a bal-sors csapásai alatt nyögött árnyékát édes hazánk díszével a külföld előtt megbékéltethesse.

* Kazinczy Ferencz eredeti munkái. Budán, 1836. I. kötet előszava Dr. Schedel Ferencz titoknoktól.

Hálás érzetek ömledése közben tapasztalja ugyan most is özvegye több felette nemes hajlandóságú honfiaknak pártfogását magzatai eránt: — de, nem Ő, — hanem én, számtalan magyar szívekkel együtt, nem találhatom még ezen részletes jótéteményeket, (bár mint becüljem azokat) illendő arányban a nemzeti hálával, és az ezen hálát követendő nemzeti díszszel, egygy oly férfiúra nézve, ki fél századon keresztül, minden idejét, minden vagyoni tehetségét a honi nyelv bővítése és csinosgatása körül tett szakadatlan fáradozásai által elnyeletvén, kivált a próza minden nemeiben nyelvünket a többi már kimívelt és pallérozott európai nyelvek sorába vezérlette.

Megösmérem az Akadémia elől-ülőjének reményt nyújtó, az alaprajzra támaszkodott kinyilatkoztatását, mellyel Kazinczynak az Akadémiához minapában esedező levelet nyújtott özvegyét vigasztalja, hogy t. i. hihetőképén által-veszi férjének hátra-hagyott nyomtatás-alá való munkáit az Akadémia; sőt illendő, és oly jutalmat fog rendelni, a millyen magyar munkákért eddig-elé szokásban nem volt. — De, nemzeti díszünket vállain hordozó Felséges Herczeg! és nagy, mély belátású Akadémia! lehatté ott szó ajándékról és bizonytalan ajándékról, hol nemzeti háláról forog-fenn a kérdés? és midőn nagy, bizonyos, tartós, véghetetlen hatású és következtésű érdem az egész haza láthatarán fénylő csillag gyanánt ragyog a már hamvadó sírja felett!?

Ime Kazinczy adósságainak, a tőke-pénzeknek hátra lévő kamataikkal együtt lajstroma :/; jó része a tőkéknek bebizonyíthatandó uzsora.

Ha hogy az I. bold. fáradhatatlan férfiú legközelebbi atyafiai gyermekes emberek nem lennének; bizonyosan nem engednék magokat senki által is megfosztatni azon díszes boldogságtól, hogy egészen fel ne fogják nevüket viselő rokonok özvegyének és gyermekeinek ügyét, vagy annak legkisebb részecskéjéről a gondoskodást akárkinek és akárkiknek is által ereszszték; mert ha bár csupán a díszvágy után indulnának, — és nem, a magyar előtt oly kedves atyafiság érzelme ösvényén egyszersmind, még is lehetetlen volna nem sejdíteniek, minő fényt fog a legkésőbb jövendőségnel, mind a hazára, mind jeles régi nemzetségekre Kazinczy Ferencz terjeszteni.

Azomban, nem oda megy hazánk díszére s javára született Felséges Herczeg, és érdemekkel tellyes Akadémia! óhajtásom; mintha csupán ezen válogatott gyülekezet rész-vételét kívánám a dicsőséges nemzeti hálában! — Vegyen az egész haza részt, vegyenek rokonai, vegyenek barátai, — vehessen a ki csak akar; de mennyen elő példával és pártfogással a magyar Akadémia, — ez a honi nyelv Palládioma.

Kezébe juta már az Akadémia elől-ülőjének Kazinczy Ferencz hátra-hagyott irományainak lajstroma. — A könyveké, képeké, és rézre-metszetteké még el nem készült. Ha ezeket is, valamint minden egyéb kéziratjait, szintugy azokat, mellyek már ki vannak nyomtatva; mint a még nyomtatatlanokat, a magyar Akadémia (mint birtokába menő sajátját) által-venné, és ezen utolsókból a nyomtatás-alá valókat, fundusa jövedelméből, a maga költségén, sajtó-alá úgy bocsájtaná: hogy az által-vétel napjától számlálva, 18 hónap alatt világot lássanak; könnyű lenne, (mihelyest az Akadémia tőkéjének nagy lelkű megállapítói azt nem ellenzenék,) egyszerre, gyökeresen segíteni Kazinczy Ferencz magzatain. — Ide csatlom a szép igekezetű Werfer Károly kassai kir. Akadémia könyv-nyomtatójának ajánlatját; ::: melly szerint, ha száz ívre telnék egygy-egygy akár mennyi kötetet magában foglaló példány, — öt ezer példányban minden ívet, — ötven Conv. Rftért, — és így az egészet ötezer Conv. Rftért kinyomtatná.

De, hogy, ne csak a nemzeti hálánál fogva Kazinczy Ferencz magzatairól a végső veszély bizonyosan el hártassék; hanem az Akadémiának a nyomtatásra tett költsége is nagy részint visszaforduljon; — és az, a mi nem fogna vissza-kerülni a könyvek, képek, réz-metszetek, és birtokában maradó kéziratokhoz képezt, (mellyeknek minden lepergő év becsöket nevelni szokta,) soknak ne látszassék: ötszáz aktziáknak, egygyet-egygyet negyven pengő-pénztes forinttal számítva; az egész hazából, az Akadémia számadási hivatalánál, minden szokott ellen-örség mellett, — még ez idén, utolsó juniussig, ugy kellene váltatnia: hogy minden példány árra, négy Conv. Rft pénzre szabva lévén az ötezer példányból, minden aktzia után nyolcz példány jusson az aktzia-váltónak; és így annak, a ki p. o. két aktziát váltott, — tizenhat; — négyezer Convent. frtot érő, ezer példány pedig az Akadémiának maradjon, nyomtatási költsége nagyobb részének vissza-szerzésére. — Nincs kétség, hogy e szerint, a számadási hivatal már juliussban kifizethetné a hitelezőket; és felette hihető az uzsorák tekintetiben, mellyekről fellyebb emlékeztem: hogy még fel is maradna valami az özvegy és árvái számára.

Mi kívántatik hát hogy ezen olly egygyügyű, oly természetes és még is a nemzetre a külföld előtt annyi dízt hozó javallat, (melly mind az Akadémia, mind az aktzionariusok részéről oly kicsi áldozatba kerül) sikerüljön? az: hogy Főherczegséged kegyelmessége pártfogolja, — egygy oly nagy tekintetű és lelkes test, mint a magyar Akadémia, a kinyomtatás előleges költségét magára vegye, — az aktziák iránt előadott javallatomat kegyesen elfogadni, s a hazában

minél-előbb kihirdetni méltóztassék; és még e közgyűlésen azon tagok, kiknek tetszeni fog — s azon mértékben, mint kedvök tartandja, a nemzeti hálát megkezdjék. -- Részemről három aktziát veszek: mellyeknek árrát Liedeman Sámuel régi barátom (kihez ma írtam az iránt), ha célt ér javallatom, tüstént kifizetendi.

Lehet e feltenni: hogy ötszáz aktzia (mert hiszen szintugy vehet egygyes ember többet, mint többen egygyet), ez idén junius végéig ne váltassék; — ha a kettős főváros a magyar Akademia, és ennek tagjai nyilvános hazafiui példát adnak? A honi nyelvnek végtére egész lélekkel neki buzdukt nemzet fülében, — a Tisza, s Duna két-két partjain egyformán édes-kedvesen zeng a Kazinczy név, — és minél több keserőségeket árasztottak a körülmények és emberek jobb sorsra méltó nyelvünk Átlására; annál búsabban, szívesebben és buzgóbban fogunk hozzá feltekinteni, és jobban sietni a köztünk lebegő kedves árnyéknak engesztelésére. «Exstinctus amabitur idem.»

Hány tanítványa és barátja van a már most porrá válónak az Akademia tagjai között is? mi szívesen, mi pontosan fog minden legkissebb jutalom nélkül az Akademia számadási hivatala annyi jeles ember mesterének maradéka iránt rész-vételt és hálát mutatni? már maga ez a fáradság jutalomul fog néki szolgálni.

Nem hiszem Felséges Herczeg! hogy eszem szívemtől ragadtatik; hiszen nem nagy áldozatokon feneklik felszámolásom! Én ugyan nem tartok tőle, hogy 24 példányból 23-at el ne adhassak; ha jobb nem szeretném azokat elosztogatni, s velők kedveskedni; és így az egész áldozat még ezt a szép nevet sem érdemlené, mivel csupán abból állana: hogy az aktziákat váltók, előlegesen kiadott pénzők négy ötöd része után egygy ideig várokozzanak; két ötöd részét pedig a dicsőült árnyékának, s így honi nyelvünk szeretetének, azaz: a nemzeti hálának és dísznek szánnják.

Nemzetünk józan eszére, — (melly látja: hogy oly kevésé lehet sok jó alkalmatos könek megszerzése s kifaragása nélkül, akár-melly nemzetnek tartós, nagy szép templomot a halhatatlanságnak emelni; valamint honi nyelvének gazdagítása és csinosulása nélkül nemzeti dicsőséget teremteni,) — és az emberi szív legnemesebb érzeményére, a hálára alapítám felszámolásomat. Én Youngal tartok Felséges Herczeg!

He that's ungrateful, has no guilt but one:

All other crimes may pass for virtues in him.

Nevelje Főherczegséged nemzetünkben, ezt az olly igen dicső, és hasznos erényt, mellyet annyi ritka jelességű tulajdonságaival bennünk már oly gyakran táplált. — Olvastassa fel esenkedem Herczegséged-

nél, a maga elől-ülése alatt, az Akadémia köz-gyűlésében ezen alázatosan esedező leveletem. — Ne engedje, hogy csupa ajándékban, mintegy alamizna gyanánt fogadja el a nemzeti hála jutalmát a nagy következesü, és a síron keresztül csak még inkább örökösült érdem. Gondolja meg kérem Főherczegséged: hogy a hűség és háladatosság testvér-erények, mellyeknek fogyása, hahogy már egygyes emberekben is fájdalmas: annál keservesebb és valódi szerencsétlenség egy egész nemzet részéről.

Szorítottassék csak az Akadémiától veendő ajándéokra a nemzeti hála, Kazinczy Ferencz maradéka eránt, mi lesz belőlle? — a hátra lévő kamatok szaporodni fognak, a szegény özvegy és gyermekei a helyett, hogy adósságaikból kivergődjenek; még mind jobban-jobban nagyobbakba és újjakba merülnek; az uzsorási hitelezők nehezebben fognak lágyulni; a sok költség, per, baj, bú még mind inkább-inkább fog az özvegy és gyermekei feje felett torlódni; s végtére gyászos inség lepi el majd annak maradékát, a ki, kirekesztőleg szeretett honi nyelvünknek élt, holt, és még magzatai javát is annak feláldozta!

A nemzeti hála módja — mellyért esdeklek; annyi válakra oszlik fel, hogy a jóltévőkre nézve alig lesz érezhető.

Walter Scott, ki a mi időnkben, már egy kész nyelven szerzett magának literatúrai nagy érdemet nemzeténél, a nemzeti hála segédelmével még életében kivergődött adósságaiból; de Kazinczy tolla alatt fél századon keresztül maga a nyelv készült szüntelen szabadabb kifejlésre, — és ha ki nem készült is még egészen; de nagy részint néki köszönhetjük, hogy legalább már most könnyen elkészülhet; mert hígabb buzgalom kell akármit is fékezni, mint elindítani.

Főherczegségedtől és a magyar Akadémiától várja a nemzet a nagy emlékezetek mértéke elhatározását, pártfogását, és megdicsőítését.

Mindent össze-fogván: a multtat, jelent és jövődöt, bátorkodom hinni Felséges Herczeg! — és annyi, mindennémü érdemeket és érdemeseket egygyüve gyűjtő magyar Akadémia! hogy nem hibás felszámítást foglal magában javallatom, s megerősítendi talán a jövődőség állításomat, ha azt mondom: hogy sokkal kevesebb az: a mivel Kazinczy Ferencz tartozik a maga hitelezőinek; mint az: a mivel az Ő nagy adóssa, a haza néki.

Főherczegséged és a magyar Akadémia magyar lelkére kötöm Kazinczy Ferencz árnyéka, és számos maradékai életök megvigasztalását; a legmélyebb tisztelettel szünet nélkül maradván császári királyi Főherczegségednek, és a nagy reményü magyar Akadémiának — Kassa, február 24-ikén 1832. — alázatos szolgája *Gróf Desewffy József*, mk.

:/: I. sz. melléklet.

Feljegyzése

azon adósságoknak, melyek reám B. eml. férjem néhai tettes és vitézlett Kazinczy Ferencz után maradtak — inclusive február 29-ikéig 1832, az interesteket csak futólag felvéve.

Törvénytelen adósságok.

Szám	Creditorok neve	A felvett summa mennyisége	A felvétel kelésének ideje		Interesek		
			Váltóban	Rf.	kr.		
1	J.	4000	1820 utolsó júniusban	2800	—		A mennyiben már a bebizonyított uzsora miatt a királyi fiskus is bele avatkozott — realis adósságnak elfogadhatlan.
2	B.	6000	1821. 1-ső februar	3990	—		Csak = 1900 = váltó ftot kaptunk kész-pénzt ezen summára; a többit pedig nagyon felrótt vászony és gránatokban tolván ránk a creditor, — tetemesen meg csalt.
3	R.	3500	1821. 18-ik máj.	2266	15		Ebből = 630 vft volt kész-pénz, — a többi megeczetesedett borokból állott, melyekkel nagyon megkárosítván; realis adósságunk közzé nem számíthatók.
4	B.	8000	1821. 8-ik febr.	5283	45		Ezen egész summában oly rosz borokat adván a hitelező, hogy azokat félannyi áron sem adhattuk el, mint a mennyiben által-adattak; kitészik: mely tetemesen megcsallattunk, mivel csak = 1758 = vftot vehettünk ki belőlle; mert egy-hamar tenta színüvé változott.
5	F.	6642	1821. 12-ik máj.	4301	—		Ezen tőkéből csak = 524 = vftot kaptunk készpénzben — a többibe életet, bort, — és egy rosz kocsit adott a hitelező úr, — a naturalék közt kivált a borok oly rosszszak voltak, hogy a legnagyobb veszteségek közt is alig szabadulhattunk meg azoktól, — így a capitális felinél többé lévén megcsallattatva, — az adósság egész mennyiségét lehetetlen elesmernünk.

Szám	Creditorok neve	A felvett summa mennyisége	A felvétel kelésének ideje	Intereszek		
			Váltóban	Rf.	kr.	
6	B.	900	1802. 3-ik Apr.	535	37 ½	Ezen váltó pénzben felvett = 900 = Rftot a creditor Conv. pénzben praetendálja; azon okból, hogy ezen capitális kiegészítésére mélt. gróf Forgáts Ferencz úrnak, egy = 4000 = Conv. Rftokról szálló passivus contractusát transferálta ránk, — de a melyet soha nem incassálhattunk; erre nézve a contractust törvényesen is visszakivántuk vétetni a báró creditor által; — de ő ezt tenni nem akarván, a contractus maiglan is kezemnél vagyon; mely miatt illy tetemesen megkárosítatván; a summa mennyiségét és valóságát meg nem esmérém.
7	D.	1140	1822. 18-ik márcz.	583	9	Ezen summára nem kaptunk csak = 250 = Rftot váltóban a többi zsidó factoroknál maradt; mint-hogy a creditortól nem pénzt, hanem csak üvegeket vettek kezekhez.
<i>Törvényes adósságok.</i>						
1	Bosnyákné	3000	1816. 15-ik szept.	Ez scála alá jön		Ezt I. bold. férjemmel egygyütt vévén fel; a hitelezőné keresetét igazságosnak ösmérem.
2	Csobai Nagy András	1000	1805. novemberben	Ez isscálát kíván		Ezt férjemmel szintúgy egygyütt vévén fel; való s igazságos adósságnak lenni tökéletesen megismérem.
3	Horn Ferencz urtól	1332	1831. februáriusban	Ennek az interesse egészen <i>ki van fizetve.</i>		Ezen summát is kész pénzben vévén fel; valóságos tiszta adósságnak lenni megösmérem.

Költ Kassán. Február 23 án 1832-ben, özvegy *Kazinczy Ferenczné* született gróf Török Sophia, mk.

E jegyzék hátsó oldalán a következő sorok: «Törvénytelennek s törvényesnek vallott adósságok együtt: törvénytelen tőke 29.042 frt, kamat 18.676 frt 46 ½ r.; törvényes 5332 frt. (Summa summarum) 53.050 frt».

∴ ∴ 2. sz. melléklet.

Én alább írt I. bold. Tekintetes Kazinczy Ferencz úr nagy és szíves emlékezete méltó disztítésében, a mennyire csak töllem kitelik részt venni, legnagyobb becsületnek és nyereségnek tartván; kész vagyok azt, a mi maradványaiból kinyomtatandó léssen, azon naptól számítva, mellyen a kéz-irat kezembe kerül, egy esztendő lefolyta alatt, annyi kötetre, és oly formátumban, a mint kívántatni fog, az ide mellékelt mustra szerint, szép tiszta papiroson csinosan egy-egy ívet, ha százra telnék, egy-egy akármennyi kötetet magában foglaló példány; minden ívet öt ezer példányban, minden költséget és fáradságomat, a papirossal egygyütt bele számlálván, ötven, az az = 50 = Conv. forintért, és így az egészet 5000 Conv. forintért kinyomtatni, melynek egygyik felét a kézirat általadásával, másikat pedig a lekötött esztendő végével kapni óhajtom.

Mely alázatos ajállásom következésében, pénz kezességi szorítvány alatt is, a nagy tiszteletű magyar Akadémiával akármikor is kötetést tehetni örvendezni fogok; hozzá tévén valódi örömem kinyilatkoztatását, ha a magyar nyelv iránt roppant érdemű férfiúnak diszesítését, más nálamnál tehetősebb könyvnyomtató olcsóbb feltételek alatt elősegítheti. Kassa febr. 24-dikén 1832. *Werfer Károly*, cs. kir. priv. Typogr.

Nem telt bele egy hónap, s a nádor Dessewffy levelét tárgyalás és elintézés végett már áttette gr. Teleki Józsefhez, mint a Magyar Tudós Társaság elnökéhez. A nádornak sajátkezű aláírásával ellátott levele így szól:

Nr. 556. *Czím:* Magnifico Domino Supremo Comiti et Eru-ditæ Societatis Hungaricæ Præsidi Comiti Jos. Teleky.

Magnifice Domine Comes Supreme Comes!

Memoriale Comitis Josephi Dessewffy, tenore cujus relicta post mortem Francisci Kazinczy, debita passiva per procurandam operum ejusdem literariorum beneficio actiarum editionem depuranda proponit, Magnificæ DVestræ pro eo in adnexo transpono, ut, cum desiderata projecti hujus in publico generali conventu Eruditæ Societatis pertractatio, in obvresum præexistentium statutorum locum sortiri nequeat, idem suo modo in deliberationem sumi facere velit.

Queis in reliquo peculiari cum propensione persisto Magnificæ DVestræ — Budæ die 21. Martii, 1832 — addictissimus *Josephus Palatinus*, mpr.

A nádor ez átirata «vétetett 23. Marty, 1832»; az igazgató-tanács 1832. IV. ülésén határozott a fennforgó ügyben, melyről az itt következő, gr. Dessewffy Józsefhez intézett aláírás nélküli, de az eredetiben kétségkívül gr. Teleki József által aláírt *fogalmazat* nyújt felvilágosítást.

«Méltóságos Gróf!

Méltóságodnak, Kazinczy Ferencz hátrahagyott kéziratai dolgában Ő cs. kir. Fenségéhez kegyelmes Pártfogónkhoz intézett levelét ugyan Ő cs. kir. Fensége velem közleni méltóztatott, hogy azt a T. Társaság ülésében, hova, az alapok szerint minden pénzdolog kizárólag tartozik, felvételném. A mi megtörténvén, van szerencsém Méltóságodat ezennel a nevezett ülés határozásairól tudósítani; melly szerint az igazgatóság azt nyilatkoztatja ki, hogy actiák összevételében nem foglalatoskodhatván, Nagyságod javaslatát el nem fogadhatja ugyan, reményli mind az által, hogy a társaság tagjai tehetőségök szerint hozzá fognak járulni a M. Gróf kívánatának létesítéséhez, ha t. i. még is az érdekelt úton kívánná eszközölni az elhunyt Kazinczy Ferencz maradéka megvizasztalását.

Azonban egy más javaslatról kell ez úttal Méltóságodat tudósítanom, mellyet a társaság két arra megbízott tagja nyujta be a heti üléseknek s ezek az igazgatóságnak ajánlának, melly azt előlegesen helyben is hagyta, s ítéletem szerint a legjobb mód mind az özvegynek a lehetőségig való felsegélésére, mind a literaturának öregbítésére, mit a társaságnak szüntelenül szem előtt tartania multhatatlan kötelessége, sőt egyedülös célja. A javaslat Kazinczy *minden* munkáinak teljes kiadását tárgyazza, ide értvén a már kijelölteket is, csak hogy az új dolgozás szerint, a mennyiben t. i. illyenek találtak. Küldöm pedig ide mellékelve Kazinczy hátra hagyott irományai közül kijegyezve azon köteteket és csomókat, mellyeket a társaság vagy kiadás, vagy — használhatás esetében — könyvtára számára megszerzés végett, arra megbízandó tagjai által megtekin tetni szükségesnek tart.

El nem mulaszthatom ez uttal annak is jelentését hogy Horatiusnak Kis által fordított s a Kazinczy által magyarosított wielandi jegyzésekkel bővített epistolás kézírata megvizsgáltatván s az igazgatóság által kiadás végett elfogadtatván: Kis János úr azt nyilatkoztatá ki, hogy az érte járandó tiszteletjutalom Kazinczy özvegyének jusson; a mi legott meg fog történni, mihelyt — elhagyván a könyv a sajtót — ívei száma tudva leszen.

Ezennel magamat szivességébe ajánlván maradok — Bécs oct. 11. 1832. — Méltóságodnak engedelmes szolgálója —»

E levél utolsó sorai szerint, Kis János úr Horatiusnak általa fordított, s Kazinczy által magyarosított Epistoláiért a tiszteletdíjat Kazinczy özvegyének engedte át; — mire nézve nem nyomhatunk el egy szerény megjegyzést.

Kis János e műve egyszer már ki volt adva, «Horatius' Leveléi Wielandnak magyarázó jegyzéseivel. Fordította Kis János. Első

kötet. Sopronyban, Sziesz maradéki' betűjével. 1811.» czím alatt, báró Prónay Sándornak ajánlva.

Némi apró javítások leszámításával, ugyanezen mű ment sajtó alá másfél évvel Kazinczy halála után, a következő czím alatt: «Horatius Levelei. Fordítá Kis János, superintendens, a' M. T. Társaság' r. tagja. Az eredeti textussal Döring szerint, s Wieland' magyarázó jegyzeteivel Kazinczy Ferencz, m. t. társasági r. tag által. Pesten, a Magyar Tudós Társaság' költségével. 1833.»

Az első kiadással összemérve, ezen második kiadásban semmi egyéb új nincs, mint a latin eredeti melléklése, és Kazinczynak, a czímben említett forrásai nyomán írt tömérdek jegyzete. Ugy hogy a honorarium inkább illette meg Kazinczyt vagy törvényes örököseit, mint Kis Jánost, kinek ennél fogva, szóban forgó ajánlata nem változtathatja meg a róla fennálló azon nézetet, mely szerint neki a liberalitás gyenge, — talán egyedülvaló gyenge oldala volt teljes életében.

A Tudós Társaságnak szintén Teleki József föntebbi levelében említett «két megbízott tagja» Bajza József és Schedel Ferencz volt, kik, Kazinczy minden munkáinak kiadására vonatkozó indokolt javaslatukat még 1832 április 9-én terjesztették az akadémiai kisgyűlés elé. E javaslat egész terjedelmében megjelent Kazinczy Eredeti Munkáinak I. kötete előtt, ezzel a megjegyzéssel: «A Tudós Társaság e nézetekhez csatlakozván, elvben elhatározá Kazinczy munkáinak kiadatását, s a kijegyzett kéziratok megvizsgálását a két tudósítóra bízta: kiknek szóbeli bővebb előadására a IV-ik nagy gyűlés, 1833. nov. 15-dikén, a következőket rendelé: *a)* Kazinczy Ferencz eredeti munkái a tudósító r. tagok, Bajza és Schedel által összeszedve, teljesen jöjenek ki a Tud. Társaság költségén, úgy, hogy 1834-től kezdve évenként egy kötet lsson világot. *b)* A nyomtatás az első kötettel induljon meg, melly a poetai munkákat foglalja magában. *c)* A fordítások közül a már megjelentek elmellőzésével, 1834-ben Sallustius s a Ciceroból fordított beszédek adassanak ki; a többiekre nézve fentartván magának a társaság a megbízott tagok véleményei bővebb kihallgatását.* *d)* Mind a két rendbeli munkák egy-egy nyomtatott íveért az elhunyt író árváinak 4 darab arany tiszteletdíj járjon.»

* «Igy adák be azok 1833. junius 3-dikán véleményeiket a magyar Régiségek és Ritkaságok II-ik kötetéről, mellyet a kis-gyűlés helybenhagyott ugyan, de kiadatását a IV-dik nagy-gyűlés fontos oknál fogva, felfüggeszteni tanácsosnak tartotta; így 1833 deczember 21. Lessing Minnája s Molière Botcsinálta doctora iránt, mellyek a Külf. Játékszín VII. és VIII-dik köteteiben jelentek meg.» Kazinczy Eredeti Munkái. I. köt. IX. X. l.

Kazinczy Eredeti Munkáinak tiszteletdíjára nézve utólagos, pótló intézkedés történt még az 1833 november havában tartott igazgatósági üléseken. «Kazinczy Ferencz hátramaradott és még nyomtatásban meg nem jelent kéziratának teljes gyűjteményben kiadása úgy rendeltetett el, hogy a tiszteletdíj, akár eredeti, akár fordított munkákért 4 arany legyen s a példányok száma mindenből 500.»¹

E határozatban főként az a kedvező Kazinczyék szempontjából, hogy a *fordított* munkákat is négy arannyal jutalmazták, holott pl. ugyanabban az ülésben ment határozatba, hogy a Tudománytárba — az akkori Budapesti Szemlébe — dolgozóknak «eredeti munkáért ívenként 8 pengő forint, fordításért 6 pengő forint» fizetessék.

Eredeti munkákért ívenként négy arany tiszteletdíj már akkoriban sem olyan jutalom, «a millyen magyar munkákért szokásban nem lett volna». Ugyancsak 1833-ban «A felsőbb analysis elemei» Győry Sándortól, szintén 500 példányban nyomtatva, valamint Jakab Istvánnak «Falusi lakodalom» című vígjátéka hasonlóan négy arany tiszteletdíjban részesült. Mind a mellett kétségtelen, hogy az akadémia, midőn az ívenkénti négy aranyat Kazinczy eredeti és fordított munkáiért megszavazta, annyit adott, a mennyi csak akkori szűkös állapotától telhetett.

Kazinczy özvegye és árvái gyámolításában nevezetes mozzanat még ez időtájban az 1836-ki nagy jutalom átengedése. Erre nézve a hivatalos akták közt ezt a jelentést találtam: «Az 1836-ban kijött magyar könyvek közül az esztendei nagy jutalom, u. m. 200 arany Kazinczy eredeti poetai munkáinak² ítéltetett s mellette dícséretet nyertek betűrend szerint: 1. Czuczor poetai munkái. 2. Fényes Elektől: Magyarországnak s hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai tekintetben, 1. köt. 3. Gaál Józseftől: Szirmai Ilona. 4. Győry Sándortól: Felsőbb analysis' elemei. 5. és 6. Jósika Miklóstól: Abafi; Zólyomi. 7. Kerekes Ferencztől: Értekezés és kitérések (a m. nyelv' ügyében). 8. Szlemenics Páltól: Fenyítő törvényszéki magyar törvény.»³

Az akademiának a nagy nyelvreformátor emléke iránti kegye-

¹ A Magyar Tudós Társaság évkönyvei. II, 57.

² Ez a belső címlapja a Bajza és Schedel szerkesztésében 1836-ban megjelent Kazinczy Eredeti Munkái I. kötetének; a II. kötet az «utazásokat» adja. Az Eredeti Munkák «Második osztálya» (Levelek) 1842- és 45-ben jelent meg három kötetben.

³ A Magyar Tudós Társaság igazgatóságának jelentése a társaság 1837-beli munkálkodásairól s pénztára mibenlétéről. Budán, 1838. 8. l.

lete ezúttal (1832—36.) nyilvánult első ízben, de meg-megújult valahányszor csak szükség volt rá. A tudósok intézete mint a nemzeti hála letéteményese szerepel ez ügyben, s nemes tisztét úgy vitte, mint az angolok nagy nemzete Walter Scott, vagy a «grande nation» Lamartine irányában. Hálája nagyságáról vonhatunk következtetést a szolgálatokra, melyeket a «szent öreg» a nemzeti nyelv kimívelésével a nemzeti ügynek tett.

BALLAGI ALADÁR.

SZINÉSZETI RELIQUIÁK.

Színművészetünk történetét kutatva, azon eredményre jutottam, hogy a régiebb, azaz circa száz év előtti magyarországi színészetre vonatkozólag aránylag sokkal több adalékot találhatunk, mint a közelebbi, azaz mintegy az ötven év előtti színi állapotok rekonstruálásához. Ezen elszomorító meggyőződés alapján hoztam évekkel ezelőtt javaslatba a még összegyűjthető és elkallódástól megmenthető újabb színi reliquiák megmentése és fenntartása céljából, a nemzeti színház kézírattárával kapcsolatosan létesítendő *színészeti muzeum* tervezetét, mi azonban nem talált viszhangra.

Az elkallódástól megmentett színészeti reliquiák közül, van szerencsém ezúttal néhány darabot bemutatni.

Az I-ső szám alatt közölt színlap azon előadás alkalmából adott ki, mely alkalommal Szigligeti Ede, még «az idő szerint: Szathmári József ingellér növendék» — 1844. évi sajátkezűleg írt *naplója* szerint — Bartháné, Megyeri és Fáncsi *előadását látva, végleg elhatározá, hogy a színi pályára lép s másnap felvételét kérelmezé a nemzeti szintársulat igazgatójánál.*

A II-ik számú közlemény azon budai színlapot adja, melyen Szigligeti mint kezdő színész: *először neveztetett meg szerződött és működő tagként.* Ugyancsak előbb említett naplója szerint azonban társai látván erős lámpalázát, *előadás közben kitorölték szerepét.* Ennélfogva csak harmadnapra, *azaz 22-én lépett fel tulajdonképen mint activ és beszélő színész* és pedig a III. számú színlap szerint «Montfaucon Johannában».

A IV-ik szakaszban Szigligeti 1834. évi szerepeinek sorozata foglaltatik, mely hiteles czáfolata *sokoldalúságánál* fogva azon téves köznézetnek: hogy Szigligeti «*nem volt hasznavehető*» színész.

Végül az V-ik szám alatt *Szentpéteri Zsigmondnak*, a magyar színészet halhatatlan alakjának *legutolsó levelét* mutatom be, melyet

Széll Farkas táblai tanácselnök úr nagybecsű gyűjteményéből birok. Baráti levél az, mely igen szépen jellemzi a nagy művész lelkének nemességét és egyszerűségét. Félholtan írta e levelet, melyet alig tudott befejezni és aláírni. Keltezése napjától többé nem vehetett Szentpéteri tollat kezébe, mivel betegsége élőhalottá tette.

* * *

1. Szabad királyi nemes Buda fővárosa színházában. Nemzeti Játékszín. Szombaton, Augusztus 9-kén 1834. *Az Ósanya*. Szomorújáték 5 föl. Grillparzer munkája. Magyarra tette Vass István. Személyek. Borotini Zdenkó gróf — Megyeri úr. Bertha leánya — Parázsóné assz. Jamnur — Bartháné. Günther várnagy — Nagy úr. Királyi kapitány — Fáncsy úr. Boleszláv haramiak feje — Baranyi úr. Walther közkatona — Marosi úr. Ósanya — Telepiné. Királyi katonaság.

Holnap, Vasárnap auguszt. 10-kén folyó bérletben először adatik: *Zürzavar a Varga műhelyben*. Vig néma és tánczosjáték 1 felvonásban. Betanítja Kaczér Ferencz, a budai színház tánczmestere, musikáját Sednitz, a budai játékszíni orchestrum tagja, s több hangművész készítette.

Ezt megelőzi: *Vigjáték*. Vigjáték 1 felvonásban. Kisfaludi Kisfaludy Károly munkája. Kezdeté hét óraker.

* * *

2. Kedden aug. 19-kén 1834. Először adatik *István. Magyarok első királya*. Eredeti hazai hősi színjáték *Katona József* Munkája. Személyek: István, magyarok első királya — Tóth úr. Gizella, bajor hercegné, István hitvese — Pálné a. Adellaid, lengyel hercegné, Geizának István anyjának özvegye, István mostoha anyja — Kántorné a. Judith, István testvére — Parázsóné. Boleszláv, Migiszláv (!) Lengyelország hercege, Adelhaid bátyjának fia, Lengyelország örököse — Fáncsy úr. Aba Sámuel, pozsonyi gróf — Pály úr. Venczel, bajor gróf, István főhadvezére — Bartha úr. Szeverin Theodát gróf, István nevelője — Nagy úr. Radó, a testőrség kapitánya — Marossy úr. Kupa, sümegi vezér — Megyeri úr. Zabolch — Somogyi úr; Kozár — Szöllősy úr; Bulcsú — Baranyi úr, békétlenek. Pázmán — *Szigligety úr*; Hederik — Kaczér úr, német vitézek. Heloid, szökevény Venczel táborából, Kupa embere — Kiss úr. Magyar nemesek, testőrök, német vitézek, udvari hölgyek, békétlenek. Magyar, német, lengyel katonaság, nép. Történet helye Pannónia, ideje az

998-ik esztendő. Meyer Karolina és Kaczér úr, a második és harmadik felvonás között magyar kettős tánczczal fognak kedveskedni. Bémenet-ár: Közép páholy 5 frt. Felső és alsó 4 for. Zártszék 1 for. Földszint 50 kr. Második emeleti zárthely 50 kr. Második emeleti alsó hely 30 kr. Karzat 15 kr. váltóban. Kezdeté 7 órakor, vége 9 után.

* * *

3. Pénteken Aug. 22-én 1834. *Montfaucon Johanna*. Színjáték 5 felvonásban. Személyek: Estavajel Adalbert, Belmont Granzon sz. vár örökös ura — Tóth úr. Montfaucon Johanna, a hitvese — Kántorné assz. Ottó, fajok — T. Máli. Lazarra Eginhard, Meins városának ura — Bartha úr. Darbonai, zsoldosok vezére, Lazarra szövetségese — Marossi úr. Montenach Wenczel, Belmont vára gondviselője — Baranyi úr. Filep, a fia — Fánecs úr. Guntram, egy major birtokosa — Telepi úr. Hildegard, a leánya — Bartháné. Remete — Nagy úr. Wolf, Adalbert fegyverese — Szöllösi úr. Róbert, Eberhard, Ulrich, Montenach fegyveresei — Kiss úr, Egri úr, Pály úr, Somogyi úr. Romuald — *Szigligeti úr*; Ulló — Kaczér úr, Lazarra zsoldosai. Öreg — Parázsó úr. Parasztleány — Anikó. Katonaszág, parasztok, paraszt asszonyok, leányok.

Szombaton Augusztus 23-án 1834, rendkívüli bérletszünéssel legelőször adatik *A Garabonciás Diák*. [Első eredeti magyar paródia.] Tüneményes új vigjáték 3 szakaszban, több népdallal, énekkel és tánczczal. Irta Munkácsy János, muzsikáját készítette: Pály Elek. A pesti — *Tivolit* — ábrázoló s egyéb szükséges díszítményeket és gépelyeket készítette Telepi úr.

* * *

4. *Szigligeti színészi szerepei 1834-ik évben*. Aug. 19-én. István, a magyarok 1-ső királya — Pázmán német vitéz. Aug. 22-én. Montfauconi Johanna — Romuald zsoldos. Aug. 23-án. Garabonciás diák — Miska kádárlegény. Aug. 24-én. Nagy-idei lakodalom — Lesleszi, Zápolyapárti főnemes. Aug. 25-én. Garabonciás Diák — 1. Miska kádárlegény I. felv. 2. Mihály kárvallott paraszt II. felv. Aug. 26-án. Lumpaciús Vagabundus — Pille gavallér. Aug. 27-én. Burgundi gróf — Brunó zárandok. Aug. 28-án. Arlequin élete — Rudolf kádárlegény. Szept. 2-án. A valkói Amazon — Hamsa bég pécsi basa. Szept. 4-én. Hinkó a hóhérlegény — Sebold, Henrikó szolgája. Szept. 6-án. Zrínyi — Mustafa, bosniai basa. Szept. 7-én. Házasságszerző — Inas. Szept. 10-én. Waldemár álma — Császári kapitány. Szept. 11-én.

Sámson — Házael, Sámson szolgája. Szept. 13-án. Moór Károly — Raczman haramia. Szept. 14-én. Waalburg éje — Márton asztalos polgár. Szept. 15-én. Örültek háza — Törvénytiszt. Szept. 20-án. XII-ik Károly — Dukkert tábornok stralsundi parancsnok. Szept. 23-án. A nagymámi — Lajos urasági inas. Szept. 27-én. Egy óra — Rúrik: Aszkin apjának (szelleme) árnyéka. Szept. 30-án. Constantia — Első tiszt. Okt. 1-én. Szapári Péter — Zerind aga. Okt. 3-án. Fejedelmi nagyság — Wardenberg gróf. Okt. 5-én. Két Péter — Hirnök. Okt. 7-én. Attila és Buda — Ardarik, tatárok fejedelme. Okt. 14-én. Gyökeres orvoslás — Felhői Károly, nemes ifjú. Okt. 15-én. Viszonyok hatalma — Waltmann, miniszteri titoknok. Okt. 16-án. Figaró lakodalma — Doppelhand, irnok. Okt. 19-én. Tizenhárom formaruhás leány — Vilmos, várbeli fogoly. Okt. 21-én. Intermezzo — Kém. Okt. 22-én. Az orleansi szűz — Du Chatel, királyi tiszt. Okt. 23-án. A mexicói völegény — Pedró, szerencsenszolga. Okt. 25-én. Heilbroni Katinka — Szénégető. Okt. 26-án. Arlequin mint garabonciás diák — Lőcsláb: Wangeliusz szolgája. Okt. 28-án. Mókusz — Herman, birtokos szolgája. Okt. 30-án. Bársonyczipő — Viadalbíró. Nov. 1-én. A Smolenski égés — Lagrange, altiszt. Nov. 6-án. Ördög Róbert — Bandita. Nov. 10-én. Ilus meg Kati — Korgó Istók, csapláros. Nov. 11-én. A játékos — A generális hadi segéde. Nov. 15-én. A párt dühe — Itélőszék szolgája. Nov. 16-án. Bűbájos fegyver — Baturiu kozák. Nov. 18-án. Tündérvilági leány — Nigovicz, a Gyűlölség szolgáló szelleme. Nov. 27-én. Gyűlölség és szerelem — Sanchó, a fogadós fia. Decz. 2-án. Bot csinálta Doktor — Ifjabb Sütő. Decz. 4-én. Árulás és szerelemfélés — Inas.

Szigligeti e szerepgezenreban maradt 1854-ig *mint színész* a nemzeti szinpadon, műsorát azonban az 1836—54-ig terjedő évekre csak töredékesen bírjuk, miután a nemzeti színház illetékes közegei épen nem bírtak érzékkel azon nyomtatványok és okmányok megőrzése és fenntartása iránt, a melyekből jelenleg színészetünk avagy szinirodalmunk egyes homályos, vitás avagy kétes mozzanatát helyesen megállapíthatnánk.

* * *

5. *Szentpéteri Zsigmond utolsó levele.*

Barátom Soma!

Képezem mily kárhóztatólag mondál fejemre ítéletet, hosszas hallgatásomért, de ha megtudod, hogy én azóta mindig ágyban fekszem, engesztelődni fog bosszankodásod. Még most is beteg vagyok; hibát találsz irmodoromban tulajdonítsad annak.

De a dolgra — te ohajtasz velem találkozni, én is örömet ved.

Azért, ha az Isten segít és éltet Juliusba Szegedre megyek, honnan rögtön tudositani el nem mulasztom. Előbb nem tehetem, mert én most ha Isten segít Gräfenbergbe megyek, gyógyítani magamat.

Juniusba levélt már többet nem írhatok, mert fejem szédül s a karom zsibbadoz. Ha egygyütt leszünk veled többet beszélünk.

Hijába ilyen az öreg ember kivált mikor beteg.

Az Isten áldjon meg lelkem Somám. Juliusba Szegeden leszek, — tisztelem, csókolom családodnak minden egyes tagját. Isten áldjon meg édes gyermekkori játszótársam.

Köszönöm a *tarhonyát*. Kivánságod szerint nem felejtettem ki belőle *Szerdahelyit*, ki is igen szívesen vette felőle tett megemlékezésedet.

Bevégzem — *a pennát már nem tudom tovább tartani*. Légy boldog. Juliusban még látjuk egymást. Szívből csókol régi barátod *Szentpéteri Zsigmond* nemzeti színész. Pest april 11. 1857.

Kívül: Széll Sámuel Hmvasárhelyi ref. lelkésznek: Hódmezővásárhelyen.

VÁLI BÉLA.

GRÓF DESSEWFFY JÓZSEF ÖNÉLETRAJZA.

A M. Tud. Társaság, 1833. november 2-től 15-ig tartott negyedik nagygyűlésén elhatározta, hogy «minden tag felszólíttassék, küldené be pecsét alatt évenként ön biographiai jegyzékeit, melyek feltöretlenül a levéltárban őriztetnek, míg azokra halál, s készülendő életírás vagy emlékbeszéd esetében szükség nem leszen.» (IV. nyg. CXVIII. pt.)

E maig fennálló határozat eredménye az a tömérdek önéletrajz, mely, részben ma is feltöretlenül, a M. Tud. Akademia főtitkári hivatalának levéltárában őriztetik. Onnan közlöm az itt következő önéletrajzot, mely «Nagy Méltóságú gróf Teleki József úr Ő Nagyságának, koronaörnek, szabolcsi főispánnak, a Magyar Tudós Társaság elnökének, Ő császári királyi s apostoli Felsége, aranykulcsossának és valóságos belső titkos tanácsnokának s a t. Budán» van címezve.

Nagy Méltóságú Gróf úr Korona-ör, Főispány, és magyar akademiai Elnök!

A hozzám bocsátott hivatalos levelet, melyet Kegyed legközelebb mult julius 8-kán nekem irni s elküldeni méltóztatott, nem emez vagy amaz otthoni mulatásom helyén hanem itt a bártfai fürdőkben hová három izben visszakerülő hideglelés által elgyengült

egességem visszaszerzésére az orvosok sikeresen utasítanak, csak ten-
nap vevém.

Világos: mikép annyi kérdésekre, kivált itt, szokott lakjaim
távolában kielégítő választ oly rövid üdő alatt nem adhatok, de talán
még Kassáról is, hol könyvtáram s kézirataim, nem igen adhatnék,
mivel dolgozataimnak mindenha oly kevés becset tulajdoníték, mi-
szerint sem számuk, sem tárgyuk, sem kiadásuk ideje, úgy is hanyat-
lani kezdő emlékezetemben, nem igen ragadott meg.

Igyekezni fogok azomban, miként emlékezetem engedi, a tett
kérdések sorában, enmagamról szólni.

Mi az első pontot illeti, birja Schedel Ferencz úr báró Hor-
mayer felszólítására és számára, enmagam által még 1825-ben római
nyelven készült életrajzomat prózában.* Hozzátehetem ennek pótlé-
kául, miszerint hol Sárosban, hol Zemplénben, hol Szabolcsban, hol
Kolozsvártt Erdélyben, hol Pesten, és végül Kassán neveltetem. Még,
18-ik esztendő koromban római nyelven foglalám versekbe életemet
négy éves koromig, azomban nem tartám érdemesnek azokat foly-
tatni; nem mintha elevenség és szikrás tűz egészen hiányoznék
bennök, de mivel annál kevésbé véltem illőnek magamról verselni,
mivel üdő folytával több magamnál sokkal érdekesebb emberekkel
ösmérkedtem meg.

Olasz-országon kívül, még elébb hazámnak jó részét és Horvát
meg Tót-országot, valamint Erdélynek egy részét, nem különben
Stiriát, Karinthiát, Karniolíát, Isztriát, Dalmáciát, és még azelőtt
Ausztriát, Cseh meg Morva-országot, később pedig a Lengyelhont is
beutaztam. Olaszország főbb városainak meglátogatása, s azokban
hosszabb mulatásom után, egyedül a francia felforgatás szakasztá
meg utamat Franciaország felé Chamberyban, honnan, mivel nem-
zetségem egyik ágazata Franciaországban telepedett meg, azért sie-
ték vissza, mert tartván az akkoriban gyakranta névtévedéstől,
személy-felcseréléstől és a felette rögtön büntető törvénykezéstől
nem igen akartam a megérkeztem napjakor gilotina alatt Cham-
beryban elhult 353 fejeket, a magaméval szaporítani.

Megtiszteltetéseimre nézve többeket olvashatni említett kézirati
biográfiámban Schedel urnál. Hálával tehetem hozzá: hogy a m. t.
társaság igazgató s tiszteletbéli tagja vagyok, hogy több ízben hol
Zemplén, hol Sáros vármegyében némelly nevezetes tárgyakban a fel-
iratok készítése rám bízott, és munkám mindég vagy egészen
vagy csak igen kevés változatokkal, köz megelégedéssel fogadtaték.
Az országos munkálatok átvizsgálására legközelebről rendelt országos

* Ugyancsak Schedel magyar fordításában közlöm a cikk végén, a 479. lapon

választmánynak egyik tagjává is kineveztetém vagy inkább választatám. Szabolcsban pedig az úrbéri, kereskedési és katona-tartási végső megyei vizsgálatul választott kiküldöttségnek elnökségére méltattattam. Azt is, ámbár csak pirulva említhetem, hogy eddigelé még senkinek versezete sem méltatott beiktatásra az országos naplókönyvbe, mint 1807-ben mostani nádorunkhoz intézett verseim a nemzeti nyelv tárgyában,* de ezen megtiszteltetés alkalmasint egyedül a tárgynak s nagy nádorunk hazafiúságának köszönhető, valamint a 60. esztendő Kazinczyra írt és külön kinyomatott versezetem, szintűgy csak a honi nyelv iránti köz-buzgalom miatt nyert hihetőleg oly lelkes pártfogást és helybenhagyást az egész hazában még a mesterkélésre oly igen hajlandó kritikusainknál is. Azomban legnagyobb és leghizelgőbb, megtiszteltetésnek tartám mindég Trencsén vármegye lelkes levelét, mellyben magasztaló helybenhagyását nyilatkozta megelőző cenzuránkról az országos választmánynál római nyelven írt külön szavazatomért melly akkor még kinyomatva se vala, de azóta 81. nyomtatási hükkal** világot is látott. Hazánk azomban véleményemre, mint minden miveltség előzményének legelső előzményére, csak még később fogja nagyobb figyelemmel szeméit fordítani.

Litteraturai vállalataim és készüléteim több neműek és nagyon számosak voltak, de éppen a megelőző cenzurának vala mindég leginkább nyomasztó és leverő ereje lelkekre. Ez altatta el, zsiabasztá meg vagy szakasztá félbe vagy dönté egészen dugába vállalatim legnagyobb részét vagy elszórva rejtekbe taszítá dolgozatimat, honnan nehéz lesz azokat kikurkázni és elrendezni. Soha se voltak egyensúlyban ujjaim, gondolataim s érzeteim tüzével és sebességével. Így hát többnyire veszendőbe fognak azok menni kézi írásom kákombákomsága alatt, mert nem lévén fiatal koromban elegendő tehetségem titoknokot tartani, irataimból igen igen sokat és talán némi nevezetést is (belévesztvén hebehurgya s görbeburba írásom kifejtésében és rendezésében) már magam is megsemmisítettem. Nem tudom szerencsémre é vagy szerencsétlenségemre, fiatalkoromban csaknem kirekesztőleg a megihletetés embere valék s repülő érzelmeimet valamint eszméimet hahogy egyszer elrepültek vala, soha se tudtam többé vissza téríteni.

Egyébiránt némelly vállalataim gyámolítást és pártfogást se lelének, p. o. mikor felszöllítám nyomtatásban tudósainkat valamint

* Sem a *Diarium Comitiorumban*, sem az *Acta Comitiorumban* nem leltem. Külön melléklet lehetett; vagy az is lehet, hogy Dessewffy az országgyűlés esztendőjére nem jól emlékezett.

** hibával.

jelenleg Nagyméltóságod engem felszólít. Döbrenteivel akartunk t. i. filozófiai és eszthetikai szellemű életírásokat bárminő nemben magokat kitüntető jelesebb íróinkról, adni. Ezen biográfiák a készítendő magyar literatura históriáját tetemesen könnyíthették s az efféle a németes modorban többnyire annyi szilárdsággal, mint sok piczinyes salakkal, sőt olykor homállyal valamint zavarral jární szokott tanulságos munkát, ezektől megtisztíthatták és így mind az adatok választásában, mind azok összefüzetében és előadásában születendő litteraturai históriánkat kevés klasszicitási szellemmel meglehelvén, egyszersmind érdekessé s a jövődőség helybehagyására érdemessé teheték volna. Könnyen meglehet, hogy még üdö előtti magyar litteraturai históriát írni, de jó gyűjteni a feledéstől megóvándó érdekes és nevezetesebb adatokat. Ha talán nem érkezett is el még a türelem és részre hajlatlanság kora, nem irtódott ki még egészen a keblekből a felekezetesség s a szabadelműség eddigelé gyakran egyedül csak az ajkakon lebeg s még nem virágzik mindenhol nálunk az agathokalon, hiszem s reméllem azonban miszerint elébb utóbb ki nem maradandanak ennek mind virágai, mind gyümölcsei. Már most is kezdenek helyyel-hellyel mutatkozni, de nem lehet még egyátaljában mondani, hogy vad tűzünket többnyire a szelid és gyöngéded érzelem vagy a hatásban, erősben és igazban a jó izlés akár öllekezve, akár mérsékelve késéri.

Itt még azt is megjegyezhetem, hogy a kassai magyar Minerva című folyóiratot megindítottam, elő-szóval, és több mind prózai mind verses eredeti darabokkal, sőt fordításokkal is elláttam és az első esztendőben igazgattam is, hanem az 1825-ben közbejött országgyűlés, hová szabolcsi követ képében másod ízben kelle mennem, igyekezetem folytatását félbeszakasztá, azután pedig mások elegendvén az igazgatásba és egyéb akadályok gördülvén elő, visszavonultam ezen vállalatától, de azért nem szüntem meg ezen üdöszaki iratot még olykor olykor némi dolgozataimmal bővítni, sőt mások neve alatt is némi próbatételeimmel ellátni, míglen inkább meg inkább felvergődő litteraturánk és a fővárosban támadt új folyóiratok azt egészen meg nem szüntetnék. Volt titoknokom Dulházy Mihály már rég ígérte nekem, hogy lajstromot készít mellyből kitessék: ki minő dolgozatokat küldött abba. Nem kétlem mihelyt foglalkozásai miatt béfejezheti munkáját, azt általam azonnal Nagyméltóságodnak megküldi.

A második kérdésre kinyomatott munkálataim sorjegyékére nézve még kevésbé adhatok kielégítő választ nemcsak azért mivel azok többnyire nem hosszabb lehelletűek, hanem azért is, mivel különféle neműek.

Kötött beszédben, hol rimes hol nem rimes magyar verseze-

tekből állanak többnyire, sőt olykor emez vagy amaz nemű görög mértékű versekből is. Köztük fordítások és utánzások is találatnak. Nagyobb részint zsebkönyvekben jelentek meg, de számukról és tárgyukról nem igen emlékezem többé, a mint mondám egyáltalában kevés becset tulajdonítván munkálataimnak, és úgy tekintvén kivált költeményeimet mint pillanati sugallatok és lelki felhevülések származmányait, mellyeket lenge bimbók és virányok gyanánt, csak igen hamar szokott a jelen üdő szellője elfúvni. Egyedül a jövő, szebb, gyöngédebb vagy férfiasabb lelkeiben óvatnak meg a hervadástól, és nem fonnyadnak el, mint a fűvészek gyűjteményeinek lapjai között a hajdan egynehány napig diszletesen virágozott növények.

Igen nagy számmal rejtőzködnek még nálam az effélék. Némelyek a felekezetlenebb és igazán szabadelmű kornak napfényét várják. Hosszabb lehelletűek is találatnak köztük. Némelyeket elmés tréfa, másokat finomabb csipősség vagy célzatok, vagy derült pajzanság, másokat ismét lelkesebb érzelem bélyegez. Némi erotikumok is csúsztak közzéjük kivált fiatalabb korombul mind magyar mind diák nyelven. Külön-különféle alkalmak szülték mindezeket, a nélkül, hogy úgy nevezett alkalmi versek legyenek. A Valónak kell a költészttől szépíttetni, vagy az ideálnak valószínűíttetni, és pedig kivált a könnyebb szárnyazatu költészet (minek leginkább szűkiben vagyunk) nemeiben, minden finnyáság, nehézkesség és mesterkélés nélkül, sine ornamentis ambitiosis, ut quisquis speret frustra que laboret ausus idem. Les poetes corrects sont rarement poetes, ugymond egy francia író.

Francia valamint diák nem kevés verseket irogaték fiatal koromban ezekből is igen kevés van kinyomatva s az is elegendő nyomtatási hükkel. Diák kinyomatott verseim közül legnevezetesebbek alagyám József Császárra és Leopold Nádorunk halálára ez utóbbi a kassai Minervában jelent meg. Az utazó herczeg Ambrusra, nagyon kurta idejü Primásunkra készült versezetem külön nyomtatatték ki.

Időszaki lapokban nagyon kevés verseim jelentek meg s azok is valamint zsebkönyvekben, úgy prózai dolgozataim, csaknem mindig vagy a szerkesztő vagy a nyomtató bővebb vagy kevesebb akár gondatlanságával akár megelőző cenzurájával. Azért szoktam oly ritkán valamit közre bocsátani, mert mint kedveljem a háromszortai megelőző cenzurát mikor már az egyszerűest is oly igen remegem? De midőn gondatlanság teszi ki gyalázatul az író tűrhető, mert ugyan, mint kívánhatja akarmellyik szerző, hogy a kiadó szerkesztő pontosan vigyázzon a nyomtatásra, mikor ő maga is restelli az efféle piczinyes foglalatosságot?

Prózaí dolgozataim s értekezéseim között azok, mellyek már ki vannak nyomtatva többnyire hol ez hol amaz üdöszaki magyar folyóiratainkban láttak világot. Szerintem legnevezetesebbek azok, mellyek akár filozófiai eszterika, akár kritikai, akár nemzetesülési s politikai tárgyban a Felsőmagyarországi Minervában tétettek közre. Azokrul, mellyeket ál-név vagy név nélkül vagy más neve alatt ereszték közre nem szólhatok, mivel most sem akarok titkom elárulója lenni és soha se választottam ok nélkül ezen módot. Nem tartom érdek nélkülinek értekezésemet a szeszélyről a Tudományos Gyűjteményben.

Döbrentei védelme Zajbaj úr ellen, (mert még a cenzura is irtódzott a Bajza névtől,) melly külön jött ki, nem maradand talán érdektelen a jövőendő előtt. Ennél élesebbet soha sem írtam. Ment-ségem e versben foglalatik :

Mint követ óhajtám kövel kisimítani Bajzát,

Ah nekem az nem ment, Bajza simíthatatlan!

A hatalmas genie című versezetemet a Sasban se tartom minden érdem nélkülinek. Bajza úrnak érdemeit literaturánk körül nem tagadom, de nyersesége bizonyosan nem fog fejére a jövőendővel koszorút fűzetni.

A Hirnökben s Századunkban, valamint Jelenkorban s Társalkodóban találatnak tőlem hol prózaí hol kötött beszédű dolgozatok, mellyeket nem fog talán az utókor megvetni. Nyilvános felszólítás után a magyar új színházra készült, és Századunkban olvasható magyar hat lábosaim alkalmasint nem fognak úgy az utókortul halgatással elmellőztetni, miként a most élő kritikusainktól. A pesti árviz-könyvbe is egy ódám iktattaték. Ezt, nem tudom kicsoda, Századunkban minden poetai érdemnélkülinek hirdeté a nélkül, hogy legkissebb okát adta volna gyalázásának, azomban az Athenéom szívességgel emlité. Szintugy a pesti árviz-könyvbe küldött értekezésem pedig a német literaturá mostani állapotjáról Menzel után, mellyet honni literaturánk tekintetében jegyzetekkel bővíték, eddig még nem került nyomtatás alá.

Bárá Berzeviczy Vincze életirása, mellyet még elébb az akadémiái nagy gyűlésen el is szavatolék a m. t. társaság évkönyvében, némelly nyomtatási hibákkal adatott ki. Kazinczy Ferencz barátom életirása tőlem az Arpádiás egyik kötetében szintugy nyomtatási gáncsokkal olvasható. Írtam halála után a magyar Akadémiához és az elhűnt nagy érdemű maradékának bizonyos megmentésére egy meleg szívből serkedező, jól megrágott és hahogy az egész haza olvashatta volna minden igaz magyar lelket emelő s az utókorinak

is helybenhagyását kétségkívül megnyerendő tervet terjeszték elő, melly azonban egyedül a formákhoz szerfeletti ragaszkodás miatt még a hálával teljes m. t. társaság több tagjainak forró sziveik mellett és daczára is, javallatot nem nyerhete. (Ld. e lap 457. l.)

Jelenleg a magvaszakadt legeslegutolsó Gr. Illyésházy István életrajzát dolgozom, mellytől tavaly egészségem fogyása eltiltott, most pedig javulása többé tova nem tart, hogy, ha élendek, a legközelebb jövő ez idei m. t. társasági nagy köz-gyűlésen elmondjam.*

Könyvet csak kettőt irtam egész életemben, t. i. a Bártfai leveleket és a Hitel című munkának taglatját. Formátumjokat minden tudja, a lapok számát pedig még magam se. Ki az efféléket könyveiről fejébe nyomta, annak munkáit ugyan nem igen vágnék olvasni. Meglehet, hogy az illy adatok gyűjtése is hasznos, de gyűjtésék a mikrologusok ne pedig maga a könyv-szerző. Klasszikai szellemenben irandó literaturai historiába bizonyosan nem valók. Két könyveimnek több kiadásával nem dicsekhetem. Csak üdő folytával s később szoktak a gyakorlatos pálya szakába való pártatlan és több oldalú dolgozatok a többszöri kiadások megtiszteltetésére érdeme-síttetni.

Számos rövidebb hosszabb versezeteimet, és kivált magyar költeményeimet, a mennyiben el nem tévedtek vagy el nem vesztek (mert p. o. egy négy énekű költeményem az álom-rul, mellyet nem emlékezem többé kinek adtam kölcsön, valakinél halálra ment által az álombul, és talán örökre eltemettetek) egy üdőtül fogva rendezem és pedig úgy: hogy a megelőző cenzurát kevésbé retteghetőket együvé, a többieket bátorságuk miatt még most remegőket, külön gyűjtögetem. Talán még bevégzem halálom előtt vállalatomat. Prózai szintügy sok nemű s több nyelvű még meglévő dolgozataimra nézve, nincs szándékomban szintazt tenni, mert 69-ik évemet meghaladván nem igen remélhetném az ily vállalat bevégezhetését kákombákom irataimban dulván. Vigasztalom magam a természettel hol annyi magvak és csirák nem mennek virágba és az üdő zivatarai miatt nem gyümölcsözhetnek, azomban igen sok évű levelezéseimet, kivált Berzeviczy Gergely és Kazinczy Ferencz halálukig barátimmal, amavval hol diák hol francia nyelven, ezzel pedig magyarul, később pedig fiaimmal, megmenthetendi talán a feledékenységtől az utókor.** Ezekbe mintegy maradványos hulladékaiba mindenféle eszmémnek

* «Emlékbeszéd gr. Illésházy István ig. tag felett, mondotta a M. T. T. IX-d. köz ülésében, sept. 8. 1840. gr. Dessewffy József, t. t.» cz. alatt megjelent: A M. Tud. Társ. évkönyvei. V. 163—186.

** Gróf Dessewffy József bizodalmas levelezése Kazinczy Ferenczczel 1793—1831. Kiadta Kazinczy Gábor. 3 kötet, 1860—64.

és érzeimnek öntém bátrabban oly gyakran elfojtott lelkemet, ezek fogják hahogy az érdektelen salaktól megszüretnek leginkább bélyegezhetni lelkületemet, és a kort is, mellyben éltem, és abban hazám és házom némelly állapotjait, az szerint t. i. miként én fogtam fel ezeket. Sok más derék és érdemes emberekkel is leveleztem külön külön nyelveken, szintúgy ollykor érdekes kivált hazámat illető tárgyról.

Sajnálom, ha igen hosszas valék e levelemben, de ez az élet fogytán hanyatló vénség hibája, melly itt annyival nagyobbnak fog látszani, mert enmagamról kelle szóllanom, de hiszem, még hosszabbra nyúlанд ez, és talán még kevésbé érdekes fogott volna lenni, hahogy Nagyméltóságod minden kérdéseire, a legkielégíthetőbb pontossággal válaszolok. Erre azomban nem voltam képes, és nem is leszek soha is. Kérve hát bocsánatot Kegyednek irántam mindenha tapasztalt régi kegyességénél s barátságánál és ezekbe magamat minden magaméival együtt ezután is ajálván, megkülömböztetett hódolattal szünet nélkül maradok Nagyméltóságodnak — a bártfai fürdőben augusztus 4-én 1840. — alázatos szolgája *Gr. Dessewffy József*.

Ez iratot Toldy (Schedel) a titoknoki levéltárba 368. sz. alatt osztotta, s ráirta: «vettem aug. 25-dikén, 1840.» Egyszersmind hozzácsatolta Dessewffynek kétségkivül a fentebbi levelében említett «még 1825-ben római nyelven készült életrajza» magyar fordítását. A Toldytól sajátkezüleg, rövidítésekkel s nyilván raptim írt életrajz a következő:

«*Gróf Dessewffy József* született 1771 febr. 13. Kriviánban Sárosban, szülei gróf Dessewffy István kamarás és báró Vécsey Anna Mária csillagkeresztes dáma. Öregapja gróf Dessewffy Sámuel sárosi főispán. Anyja szülés után meghalván, mint két hetes gyermek, atyja testvéréhez Klárához, gróf Szirmay Károlynéhoz vitetett, s nála neveltetett, magyarosan és keményen.

Kilencz esztendő korában Kassára vitték, hol nem nyilvános iskolában, hanem privatim egy haszontalan piarista vesszeje alatt kelle grammaticáznia. De tudományt nem a korbács tanít be, s így Dessewffy nem haladott. Koppi Károly vette által. Ez a bölcs ember magát s a tanulmányokat meg tudta vele szerettetni; s azért midőn az 2 év mulva Kolosvárra az academiához tétetnék által, oda is követé a kis Dessewffy, ott a grammatista iskolákat nyilvánosan járta s egy kicsinyt görögül is tanult. Két év mulva Koppi Pestre vitetett az egyetemhez; Dessewffy ismét követte, a piaristáknál humaniorákat végzett; professora a poéta és rhetor Zimányi, a classicusok szeretetét táplálta benne. Ezóta kedvesei Cicero, Homer, Virgil, a *Metamorphosis* és Horác; az elsőbül már akkor fordítgatott magyarra s azt vissza latinra; e hasonlító módja Koppinak véghetetlen haszna

volt; különösen megszerette Cicero philosophiai munkáit, tőle tanult kételkedni, miben később Descartes erősíté meg. A Liber de senectutét lefordítá.

Átmenvén az egyetemre, mely II. József alatt annyira virágzott, Kreil volt professora a philosophiában Dugonics a mathematica, Vertes az æsthetica, Horváth a physices, Mitterpacher József az œconomicában és technológiában, diplomatica és numismaticában Cornides és Schönvisner, históriában Coppi.

Falta a könyveket éjjel nappal. Elvégezvén 3 év alatt a philosophiát minthogy jusra 4 év kellett volna, a kassai academiába ment.

Ezt végezvén gróf Sztáray Mihály szabolcsi főispán 1790-ben a budai országgyűlésre vitte, mely neki nagy iskola volt. Egri püspök gróf Esterházy Károly mostoha anyjának nagybátyja, a cancellárnak, gróf Pálffy Károlynak akarta ajánlani, hogy a cancelláriához tétessék; de, mivel Sztáray ajánlatára Pászthory Sándornak, ki hogy Bécsből el, fiumei kormányzóvá tétetett, oda ígérkezett, nem kívánt Esterházy védelmével élni. A siker nem volt boldog. Addig is míg Fiuméba ment, elébb Pesten töltött néhány terminust mint juratus. Innen Fiuméba ment, mint tiszt. concipista. Itt megutálta az ugy nevezett dicasterialis procedurát. Ott hagyván Fiumet, miután neki készült volna illőleg, Olaszországba utazott gróf Sok-kal. Róma, Florenz, Nápoly, Genua. Visszajövéen Bécsben tiszt. concipista lett volna a cancelláriánál ha az akkori rendszer nem ellenzé a tiszteletbelieket. Reményle Budán actualis hivatalt Sándor nádortól de ennek halálával eltűnt ezen remény. Innen falura, Sámuel testvéréhez ment s tanult, írt. 1795. kilencz havig a szabolcsi felkelő sereg kapitánya, míg a campoformiói béke nem vetne véget a sorsának. Baráti sürgetésére József nádorhoz folyamodott a consilium hivatalhoz (kérő levelében emlité, hogy a mohácsi nap 26 Dezsőfit, a rövid porosz háboru 19 Dezsőfit látott meghalni). Nem succedált. S nem is keresett többé semmit. Xenophon, Plutarch, Polyb, Thucydides, Livius, Sallust, Tacitus, Plinius Maior tanítói, s így vigasztalói is. — Atyja 2 milliót prédált el. Gazdálkodni kelle. Neki adta magát a bajos dolognak mely annyi balsors közt nem igen gyümölcsözött. — 1802. Sáros, Sámuel testvére helyett, ki vonakodott, követül küldte; — 1805 és 1807. Zemplény, 1807-ben circul. notarius, 1806-ban gróf Sztáray Leonorát vette el; gyermekei Virginia, Aurel, Marczell, Emil. — 1811-ben ismét szabolcsi követ és circul. notarius. 1825. ismét Szabolcs.»

Ez életrajz után, ugyancsak Toldy plajbászszal írta még e sorokat: «† május 2. 1843. Pesten, 3. estve beszenteltetett s haza vitetett.»

BALLAGI ALADÁR.

MADÁCH IMRE KÉT LEVELE PAJOR ISTVÁNHOZ.

I.

A. Sztregován, 1864. febr. 11-én. Kedves Pistám! Eleintén Gyarmatra készültem, újév után pedig nagy szemgyulladásban szenvedtem, s ez volt oka, hogy igen kedves leveledre csak most válaszolhatok, most engedtetvén meg az írás. Szellemdús verseid közlése mindannyiszor kellemes napot szerez, s azokból többet együtt olvashatni szívességéből, kétszeres örömmre szolgálna; mind az általok okozott mulatság miatt, mind azért, mert becses barátságod egyik tanújelének venném. S bár magamat általában műbírónak nem tartom és nem tarthatom, mert æsthetikai elvem igen egyszerű s rövid, minél egyebet nem ismerek: «szép az, a mi tetszik, a mi vágyunknak jól esik». S így bírálatomnak, ha akarnád is, egyáltalán hasznát nem vehetnéd; mégis ha másrészt nekem akarsz kedves dolgot cselekedni, szavadnál foglak, s újabb szerzeményeidet elvárom. Megvallom ugyan, hogy még inkább szeretném, ha a társasági szabályoknak megfelelőbben nem mint árva gyermekeket küldenéd hozzám, de annak rende szerint apjokkal mutatnád be, ki nékem még sok oly szellemdús dolgot mondhatna el, mit gyermekeivel meg nem üzen. Egyébben becses barátságodba zárt vagyok tisztelettel igaz barátod Madách Imre mk.

T. Pajor István ügyvéd úrnak *B.-Gyarmaton*.

II.

Kedves Pista barátom!*. Bár névtelenül hozzám küldött versezetedet a Budai-népszínházra mindjárt mint tiedet ismertem fel, s benne valóban mint igen jól sikerült satirában gyönyörködtem.** Viszonzásul én is kedveskedem neked valamivel. A Nővilág 6-ik számában a Koszorú munkatársai Schulfuchsoknak vannak gúnyolva, ugyanazon számban pedig még e cikkkecske is áll körülbelül: Rímek: Minap a szécsényi ligetben sétálva és a Koszorúról gondolkodva, következő rímek jöttek eszembe: Apa, kapa, bátor, gátor, Andor, kalandor,

* A levél kelt nélkül van, de az 1864-ik évből való.

** Ezen satira a fölötti nagy megbotránkozásomnak volt eredménye, hogy a mi híres színművészeink még a francziákon is túltéve járták a mi színpadainkra nem való, szeméremérsőtő kankant. Satirám nagyon éles, és Madách szerint sikerült volt.

daru, saru, Apor, kapor, ökör, gyötör, botló, kotló. Ezekben ugyan nincs semmi értelem, de rímelnek elül-hátul, keresztül-kasul; ajánlom tehát azokat a Koszorú munkatársainak, s különösen fáradhatlan buzgalmú Szászainknak: Károly, Béla, Péter, Jenő, Tuhutum stb., hogy csináljanak belőle rízmust* a Koszorú számára. Erre én ily levelet írtam Vajdának: «Az ajánlott rímeket köszönettel vettem, úgy hiszem, sikerült beléjük értelmet is hoznom, s rízmussá alakítva itt küldöm Önnek a Nővilágnak felajánlva.» Szász Tuhutum.

Rízmus:

Azt üzeni neked jó Kazinczy apa:
 Hogy kezvedbe nem lant való, csak a kapa,
 S bár politikában is vagy nagyon bátor
 Fejed nem tölt pincze csak üres rozsz gátor
 Erős férfit jelent ezen szép név Andor,
 Nem nevezhetlek így hát firkász kalandor;
 Szavad fenhéjazik mint repülő daru,
 Míg pizokba merül lábodon a saru;
 Csak úgy kóvályog mit versz körüled a por,
 De nincsen fűszere, legfeljebb is kapor;
 Hogy is lenne másképp dulakodó ökör
 A ki bögésével mindegyre csak gyötör,
 Nagy ügyetlenséggel ide-oda botló
 Soha ki nem költő, noha mindég kotló.

Egy másolatot Aranyinak is küldtem, ki sokakkal jót nevetett rajta s közli. Én pedig köszönve megemlékezésedet, még egyszer öllelek és vagyok igaz barátod Madách Imre mk.

SZILÁGYI SÁNDOR.

ÉRTEKEZÉSEK AZ 1890/91-IK TANÉVI ISKOLAI ÉRTESÍTŐKBEN.

Repertoriumunkba, mely részben catalogue raisonné, csupán az e lap irányával egybevágó irodalom- és szoros értelemben vett művelődéstörténeti értekezéseket s közleményeket vettük fel. Az egyes értekezéseket könnyen felismerhető szakcsoportokba osztottuk.

I. Nemzeti irodalomtörténetünk korszakos felosztásáról, Dr. Koltai A. Virgiltől. Dr. László Mihály nyilv. főgymnasiuma és nevelőintézetének értesítője, 13—18. l.

Irodalmunk fő korszakait a következőképp nevezhetnők meg: I. a mondák

* A rízmus az eredeti orthographia után van itt visszaadva.

és kodex-irodalom kora (—1500-ig); 2. a vallási és politikai küzdelmek irodalma (1500—1700); 3. az idegen hatások és nyelvújítás kora (1700—1820); 4. az egyetemes nemzeti költészet kora (1820—1848); 5. a tudományos irodalom kora (1848—).

2. Néhány szó a magyar nyelv és irodalom tanításáról, Dr. Szadilek Jánostól. A trsztenai kir. kath. gymnasium XXII. évi értesítője. 67—71. l.

3. Miképen volna tanítandó leányiskoláinkban a magyar irodalom története, hogy a tanító ne csak ismeretet nyújtson, hanem a kedély nemesítése mellett a serdülő leányban mélyebb érdeklődést is keltsen az irodalom kiválóbb termékei iránt? Bréger Adéltól. Az ujvidéki m. kir. állami polgári leányiskola 11-dik értesítője. 1—11. l.

4. A nemzeti szellem ápolása a népiskolában, Pákay Györgytől. A Rima-Murány-Salgótarjáni vasmű részvény-társaság nép- és alsófokú ipariskoláinak értesítője. 15—24. lap.

Szerző szerint a tanító nemzeti nevelésben csak úgy részesítheti növendékeit, ha kiváló gondot fordít a nyelvtisztaságra, s e célra a példabeszédeket, közmondásokat, meséket s regéket, a népdalok remekeit lehetőleg felhasználja; ha megismerteti a növendékei a haza földjét s lakosait; ha a történelmi oktatásban a hazaszeretet fejlesztésére működik; ha az énektanításban a magyar népdalokat s hazafias énekeket cultiválja; ha a rajzoktatásban súlyt fektet a nemzeti styl (!) megismertetésére, és végül ha a tornatanításban nem hagyja figyelmen kívül a nemzeti gyermekjátékokat.

5. A korviszonyok és irodalmunk állapota 1711-től Ányos fellépéig. Mazuch Edétől. Az ungvári kir. kath. főgymnasium értesítője. 1—8. l.

Bevezetés Ányos Pál élete és költészete cz. tanulmányhoz. Arról szól, miként kapcsolódik Ányos költői működése a testőrökéhez? Ányos 1776-ban Barcsay Ábráhámmal egyidejűleg tartózkodik Nagyszombatban s elküldi hozzá írói zsengeit véleményadás végett. A kedvező válasz viszi a költői pályára Ányost, kinek Barcsay — Bacsányi szerint — «nevelője, barátja, Quintilianussza lett». Mind ez egyébként feldolgozott művekből is ismeretes.

6. Népmeséink néhány jellemző vonása és morális igazságszolgáltatása, Sárffy Ignácztól. Értesítő a kegyes-tanítórendiek váci főgymnasiumáról. 1—47. l.

Conclusiója: «a mesékben benne foglaltatik a nép tiszta és megvesztegethetetlen erkölcstana». Tizenkét magyar népmese-gyűjteményt sorol elő, melyeknek legtöbbje annyira letűnt a könyvpiacról, hogy csak bajosan szerezhető meg. A szerző tehát helyesen mondja, hogy ha a népmesékben nyilvánuló szellem megismerését annyira méltatnók, mint a hogy megérdemelné, szükséges volna az ifjúság számára egy oly egyetemes népmese-gyűjteményt adni ki, melyet olcsó pénzen megszerezhetne.

7. A magyar nyelv kincses ládájából, Póra Ferencztől. Budapest fővárosi I. kerületi közs. nyilv. polgári leányiskola 10-dik értesítője. 17—23. l.

Mutatvány szerzőnek «Magyar szinonimika» című legközelebb megjelenő művéből.

8. Az élet és æsthetika. Széptani levél egy fiatal barátomhoz, Kürcz Antaltól. A budapesti V. kerületi kir. kath. főgymnasium értesítője. 3—9. l.

9. Antik és modern színpad, Dr. Schmidt Attilától. A kassai állami főreáliskola értesítője. 12—24. l.

10. Homéros Iliásának negyedik éneke. Kempf Józseftől. A budapesti VII. kerületi m. k. állami gymnasium tizedik évi értesítője. 7—21. l.

A Grill K. kiadásában sajtó alatt lévő Homeros-fordításból; jegyzetekkel.

11. Homér Iliásának VI. éneke. Jánosi Boldizsártól. Az ujvidéki kir. kath. magyar főgymnasium XVIII. évi értesítője. 8—20. l.

A VI. ének 1—20., 73—158., 167—197., 206—242., 251—529. sorainak fordításával.

12. Aeschylus «Persák» című tragœdiájának bevezető karéneke. Görögből, az eredetinek megfelelő versmértékben fordította Borsos István, főgymn. tanár. A Dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának értesítője. 55—59. l.

13 a. Cicero egy vitás helyéhez, Dr. Cserép Józseftől. A kegyes tanító-rendiek vezetése alatt álló sátoraljaújhegyi r. kath. gymnasium értesítője. 20—23. l.

Ciceronak Atticushoz írt egyik levelében (XI. 20) előfordul azon passus tolmácsolása, mely szerint Cæsar a többi között Sallustiusnak is megbocsátott: *etiam Sallustio ignovit*. A szerző szerint Sallustius a Cœlius és Milo-féle forradalmi szövetkezetben való részvétele következtében eshetett ki egy időre Cæsar kegyéből. Ennek visszaszerzése nem lehetett nehéz, mert Dio Cassius szerint (XLII, 24, 2) egyedül Milo volt az, a ki a bőkezűen osztogatott amnestiában nem részesült.

13 b. Cicero De finibus cz. munkája az iskolában, Dr. Némethy Gézától. A budapesti V. kerületi kir. kath. főgymnasium értesítője. 10—13. l.

14. Marcus Terentius Varro, die Quelle zu Livius VII, 2. Vom Gymnasiallehrer Julius Orendi. — Programm des evang. Obergymnasiums A. B. zu Bistritz (Besztercze). 3—38. l.

15. Lucanus élete és művei, Richter Lászlótól. A nyitrai r. kath. főgymnasium értesítője. 3—35. l.

Lucanus első könyvét Bessenyei György adta ki 1776-ban; Sztrokay Antal az első öt éneket az eredeti versalakjában a Koszorú 1831., 32., 35., 39. évfolyamaiban tette közzé; az akademiái pályázon Baksay Sándor nyerte a jutalmat, de napvilágot látott a másik két pályázó műve is, és pedig Laky Demeteré 1867-ben, Márki Józsefé 1880-ban.

16. Pausanias és útleírása, különösen mint műtörténeti forrás, Dr. Kapossy Endrétől. A cisterci rend bajai kath. főgymnasiumának értesítője. 1—66. l.

Különnyomatban is megjelent, mint bölcsészettudori értekezés.

17. A Tell-monda, Gretcs Józseftől. A fehértemplomi m. kir. állami főgymnasium értesítője. 1—37. l.

Osszehasonlító irodalomtörténeti értekezés, melyben szerző a monda egyes elemeit magyar népmondákkal is egybeveti. Ezek azonban csak rokon helyek megjelölései, s mint ilyenek, teljességgel nem alterálják a dán Toko, a Domitianus-Eigil-Orentel, a Wieland stb. mondák elhatározó befolyását a Tell-monda alakulására.

18. A lovagregények, Bognár Theophiltól. A pannonhalmi szent-Benedek-rend soproni. kath. főgymnasiumának értesítője. 1—40. l.

E szerint a magyar irodalomban csak két lovagregényt találunk, t. i. Kedves és nyájás Historia az szép Magelonáról. Magyarra fordította Tesseni Wenzel, 1676. A másik 1785-ben jelent meg: Ártatlan multság, avagy Florentz és Lion vitézeknek, nemkülönbén Marczevilla török kisasszonynak ritka példájú története. Fordította Kónyi János.

19. Zu Heines Balladen und Romanzen. Von Dr. Oskar Netoliczka. Programm des evang. Gymnasiums A. B. zu Kronstadt (Brassó). 3—33. l.

20. Németujvári Iván. Élet és jellemrajz. Révész F. Cyrilltől. A minorita-rendiek vezetése alatt álló szilágysomlyói r. kath. püspöki gymnasium értesítője. 3—76. l.

A Németújváriak eredetéről, az általuk Németújvár mellett alapított benzérendi kolostorról stb. értekezvén a szerző, áttér Németújvári Iván élete körülményes megismertetésére. «Graff Iban», Hornecki Ottokár verses krónikája szerint, V. István Kálmán nevű fiának volt a nevelője, s nagy szerepet vitt az Ottokár elleni harcokban.

21. Eszterházy Pál herczeg nádor. I. rész. Eszterházy ifjusága. 1635—1666. Schrödl Józseftől. A soproni Laehne-féle nyilvánossági joggal bíró gymnasium értesítője. 3—44. l.

Általános, nagy vonásokban mutatja be az ellenreformációt Eszterházy Miklós áttérése, vagyis 1600 táján. Részletesen szól az Eszterházyak jezsuita környezetéről: váraikban az udvari káplán, vallásukban a vigasztaló, kiséretökben a secretarius, gyermekeik mellett a nevelő, családjukban a gyóntató — az 1620-as évek óta — jezsuita volt. Eszterházy Miklós és neje gr. Nyári Krisztina a következő jezsuita vagy azok iskolájába tartozó írókkal álltak érintkezésben: Hajnal Mátyás, Kopcsányi Pap Márton, Thassy Gáspár (ki zsepesi kamarai tanácsos ugyan, de Bellarmint fordítja, s dedicálja Nyári Krisztinának), Káldy György, Dobronoki György, Forró György, Keresztes István, Kolozsvári István, Budai Szél Simon, Nádasi János. A nagyszombati collegium s a benne tartott színi előadások, az ottani egyetem részvétele a vezekényi elesettek temetésén, szintén érintve, valamint Pálffy Tamás pozsonyi kanonok halotti beszéde. Eszterházy Pál alapítja meg az Eszterházyak családjában ezentúl mindinkább meghonosodó műpártolást. Az értekezés egyébként, művelődéstörténelmi jellegű alapos tanulmány, mely a szerzőnek a XVII. század közviszonyairól s kormozgató eszméiről való teljes tájékozottságáról tanúskodik.

22. Egy epizod «Sziget ostromából», Vékony Antaltól. A máramaros-szigeti hely. hitv. lyceum értesítője. 1—14. l.

Szerző átdolgozta az egész Zrínyiászt, az eredeti versformától, az úgynevezett Zrínyi-stropháktól eltérőleg, párrimekben. Mutatványúl a Radivoj és Juranics epizódját adja (IX. ének, 6—101. versszak).

23. Faludi Ferencz (1704—1779), Török Konstanttól. A cisterci rend egri kath. főgymnasiumának értesítője. 1—64. l.

Sorra méltatja s szövegkritikai jegyzetekkel kíséri Faludinak pædagogiai, költői s drámairói munkásságát. Bemutatja egy fordítását is, melynek czíme: «Cæsar Aegyptus földén, Alexandriában. Szomorujáték. Ment játékban Fejér-Egyházi Kastélyban az őszi mulatónapok alkalmatosságával J. P. Kunics Ferencznek Rectorsága alatt 1749-dik Esztendőben. Más kézzel: P. Faludi Ferencz fordította olaszból.» E tragœdia szerzõnk szerint ismeretlen irodalmunkban. Annyanban igaz van, hogy nem volt még ismertette; de az a kézirat bibliographiai szempontból már ismeretes. A Magyar Könyvszemle 1883. évf. 332. lapján, a M. Nemz. Muzeumban lévõ hazai tanodai drámák közt ekkép van leírva: «1749. Cæsar Aegyptus Földén Alexandriában. Szomorujáték 5 végezésben. P. Faludi Ferencz ford. Olaszból. Ment Játékban Fejér-Egyházi kastélyban az őszi mulató napok alkalmatosságával, T. P. Kunics Ferencz Rectorsága alatt 1749-dik Esztendőben. MS. Sec. XVIII. 4^o Fol. 19. (Horvát István könyvtárából.) Faludinak ismeretlen drámája.» Szerzõnknel is bizonyára ez a példány lehetett, mert, mint a 29. lapon írja, Faludi kéziratait a Nemz. Muzeumból hozatta meg. Közli még szerzõnk Faludi munkásságának könyvészeti lajstromát, de nem említi Faludi részvételt Wagner Phraseológiája szerkesztésében, a mit pedig Nagyszigethi Kálmán és Kármán Mór e folyóirat két első füzetében és a M. Nyelvõrben minden kétséget kizárólag bebizonyítottak.

24. Baróti Szabó Dávid és nyelvjavító törekvései. Irodalmi tanulmány. Kovács Lajostól. A miskolczi m. kir. állami polgári fiú- és leányiskola értesítõje. I—XXVIII. l.

E tanulmány első része az 1889/90-ki értesítõben jelent meg.

25. Benyák Bernát és a magyar oktatásügy, Dr. Takáts Sándortól. Tudósítvány a kegyes-tanítõrendiek budapesti fögymnasiumáról. I—242. l.

Önállóan is megjelent, mint a Századok mostani deczemberi füzetébõl látom, hol nagy elismeréssel szól róla Pór Antal.

26. A lyceumi Kis János-emlékünnepe, Fejér Lajos és Poszvék Sándortól. A dunántúli ág. h. ev. egyházkerületi soproni lyceum értesítõje. 3—19. l.

27. Kölcsey ítéléte Csokonairól, Wolff Bélától. A székesfehérvári m. kir. állami föreáliskola évi értesítõje. I—15. l.

Kölcsey bírálata *Csokonai munkáinak kritikai megítéltetések* czímmel a Tudományos Gyűjtemény 1817. évfolyamában jelent meg. Kölcsey azon kezdi, hogy megállapítja Csokonai költõi egyéniségének rokonságát a német Bürgerével. E párhuzam alapján kimondja, hogy «sokat, a mit Schiller a maga nevezetes recenziójában mond, szóról szóra lehetne a magyar poetáról is mondani». Csokonai azonban, mivel csak utánzó, hidegebb mint német mintaképe, sőt még Kisfaludy S., Dayka és Virág mellett is elmarad érzés tekintetében. Szerinte a Lilladalogban «mindenütt látszik, hogy az érzésnek tónusa tanulva van». Ez ítélet ma már megdőlt, mert épen Csokonait tartjuk az elsõnek, ki az õszinte, természetes érzést megszólaltatta újabb költészetünkben. Kölcsey legfõbb vádjá Csokonai ellen, hogy ízlését Földi befolyása helytelen irányba sodorta. «A *popular* és *pöbelhaft* közt nagy a különbség. — Földi által vezetettvén a philológiában, kezdette õ is kiáltozni, hogy a köznéptõl kell magyarul tanulni, s mivel õ ezt nemcsak kiáltozta, de cselekedte is, innen van, hogy az iskolai tónust, az alföldi provincialismust levetkezni nem igyekezett.» Csokonai a maga vasok népiességével és nyers ízlésével szükségkép ellentétben állott Kazinczyék eszményiségével, a har-

moniára törekvő, választékos classicai szellemmel, s midőn Csokonait elítéli, a Kazinczy-tanítvány az idealista költő és a lelkes nyelvújító szól belőle, ki higgadt, komoly kritikai hangon ismétli mesterének a debreczeni poéta felől szóló megrovásait. Másrészt azonban Csokonai fényoldalai közül kiemeli komikai tehetségét, sőt dicséri néhány népies költeményét is. Kölcsey bírálata nagy viták indítójává lett. Gr. Desseffy József Kazinczyval váltott leveleiben, a bírálat ellen, Kazinczy mellette szól. A Tudományos Gyűjteményben egy persiflage szólt ellene; Némethi Nagy János röpiratot ad ki ellene, Kazinczy a Muzárióiban magasztalja, Fáy András ugyanott igazságot igyekszik szolgáltatni Csokonainak. Wolff úr, becses és tanulságos értekezését ilyenformán zárja be: «ime, ily gyümölcsöző eszmecserét vont maga után Kölcsey első kritikai próbája Az a kritikai irány, melyet ő indított meg, a politikai téren épen oly fontosságot nyert, mint irodalmi életünkben. Lassanként beláttuk, hogy *egészséges fejlődés csak ott lehetséges, a hol a kritikának, a szabad szónak tekintélye van.*» Ebbe' maradjunk!

28. Katona József drámai működése «Bánk-bán» tragödiája előtt, Dr. Breán Kázmértól. A nagybányai m. kir. állami főgymnasium IV. évi értesítője. 6—42. l.

29. Az aisoposi és Fáy-féle mesék összehasonlítása, B. Balogh Szilárdtól. Értesítő a kegyes tanítórendiek debreczeni algymnasiumáról. 13—50. l.

Conclusiója: Fáy sehol sem szolgálai követője avagy rossz másolója, utánzója Aisoposnak, hanem teljesen önálló magyar aisoposi meseírónk. — Különnyomatban is megjelent.

30. Emlékezés Deák Ferenczre, Tóth Mártontól. A sopronyi m. kir. állami főreáliskola 16-ik évi értesítője. 3—10. l.

Felolvasatott a Deák F. halálának 15-ik évfordulója alkalmából rendezett iskolai ünnepélyen.

31. Kossuth Lajos emlék-alapítvány. A nyiregyházi ág. hitv. evang. főgymnasium XXVII. értesítője. 30—55. l.

Nyiregyháza városa a fenti czím alatt alapítványt tett, melyért Kossuth Lajos «Turin September 30. 1890.» kelt levelében mondott köszönetet. Kossuth e levele melléklet gyanánt közöltetik könyomatú hű másolatban, a papiros alakját, fajtáját, fekete szegélyét is megtartva.

32. Lapok Petőfi Sándor naplójából. Első ív. Pest, 1848. Közli Ferenczi Zoltán. A Kolozsvár városi nyilv. községi polgári fiúiskola 11-edik értesítője. 1—24. l.

Önálló füzetben is megjelent. Petőfinek e naplótöredéke az 1848 márcz. 15-től ápr. 29-ig végbement eseményekről szól. Tartalma: a magyar szabadság születése; márczius 15-dike; a német polgárok és a zsidók; az országgyűlés és az úrbér; királyi leirat a ministeriumról; monarchia és respublica; nagypéntek napja; a katonaság; Kliegl, Széchenyi, hivatal, rágalmak. Az eredetileg Pesten, 1848 május havában Landerer és Heckenastnál megjelent naplótöredék, ma már nagyon ritka. A Vasárnapi Ujság, 1875-ki évfolyamában, s Halasi a Petőfi reliquiákban újabban is kiadta ugyan, de sok hibával és ferdítéssel, melyek teljesen használhatatlanná teszik. Dr. Ferenczi Zoltán, ki Petőfi márcziusi szerepléséről több cikket is írt a *Petőfi Múzeumba*, afféle hibáktól mentesen, jegyzetekkel megvilágosítva, bibliographusi hűséggel és pontossággal közli ezúttal a költő naplóját.

33. Vörösmarty, Tompa, Arany a szabadságharcz után. Tanári székfoglaló értekezés. Felolvasta Csósz János 1891. máj. 1-én. A sepsi-szentgyörgyi államilag segélyezett ev. ref. székely Mikó-kollegium értesítője. 3—20. l.

34. Toldi szerelme forrásai, Dr. Hoffmann Frigyesztől. A brassói m. kir. állami főreáliskolának hatodik értesítője. 1—13. l.

Iosvai históriája csak Toldi ifjúságára és utolsó napjaira nézve lehetett a költőnek némileg kielégítő forrása. Nem csoda, hogy a költő a rendelkezésére álló mondai alap középső részének elégtelensége mellett, eleintén nem is gondolt annak feldolgozására. Arany János monda, hagyomány vagy história nélkül nem tudott, vagy ha tudott volna is, nem akart epikus költeményt írni. Nem az inventió, hanem az ősi traditio ápolása Arany erőssége s egyúttal gyengesége is. A hol bármily csekély és töredékes mondai alapra talál, bámulatosan gazdag és hű, szemléletes világot tér elénk, a hol az hiányzik, könnyen megakad. Ezt tanúsítja egyfelől Toldi és Toldi estéje, valamint Buda halála, másfelől Toldi szerelme, az Etele trilogia két utolsó részének feldolgozási és kiadási sorrendje. Szerző szerint Arany egész epikus eljárására nézve jellemző, hogy a Holubár-féle epizódot azonnal elejti, a mint Szigligeti *Rózsa* című vígjátékában (Eredeti játékszín. IX. köt. 1840.) megtalálja Toldi álharczát. Ez álharcz körülményei nem egészen azonosak ugyan Aranynál és Szigligetnél, de a hasonlóság akkora, hogy Arany kétségkívül onnan vette a gondolatot. A szakállra vonatkozó részlet, melylyel szintén találkozunk Toldi szerelme II. énekében, arra vall, hogy Szigligeti leleménye némileg támogatta a Toldi szerelme költőjét. Ez azt mutatja, hogy Arany kereste az olyan elemeket, melyek saját leleményét megtermékenyíték, de a mentőszál, mely kivezette nehézségei tömkelegéből, Kemény Zsigmond adta kezébe, midőn az ősz költő 1874-ben harmadszor is kezdett a mindinkább szívéhez forrt tárggyal foglalkozni. Kemény *Őzvegy és lednya* (1855) című regényében, Mikes János és Tarnóczy Sára tragikumában végre megtalálta a költő azon titok nyitját, hogy mikép kell Toldi és Piroksa szívregényét akkép tovább fűznie, hogy az adott keretbe is bele találjon s személyei jellemének is tökéletesen megfeleljen. Most még az a főnehézség forgott fenn, hogy miképen ragyogtassa a költő Toldi daliás hősiességét úgy, hogy egyrészt férfikora megfeleljen annak a várakozásnak, melyet ifjúsága keltett, s azon dicsőségnek, melylyel pályáját Toldi estéjében bezárja, de mégis másrészt valószínűvé tegye azt is, hogy minderről a dicsőségről a történetírás nem vett tudomást. Szerző úgy sejtji, hogy Arany a férfi Toldi Miklós dicsőségének a névtelenség, az ismeretlenség fátyola alatti feltüntetetésének gondolatát Jósikától vette. *A csehek Magyarországon* (1830) cz. regényében szereplő Zokoli Mihály befolyását véli felismerni szerző a rótszakállú barát szerepében. A Zách-ivadék kobzosnak, Szeredainak alakját, talán Kisfaludy *Tihamérjának* egy alakjára, Rózára vihetjük vissza, ki szintén lantos és Zách-ivadék, és a ki hasonlóképen a nápolyi hadjárat alatt nyeri meg a király kegyelmét s a jogot a hazatérésére. — A nápolyi hadjárat részleteire nézve, ismeretes, hogy a költő Szalay László előadását követte.

35. Arany János «Toldija» a gymnasium negyedik osztályában, Dr. Fülöp Adorjántól. A Zenta városi községi gymnasium 15-dik értesítője. 1—16. l.

36. Tompa Mihály «A gazdag» című költeményének tárgyalása az iskolában, Gaal Mózesztől. A pozsonyi kir. kath. főgymnasium értesítője. 1—26.

A költemények iskolai olvasása, szerző szerint tanár és tanulók közös munkája. A tanár vezeti a gondolkodást, erősen tartja kezében a fonalat, hossz-
szas kitéréseknek, bőbeszédű magyarázatoknak útját szegi; hosszszabban csak
ott időz, hol valamely erkölcsi tanulságot több példával világosíthat meg. Ily
nézetek alapján mutatja be párbeszéd alakjában Tompának a II. osztályban tár-
galt költeményét, négy órai előadás keretében.

37. Giuseppe Eötvös. *Sulle traccie del Gyulai Giuseppe Dr. Berg-*
hoffer. A fiumei m. kir. állami főgymnasium értesítője. 1—19. l.

38. Emlékezés Simor János bibornokra. 1813—1891. Köhalmi
Klimstein Józseftől. A nagyszombati érseki főgymnasium értesítője.
1890/1. 1—74. l.

Simor J. fénynyomatú mellképével.

39. A humanismus egy elfeledett nőalakja: Elisabetha Joanna
Westonia. Irta Latkóczy Mihály, tanár. Az eperjesi kir. kath. főgym-
nasium értesítője. 1—70. l.

Az 1582-ben Londonban született Weston Erzsébet, a renaissance ama
«docta puellái» közül való, kik közül csak nem rég ismertük meg Isota Nogarola
alakját. Alig ket éves, midőn szülei pápistaságuk miatt menekülni kénytelenek
hazájukból. Franciaország, Olaszország, végre Csehország ad menedékhelyet a
meggyőződéséhez hű családnak. Atyja elhalván, Weston Erzsébet önére
támaszkodva száll szembe az élet viharáival. Magánúton sajátítja el a latin nyelvet
s mint valóságos csodagyermek, alig 16 éves korában adja ki első költeményeit,
melyek 1602-ben oderai Frankfurtban, már összegyűjtve hagyják el a sajtót: «Poe-
mata Elisabethæ Joannæ Westoniæ, Anglæ, virginis nobilissimæ, poetriæ cele-
berrimæ» cím alatt. Ovidius fájdalmas lantja esik neki legjobban s egyik költe-
ményében sajtó szívvel von párhuzamot a száműzött költő és saját állapota
között. Prágában Pontanus, a híres humanista a pártfogója. Szeretne II. Rudolf-
hoz férni, s azért verseit neki dedicalja, információt ír hozzá versben, mely
magában foglalja családjuk perének egész leírását, sanyarú helyzetök képét, sőt
helyenkint egész versbe foglalt idézeteket a császár figyelmébe ajánlott jogi
elvekből. A császár azonban, astrologiai s alchymiai ábrándokba merülten, közö-
nyös marad a lantos panaszkodón. Időközben Weston Erzsébet férjhez megy
Leo János udvari ágenshez, majd, néhány év múlva, 30 éves korában sírba
száll. Férje Bécsben telepedik le, s onnét veszi nőül az elhunyt költő leányát,
Leo Felicitást, Weber János eperjesi gyógyszerész, utóbb városi főbíró, az Amu-
letum (Bartphæ, 1644), a Janus bifrons (Leutschau, 1662), a *Lectio principum*
(Leutschoviae, 1665), és a *Wappen der kön. freyen Stadt Epperies* (Leutschau,
1668) című munkák szerzője. Érdekes adalék e házasság a renaissance-kor
frigykötéseinek nemzetközi jellegéhez: Weber a Londonból menekült, Prágában
elhalt nő Bécsben élő leányát hozza magával feleségül Eperjesre. Weberéknek
négy fia közül három szerepel 1669-ben az eperjesi ev. gymnasium tanulói által
rendezett amaz emlékezetes műkedvelői előadáson, melyben Thököly Imre is
részt vett. Ezek egyike 1687-ben az eperjesi vértörvényszék áldozata, még pedig,
ha igazat adunk az aztmondjákknak: saját testvérének árulása vitte a vérpadra.
Anyjuk a börtönben sínylődött, s ott is halt meg, valamivel előbb, semmint fiát,
Dánielt, a szörnyű sors érte volna. Közköltségen temetik el férje, az egykor gaz-
dag és hatalmas főbíró mellé; leányai koldulva hagyják el a várost, melyben
atyjuk mindenható volt. Im ez a tárgy a becses értekezésnek, mely a kor ismerete
mellett, eddig ismeretlen forrásokból domborítja ki nemcsak a docta puella,
hanem egész családjának képét. A Szinyei Merse család jernyei levelesládája, az

eperjesi közkönyvtárak és levéltárak, Binder Károly eperjesi ev. néptanító gazdag könyvtára, továbbá frankfurti, bécsi, müncheni, prágai és londoni könyvtárak szolgáltatták a szorgalmas szerző részére a jelen művében felhasznált adatokat. Mellékletül adja egykorú fametszet után, Weston Erzsébet arcképét, s ugyanannak temetkező helyét (Szent Tamás kolostora a prágai Altstadtban), prágai fényképészek eredeti felvétele után.

40. Az Ember Tragédiájának szerkezete, Dr. Körösy Györgytől. A brassói r. kath. főgymnasium értesítője. 1—26. l.

41. Vasile Alecsandri, vorbire ocasionala, de prof. Andreiu Bârseanu. XXVII. programa a gimnasiului mare publ. românu din Braşovu. 1—15. l.

42. Hahnenkamp József, 1814—1891. T(ormássy) J(ános)-tól. A soproni r. kath. fiú- és leánynépiskolák értesítője. 3—14. l.

Hahnenkamp, az intézet volt igazgatója, 1845-től fogva haláláig, számos tankönyvet írt német nyelven, melyek lajstroma közölve. Arczképe külön levélen.

43. Dr. Schenzl Guido emléke. 1823—1890. Heller Ágosttól. A budapesti II. kerületi állami reáliskolának 35-dik évi jelentése. 1—17. l.

44. Várszély V. Ármin (szül. 1831. máj. 20-án, meghalt 1890 okt. 1-én), Ponty Kelemtől. A jászóvár prem. kanonokrend nagyváradi főgymnasiumának értesítője. 1—17. l.

Várszély, azelőtt Várzély Vendel Ármin nagyváradi főgymnáziumi tanár, s 1878/9 óta igazgató; írói műve egy «Imr. és énekeskönyv» a kath. tanuló ifjúság számára, 1869.

45. Исидор Стојковић, 1823—1891. В(укићевић) — Извештај о србској учитељској науци у Београду. 24—30.

Sztojkovics Izidor írói műveinek nagy részét vagy névtelenül jelentek meg, részint kéziratban maradtak.

46. Dr. Császár Károly (szül. 1823. máj. 18. 1891 ápr. 30.), Berkes Imrétől. A Budapest-fővárosi IV. kerületi reáliskola közlése. Közlési nyilv. főreáliskola 37-dik értesítője. 1—11. l.

47. Gonzaga sz. Alajos háromszoros kalocsai kanonok e Kalocsán. Rosty Kálmántól S. J. A Jézus-társasági kalocsai főgymnasium értesítője. 23—25. l.

Klobusiczky Péter (1752—1843) kalocsai kanonok még kanonok korában sz. Alajosnak a székesegyház baloldali kápolnájában a szent János oltárt emelt, mely elé temetkezett aztán Katona István a történetíró. A kanonok utólagos értesítésére a collegium kiadta Rosty Kálmántól Gonzaga Sz. Alajos, a kanonok ifjúság példaképének és pártfogójának életét. (Budapest, 1891. 172 l.) Mellékletül a képekkel: In s. Aloisium Carmen juventutis catholicæ Colocensis an. 1891. Kalocsai reáliskola Ign. Bányik, S. J. Alois Hennig, S. J.

48. Kirchenvisitationen im siebenbürgisch-deutschen Unterwald. Ein Beitrag zur Kirchen- und Kulturgeschichte des XVII. Jahrhunderts, von Julius Kootz. Programm des vierklassigen evangelischen Gymnasiums in Mühlbach (Szász-Sebes). 3—32. l.

E visitationalis jegyzőkönyvek a XVII. századot egész vadságában mutatják

István id. igazgatótól. Az egri m. kir. állami alreáliskola első évi értesítője. 5—18. l.

55. Tizenöt év, Donáth Imrétől. Ugyanez olaszul: *Quindici anni cz. alatt. A fumei m. kir. állami elemi-, polgári fiiskola és a hozzákapcsolt ipartanfolyamok értesítője.* 1—15. l.

56. *Првих сто година српске гимназије Карловачке 1791—1891. од директора Стеван Лазића.* (A karlóczai szerb főgymnasium első száz éve 1791—1891. Lazics István igazgatótól.) *Програм српске велике гимназије Карловачке.* 3—67. l.

Az intézet történetében egy levél, meg a tan- és fegyelmi rend stb. közölve eredeti latin szövegben, valamint az intézet alapításakor megállapított tanrend (glagolit betűkkel). Nevezetes, miként folytak be külügyi viszonyok, s egy magánember intentiója arra, hogy hol állíttassék fel a tanintézet? E passusok, melyek egyikéből egyebet is tanulhatunk, mint iskolázás történetét, a következők: «*Sed quo minus aliquid hucusque incepissem — írja Stratimirovics az udvari ágenshez — retinuit me incertitudo pacis cum Turcis constituendæ, futurorumque regni limitum situs et quæ inde promanare posset negotiorum publicorum et ipsius Archiepiscopatus mutatio*» (dd. 4. i. e. 15. aug. 1791.). Ugyanő kutatja fel az első nagy alapítót Anastasievics Demeter, alias Dmítor Sabov személyében, ki 20.000 forintot tesz le azzal a kikötéssel «*ut illæ scholæ Carlovici et non alibi sub plena et unica dispositione Archiepiscopi et constituendorum ex natione et religione nostra hominum ... maneat et in perpetuum existant.*»

57. A késmárki ág. h. ev. kerületi lyceum története Palcsó Istvántól. Második folytatás. A késmárki ág. h. ev. ker. lyceum értesítője. 1—78. l.

Az intézet története 1862—1887-ig; ehhez mellékelve Jóny Tivadar és Rajner János Györgynek a lyceum nagy jóltevőinek emlékezete Scholcz Frigyestől.

58. A keszthelyi kir. kath. gymnasium története, Györffi Endrétől. Értesítő a keszthelyi kir. kath. gymnasiumról. 1—88. l.

Mindeddig tévesen tartották 1772-t a gymn. alapítási évének. Hruskovics Kajetán, Marianus szent-ferenczrendi tartományfőnök már 1771 okt. 29-én írja gr. Festetich Pálnak Bécsbe, hogy a rend, 180 forint évi segély mellett, megadja a kívánt tanerőket, s egyszersmind mellékeli az új gymnasium tantervét. Ugyancsak 1771 mellett szól az a körülmény, hogy a gymnasium levéltárában két tanár említetik, kik az 1771/72. tanévben működtek. Az intézet 1771—1796. a szent-ferenczrendiek, 1796—1808 csupán világi tanárok vezetése alatt állott. 1808-ban vette át a csorna-premontréi kanonokrend, mely most is vezeti.

59. A magyar-óvári gazdasági tanintézet története rövid vázlatban. A magyar-óvári m. kir. gazdasági akadémia értesítője. 1—7. l.

60. A magyar-óvári kegyes-tanítórendi gymnasium tanulói segélyalapja. Rappensberger Vilmos igazgatótól. A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló magyar-óvári gymnasium értesítője. 1—13. l.

A tanulói segélyalap fundatora Nunkovics András mosonmegyei főpénztárnok, ki 1792 sept. 10-én kelt végrendeletében a hagyatéka rendezése és végleges elszámolás után fennmaradó összeget a magyar-óvári, szegény és szorgalmas tanulók segélyezésére rendelte fordíttatni. Ez összeg az örökség megnyiltakor 23.135 forintra rúgott; jelenleg 19.837 forintra megy.

61. Visszapillantás a pozsonyi kereskedelmi akadémia hatodik évi működésére. A pozsonyi keresk. akadémia 6-dik évi jelentése. 1—13. l.

A tanári kar irodalmi munkásságát is közli.

62. Részletek a szabadkai főgymnasium történetéből 1747—1861. Iványi Istvántól. Szabadka sz. kir. város községi főgymnasiumának értesítője. 1—27. l.

Mutatvány «Szabadka város története» sajtó alatt lévő II. kötetéből.

63. A szombathelyi kir. kath. főgymnasium története. (Befejező közlemény.) Kárpáti Kelemtől. Értesítő a szombathelyi kir. kath. főgymnasiumról. 1—96. l.

Az «Organisations-Entwurf» korszakától mai napiglan adja az intézet részletes történetét.

64. A kegyes-tanítórendiek temesvári társházának és a főgymnasiumnak története. Irta Pfeiffer Antal, kegyesrendi főgymn. igazgató. A temesvári r. kath. főgymnasium értesítője. 1—122. l.

E középiskola alapjait és eredetét aradmegyei Kis-Szent-Anna községben kell keresnünk, hol Bibics Jakab alapítványt tett 1750-ben a piaristák részére, kik ujonnan épült rendházukba 1751 nov. 5-én tartották ünnepélyes bevonulásukat. Az első évben 20 tanulójuk volt, kiknek száma azonban, a mint felállítatik a *convictus nobilium*, 30—40-re emelkedik. Első halottjuk P. Koricsánszky Márk, *bonus poeta*, kinek költeményei kéziratban maradtak s a kit az alapító család igen kedvelt «ob iucundas et innocentes facetias». A piaristák 1788 jul. 31. kelt rendelettel helyeztettek át Szent-Annáról Temesvárra, hol az eredetileg 3 osztályú intézet 5 osztályúra emeltetett. Böven ismerteti ez értekezés nemcsak a tanmódot és tananyagot, hanem a Temesvár városát illető történelmi eseményeket 1552-től fogva, valamint a jezsuitáknak a múlt században fennállott ottani középiskoláját is. Ezután a piaristák intézetéről szól 1790-től 1830-ig s 30-tól 50-ig. Az értekezés ez utóbbi szakaszában Lapónyi Alajosnak, a kegyesrendiek temesvári társháza főnökének 1849 jan. 24-től jun. 30-ig vezetett naplójegyzetei is azon mód közöltetnek; a részletes napló első rendű forrás Temesvár forradalmi szerepéhez. A gymnázium és rendház történelme 1850-től mai napiglan, zárja be e tanulságos művet, mely a rendi irományok felhasználásával, regisztrálja nemcsak a ház összes tagjait, hanem amennyiben összeállítható volt, még a főigazgatók, a *convictorok* neveit is. Száz év alatt 32.341 tanulója volt a gymnáziumnak, s 1852 óta 928-an tettek érettségit. Mellékelve van a franciscanus klostroból átalakított piarista gymnáziumi épületnek 1794-ből való alaprajza.

65. Прослава 25 година, од како је гимназија подигнута на 8 разреда и од како је добила јавност државну. (A nyolcz osztályú, nyilvánossági joggal felruházott gymnasium 25 éves jubileuma.) Извештај о српској великој гимназији у Новом Саду. 3—32. l.

A jubileumi értesítés az újvidéki szerb főgymnázium történetét adja 1865—1890.

66. Az ipariskolai értesítőkből megjelent értekezések 1885—1890-ig. Összeállította dr. Tóth Mihály. A nagyváradi alsófokú ipariskola értesítője. 3—21. l.

Csupán a magyar nyelvű értekezéseket közli.

67. A budapesti II. ker. kath. főgymnasium tanári könyvtárának lajstroma. A budapesti II. kerületi kir. egyetemi kath. főgymnasium értesítője. 1—24. l.

68. A lőcsei kir. kath. főgymnasium tanári könyvtárának és (külön) ifjúsági könyvtárának alapleltára. II. rész. Az 1885/6. tanév kezdetétől az 1889/90. tanév végeig. A lőcsei kir. kath. főgymnasium értesítője. 1—31. l.

Az egész tanári könyvtár 3337 kötetből, 2457 füzetből áll; értéke 11.950 frt 46 kr. Az ifjúsági könyvtár 1709 kötet és 353 füzet, 2635 frt 18 kr. értékben.

69. A nagybecskereki községi főgymnasium ifjúsági könyvtárának tartalomjegyzéke. Edelmann Ottó, a felgymn. ifj. könyvtár öre. Értesítő a kegyes-tanítórend vezetése alatt álló nagybecskereki községi főgymnasiumról. 3—29. l.

A szerkesztő.

E. Kovács Gyula a következő előfizetési felhívást bocsátotta ki: «Költeményeim 11—12 ív terjedelemben legfinomabb elefántcsont-papíron *Költemények* cím alatt, a jövő 1892-ik évi márczius hó 15-én jelennek meg. Előfizetéssel ára a kötetnek 1 forint, bolti ára 2 frt lesz. Gyűjtőknek 10 előfizető után egy rendes, 20 előfizető után pedig egy díszkötésű tiszteletpéldánnyal szolgálok. Verskötetem díszes, előkelő kiállításáért Ajtai K. Albert jóhírű, szolid vállalata veszeskedik. A számozott gyűjtő-íveket, pénzzel vagy a nélkül, tisztelettel kérem, legkésőbb 1892. évi február hó 15-éig címemre (Kolozsvár, görögtemplom-utca 1. sz.), vagy Ajtai K. Albert nyomdájába küldeni. A postaköltség a begyűlt pénzösszezből levonható».

Nemzeti irodalmunk a reformációig. Írta *Horváth Cyrill*. «Az itt jelzett munka különösen a codex-irodalomnak közvetlen tanulmányozásán alapszik és *Bodnár* új műve mellett is, már terjedelménél fogva is, remélhetőleg hézagot pótol. A 143 nagy 8-rét alakú oldalra terjedő és díszesen kiállított könyv ára 1 forint, melynek megküldése után a munkát bérmentve juttatjuk kézhez. Megrendeléseket elfogad Kollár A. könyvkereskedő úr, Baján».

Szerkesztői üzenetek. *Költ. az Árp. k.* határozott állítások tudományos igazolás nélkül; különben is elég volt effélékből. — A beküldött munkák közül Ifj. Kemény Lajos: A reformáció Kassán, Márki: Arad v. m. története, Kálmány: Szeged vidéke népköltése cz. művéről csak a jövő füzetben szólnunk. Bármelyiknek ismertetését febr. elejéig munkatársainktól szívesen vennők; ebbeli szándékukról azonban kérjük előzőleg tudósítsanak.

NYILT-TÉR.*

VEREMBE ESETT KRITIKUS.

Ballagi szerkesztő úr felszólítására valaki az előző füzetben V. jegy alatt négy bölcsészettudori értekezést bírált meg. Nem tudom, a szerencsés véletlennek, vagy a boríték ríktó színének köszönjem-e, hogy a nagy garral végzett munkát az én füzetemen kezdte meg? Tény az, hogy a négy áldozat közül elsőnek engemet szemelt ki. Csakhogy a végzet már az első műveletnél utolérte, mert a számomra ázott sötét verembe — maga esett bele. Elmondom, hogyan.

Füzetemben három kisebb értekezést tettem közzé s velők öt új adalékot szolgáltatam legrégibb irodalmunk történetéhez, tehát oda, hol a cseppnyi valami még nem tengerbe esik. Az első Imre király troubadour vendégével, Peire Vidallal, korával, regényes életrajzával, látogatása okának és idejének meghatározásával, a látogatás emlékét őrző költemény bő magyarázatával foglalkozik. Teljesség kedvéért az eredeti szöveg tartalmát magyarul is közöltem a provenzal nyelvet nálam is, meg V. úrnál is jobban értő Dr. Herzl Mór hű fordításában. Nos, hát irodalmi bűn ez?* Mielőtt V. úr a nyílt eljárás helyes voltával tisztába jött volna, elfolyta a méreg, mint Falstaffot a bánat, — és rám sütötte, hogy minden tudásomat Fr. Liez *Leben u. Werke der Troubadours* című német művéből meritem. Ez persze nem igaz; mert idézeteimből és utalásaimból még a vak is meggyőződhetik, hogy főforrásom Dr. K. Bartsch *Peire Vidal's Lieder* című kiadása volt, a mi ép úgy kútfő a nevezett troubadour dalaira, mint a lipcei német kiadások Homerosra, Aristophanesre, Vergiliusra, stb. De mondjuk, hogy neki van igaza, és az én «német» könyvem megdézsmálásában csakugyan nincsen köszönet. Igenis: «ha szerzőnk — t. i. én — valóban foglalkozott volna a troubadour-költéssel, ismerné Bertran de Paris de Royergue, Guiraut de Calanson és Guiraut de Cabreira sirventes-eit.» És hogy csakugyan nem levegőbe beszél, és hogy vakuljak már egyszer eredeti szövegtől is, idézi Calanson sirventes-ét. Ámde ezzel a nagy tudományú férfiú csak magát tette neveltségessé, mert jegyzeteimből rögtön rájöttem, hogy ő szintén egy «német» könyvvel üz bosszorkányságot, Dr. K. Bartsch *Denkmäler der Frovenzalischen Literatur* (Bibl. d. Literarischen Vereins in Stuttgart, XXXIX.) című művének 94., 95. és 96. lapjairól idézván...

Lám, mennyivel szerencsésebb vagyok én vele szemben, mint ő volt velem szemben, midőn értekezésem egyik pontjára Diez német szövegében kerestt megfelelő helyet: mert a gondos melléállítás után maga is kénytelen volt beismerni, hogy az eredmény épen ellenkezője annak, a mit várt. Nem baj; alább majd ezt a kárba veszett fáradságot is visszaszolgálom neki. Most csak azt jegyzem meg és ismétlem, hogy még Diez-zel szemben is igaza van azon

* Az e helyen közlöttékért felelősséget nem vállal a szerkesztő.

irodalomtörténetíróknak, kik a semmi létjoggal nem bíró sirventes-canson külön műfaját szóba hozták: hiszen már Floquet de Romans és Perdigon is tudott ilyesmiről, midőn amaz «una chanson sirventes»-ről, tehát a vitatott sirventes-cansonról, emez pedig «chans meselatz»-ról, tehát kevert cansonról beszél. De hányat írtak ilyet mások is, a kik — mint V. úr a kritikában — öntudatlanul hadartak össze-vissza.

A nagy tudományú férfiú azzal sincs megelegedve, hogy én a tiszta sirventes tárgyául általános politikai és társadalmi kérdéseket emlegetek. Csakhogy ellentmondhasson, még Diez-jét is megtagadja. Szerinte a sirventes «nem volt más, mint a német Spruch, azaz: nem zenére írt költemény; melyet tehát elmondottak és nem elénekelték». Micsoda beszéd ez? Igazán kár, hogy nem mi szöltük így el magunkat, akkor legalább fejünkre olvashatta volna Diez poetikájának e homlokegyenest ellentmondó helyét: Das Sirventes wurde, wie das Minnenlied, durch die Spielleute an den Höfen musikalisch vorgetragen. Vagy ha nem akart volna a 150. lapig fáradni, olvashatná már a 97-iken: Das Sirventes fügt sich in alle Formen, ist in Strophen getheilt, und zum Gesang geeignet und bestimmt.

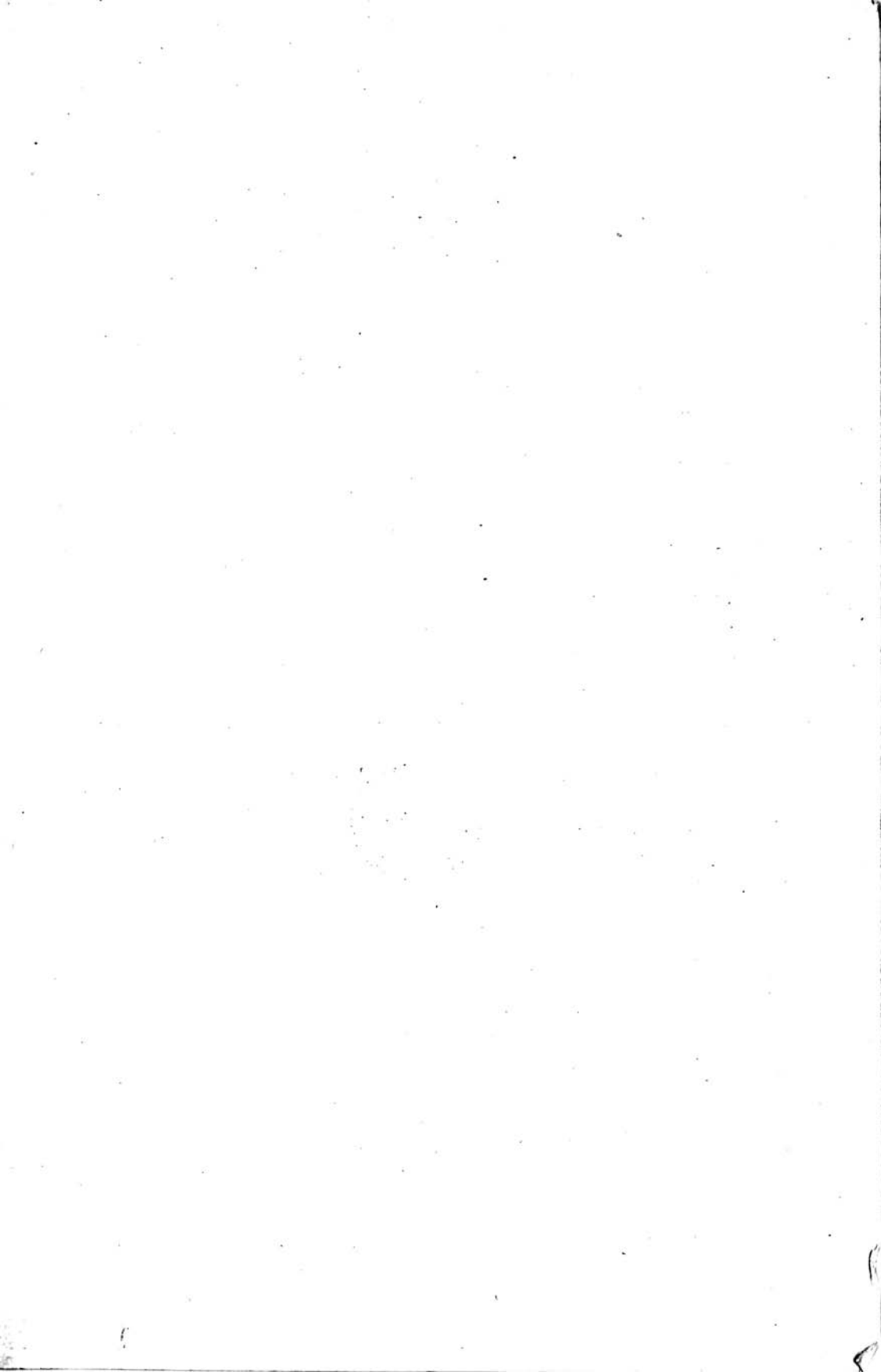
Szörnyen mulatságos az is, midőn a «canson» szó helyesírását egy nagy lére eresztett nyelvészeti leczke tévedéseiből állapítja meg. Szerinte «canzone» kellene vagy lehetne «kancone» és «sanszon» is; de semmi körülmény közt sem «canson», mely se magyarul, se németül nincs, de provenzal helyesírással sem». — Azt tudjuk, hogy magyarul nincs; azt is, hogy németül «canzone» lett volna; most tehát csak az van hátra, hogy V. úrnak is bebizonyítsuk az általunk követett helyesírás hamisítatlan provençal voltát. Az eredeti szövegre utalunk és az ő kis látkörére való tekintetből, Diez idézeteinél tovább nem megyünk. Guiraut Riquier: E fan vers e cansos-, és Canson redonda-; Gaucelm Faidit: Mon cor e mi mas bonas cansos-; Jaufre: E cel que rimet la canso-; Daude de Prades: En un sonet gai e leugier comens canso-; Bernart de Ventadour: Cantatz ma canson voluntiers-; Girart de Roussillon: Era es fenitz lo lhjbres e la cansos; Eliás de Barjols: Tramet sil platz ma canso... És még százat minden egyes «canzone»-ért!

A német segédkönyvektől iszonyodó férfiú különben akkor adta provençal ismereteinek legkiáltóbb tanújelét, midőn Calanson említett sirventesét magyarra fordította. «A hangszerek — olvassuk nála — mikén egy jongleurnek játszania kellett, a következők voltak: két-verőjű dob, taboret, cithera, mandolin, monocord, a rota vagyis a tizenhét húrú lant (kelta hangszer, melylyel a közép-felnémet költészetben is gyakorta találkozunk), hárfa, hegedű, a tízhúrú psalterium, duda, lant és csörgős dob. Ezek közül kilencz hangszert okvetlenül kellett kezelnie, de ezenkívül még egyéb, lényegesebb mestersége is volt, ú. m. táncolnia és bűvészkednie kellett, különösen apró golyókat s késeket a levegőbe dobálni, elkapkodni kellett tudnia (maig is megmaradt mesterség), a madarak énekét kellett utánoznia, bábukat táncoltatnia, karikákon és táblákon átugrálnia, alakoskodáshoz piros jelmezzel kellett bírnia... stb.» Honnan e nagy tudás? kérdezheti az ámuló közönség. Én megsúgom: onnan, hogy nem az eredetiből, hanem — német kivonatból fordított. Ime, itt van a megfelelő szöveg: «Weit grösser ist die Zahl der Instrumente, die G. v.

Calanson dem jongleur zu spielen auferlegt, nämlich die trommel, das taboret, die zither, die mandoline, das monocord, die rotte mit siebzehn saiten, (ein celtisches instrument, das auch in der mittelhochdeutschen poesie sehr häufig begegnet), die harfe, die geige, das psalterium mit zehn saiten, die sackpfeife, die leier und die pauke. Neun instrumente zum wenigsten musste ein jongleur zu spielen wissen. Allein darauf beschränkt sich seine kunst bei weitem nicht. Er musste zugleich den tänzer und gaukler machen . . . Er musste verstehen, kleine kugeln mit zwei messern in die höhe zu werfen und wieder aufzufangen, (eine kunst, die man noch heutzutage auf märkten sehen kann), er musste verstehen, den gesang der vögel nachzuahmen, ferner marionetten zur belustigung mit sich führen und z. b. die erstürmung eines schlosses und ähnliches damit aufführen, durch vier scheiben oder reifen springen, ferner musste er zum behuf von allerlei verummungen einen rothen bart haben . . . etc. »A szözerinti fordítás tehát meglehetősen sikerült. Csakhogy nála a német könyv alapos megdézsmálásában sincs köszönet, mert az át-csempészett szöveg alapján XII—XIII. századi provençal viszonyokból a XIV—XV. századi magyar viszonyokra akar következtetni. E módszertelenség bírálatának összértékén már nem sokat sülyeszthet ugyan, de azt az egyet szerfölött érthetővé teszi, hogy midőn értekezéseimben a maga módszerét kereste, egyebet talált.

Végül megjegyzem, hogy kezdetleges tudománya egyptomi sötétségében annyira nehéz az eligazodás, hogy ezúttal a másik három bírálathoz nyúlni se mertem s a rám vonatkozóból is csak taláalomra válogattam visszariasztó szemelvényeket. Ezt azért jelentem ki, mert a hiszékeny közönség felvilágosítása mellett, a szerencsétlen V. urat is szerettem volna tisztába hozni önmagával. Mivel tehát az utóbbi nagy feladatot csak részben oldhattam meg: ne tekintse fölösleges jó indulatnak, ha őszintén azt tanácsolom, hogy jövőre tanuljon többet, mielőtt kezdő írók leczkértetésébe fogna; mert — higgye el — igen féltő, hogy a most leleplezett parányi tudással és a vele fordított arányban álló lelkiismeretlenséggel csakis a kritika lézengő rittereinek számát szaporítaná.

Dr. Sebestyén Gyula.



Előfizetési felhívás
az
„Irodalomtörténeti Közlemények“

II. évfolyamára.

A jelen füzettel e folyóirat I. évfolyama befejezést nyert. Hogy az új (II.) évfolyam szétküldésében fennakadás be ne állhasson, tisztelettel kérjük az *ide mellékelte postautatvány* kitöltését és alantírt hivatalhoz való szives beküldését.

A M. TUD. AKADEMIA
KÖNYVKIADÓ HIVATALA.

Budapesten, a m. t. Akadémia palotájában.

A M. TUD. AKADEMIA IRODALOMTÖRTÉNETI
KIADÁSAI.

NYELVEMLÉKTÁR. Régi magyar Codexek és Nyomtatványok. Szerkesztik: *Budenz J., Szarvas G.* és *Szilády Á.* 1874—86. 8-adrét.

I. kötet. Bécsi Codex. Münchener Codex. Közzéteszi: *Volf Gy.*

II. kötet. Weszprémi C. Peer C. Winkler C. Sándor C. Gyöngyösi C. Thewrewk C. Kriza C. Bod C. Közzéteszi: *Volf Gy.*

III. kötet. Nagyszombati C. Szent Domonkos C. Virginia C. Közzéteszik: *Komáromy L.* és *Király P.*

IV. V. kötet. Érdy C. Közzéteszi *Volf Gy.*

VI. kötet. Tihanyi C. Kazinczy C. Horvát C. — VII. kötet. Ehrenfeld C.

Simor C. Cornides C. Sz. Krisztina élete. VIII. kötet. Viharics C. Lányi C. —

VIII. kötet. Sz. Margit élete. Példák könyve. A sz. apostoloknak méltóságáról. Apor C. Kulcsár C. — IX—X. kötet. Érsekújvári C. —

XI. kötet. Debreczeni C. Gömör C. — XII. kötet. Döbrentei C.

Teleki C. — XIII. kötet. Festetich C. Pozsonyi C. Keszthelyi C.

Miskolczi töredék. — Közzéteszi *Volf Gy.* Ára kötetenként 2 frt.

RÉGI MAGYAR NYELVEMLÉKEK. V. kötet: A Jordán Codex biblia-fordítása. Kinyomatta *Toldy*; a Csemesz-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta *Volf Gy.* 1888. Ára 6 frt.

RÉGI MAGYAR KÖLTŐK TÁRA. (Corpus poetarum.) Szerkeszti *Szilády Áron.* I. kötet: Középkori magyar költői maradványok 1877.

II—V. k.: XVI. századbeli magyar költők 1880—86. Ára kötetenként 2 frt.

CODEX CUMANICUS bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Jegyzetekkel s glossariumokkal kiadta *gr. Kun G.* 1880. 8-rét. Ára 5 frt.

RÉGI MAGYAR NYELVÉSZEK Erdősitől Tsétsiig. (Corpus Grammaticorum linguae Hungaricae veterum.) Kiadta *Toldy F.* 1866. Ára 2 frt.

(A M. Tud. Akadémia főtittkari hivatalánál rendelve, iskoláknak 50% engedmény.)